

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ АРХЕОЛОГИЯ

Живко Димитров Узунов

СЕЛИЩНИ МОДЕЛИ В ГОРНОТРАКИЙСКАТА НИЗИНА
ПРЕЗ VI – I В. ПР. ХР.

**(СЕВЕРНИТЕ ЧАСТИ НА ЗАПАДНА ГОРНОТРАКИЙСКА НИЗИНА, КАРЛОВСКА И
КАЗАНЛЪШКА КОТЛОВИНИ)**

Дисертация за присъждане на образователна и научна степен доктор

Научен ръководител:

Доц. д-р Анелия Божкова

СОФИЯ 2011

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Въведение

1.1. Увод	2
1.2. Цели, задачи и проблеми на изследването	4
1.3. Териториален и хронологичен обхват	6
1.4. Методи на изследване	7
1.4. История на проучванията	9

2. Селищни модели. Теория и методи

2.1. Концепцията за селищните модели и приложението им в археологията	18
2.2. Териториален анализ на обектите	22
2.3. Икономика на прехранване и избор на място за селище	29
2.4. Защита, отбранителни съоръжения и влиянието им върху селищните модели	37

3. Физико-географски характеристики в Западната Горнотракийска низина и Карловката и Казанлъшката котловини

3.1. Географско положение и граници	41
3.2. Релеф	42
3.3. Климат	44
3.4. Води	47
3.5. Почви	48
3.6. Растителност	49

4. Селищни системи в северните части на Западна Горнотракийска низина и Подбалканските котловини

4.1. Селищни системи в северните части на Западна Горнотракийска низина	51
4.1.1. Селищна система в района на Хисаря, Старосел, Кръстевич и Дуванлий	51
4.1.2. Селищна система в района на Стрелча и Панагюрище	89
4.1.3. Селищна система в района на Брезово	97
4.2. Селищни системи в Подбалканските котловини	115
4.2.1. Селищна система в Карловската котловина	115
4.2.2. Селищна система в Казанлъшката котловина	143

5. Заключение

5.1. Селища	207
5.2. Култови места	216
5.3. Пътна мрежа	218
5.4. Некрополи	220

6. Използвана литература	223
--------------------------	-----

7. Приложения	234
---------------	-----

1. Въведение

1.1. Увод

Една от основните цели на археологическите проучвания е да се реконструира живота на хората от техните останки. Тук основната цел е възстановяване условията на средата, културата и социалната структура, при които е живяло тракийското население в северните части на Западната Горнотракийска низина и Подбалканските котловини, като се взема предвид всеки един от тези елементи като отделна система. Може да се каже, че екологичната система се състои от адаптирането на населението към местната среда и оползотворяване на наличните ресурси. Културната система включва дейностите, които извършва по време на ежедневието си живот. Социалната система се състои от институции или социални групи, в които тя е организирана с цел извършване на различните си дейности.

Изборът на тема да голяма степен е продиктуван от необходимостта от систематизиран анализ на данните от обектите, регистрирани, проучени или проучвани от районите на северните части на Западната Горнотракийска низина и Карловската и Казанлъшката котловини. До този момент в научната книжнина съществуват само няколко опита за реконструиране на селищните системи в изброените ареали. Това са публикациите на М. Домарадски за „Културата на траките през късножелязната епоха в Казанлъшкия край“ и К. Кисъов за „Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на река Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр.“ Останалите статии често пъти носещи заглавието „Археологическа карта на...“ остават на почти разказвателно ниво, с което не допринасят за изясняване на съществувалите селищни модели от дискутираните райони.

В англоезичната литература географските и антропологически изследвания включват образци и модели на поведение т.е. разграничават се два термина – *patterns* и *models*. Образците (*patterns*) са наблюдавани сред съвременни народи и могат да бъдат също така документирани и за отминали общества. *Models* са абстрактни модели, които са разработени теоретично най-вече от специалисти по география и антропология. В България, между двата термина (*models* и *patterns*) често пъти не се прави разлика и в резултат *settlement patterns* се превеждат като селищни модели.

От съществено значение за написването на настоящия труд бе възможността на автора лично да посети районите, както и голяма част от обектите включени в него. Тук трябва да се подчертае, че впечатлението добити „на живо“ от мястото на изследване все още не може да бъде заменено от технологиите пресъздаващи орографските или хидрографските особености на терена например.

Структурата на дисертационния труд е съставена от пет глави и приложения:

1. Въведение. Уводна част, в която се дефинират целите, задачите, проблемите и методите на изследване. В нея са поставени и териториалния и хронологичен обхват, както и кратка история на проучванията.
2. Селищни модели. Теория и методи. Включват описание на методите прилагане при анализ на селищните системи и модели.
3. Физико-географска характеристика на избраните райони представена с цел проследяване на географските условия за избор на място за различните категории обекти.
4. Анализ на селищните системи в районите на северните части на Западна Горнотракийска низина и Подбалканските котловини – Карловска и Казанлъшка. В нея са описани обектите – селища, култови места, некрополите, както и е представена и пътната мрежа, по-малко или повече хипотетична за този период. Направен е критичен анализ, както и изводи за обектите - техния характер, хронология, контакти.
5. Изводи и заключение. Изводи за селищните модели от избраните райони и обобщение на резултатите от предходната глава.
6. Списък с използваната литература.
7. Приложение с илюстрации и тематични карти.

Бих искал да благодаря на доц. д-р Анелия Божкова, моя научен ръководител, без чиято подкрепа и напътствия нямаше да бъде възможно написването на дисертационния труд.

Благодаря на проф. Иван Гацов, доц. д-р Петър Делев и доц. д-р Петър Балабанов за съветите, които са ми дали по темата. Благодарности и към колегите д-р Богдан Атанасов, д-р Илиян Боянов, д-р Боян Думанов, д-р Петранка Неделчева, Ирена Димитрова, Кръстю Чукалев, Драгомир Гърбов и Петър Зидаров за времето, което са отделили за мен в дискутиране на настоящия труд.

1.2. Цели, задачи и проблеми на изследването

Настоящият труд има за основна цел да възстанови условията на средата, при които е живяло населението в северните части на Западната Горнотракийска котловина и Карловската и Казанлъшка котловини, да обясни, до колкото е възможно, изборът на място и вероятните мотивите за това. Вторият аспект е реконструкцията на културата или по-точно дейностите извършвани през ежедневието като източници на поминък например. Последната и най-трудно възстановима система е социална структура. Тук ще бъдат търсени отделните видове селища, техните връзки, взаимодействия, търговия и контакти. Освен това основна цел представлява и разглеждането на другите видове обекти – част от селищната система, а именно култовите места, пътната мрежа и некрополите. Те имат съществено значение при избора или формирането на всичките три системи – екологична, културна и социална.

Определените цели изискват изпълнението на следните задачи:

1. Дефиниция и концепция на селищните модели. Териториален анализ на обектите – същност и приложение.
2. Преглед на физико-географските условия в разглежданите райони на Горнотракийската низина и Подбалканските котловини.
3. Преглед на всички проучени, частично проучени или регистрирани при теренни обходи обекти от разглежданата територия от времето на късножелязната епоха.

Отговорите и предположенията направени в настоящето изследване нямат претенции да бъдат изчерпателни или единствените възможни. Абсолютно сигурно, е че описаните модели ще бъдат коригирани или дори съществено променени от ежегодните археологически теренни експедиции правени в районите включени тук.

Основният проблем при изследването на селищните модели е недостатъчното количество информация за обектите включени в анализа. Голяма част от тях са регистрирани при теренни обходи и върху тях не са извършвани археологически разкопки. Напълно проучен е само един селищен обект¹ а разкопаваните в момента страдат от недостиг на финансови средства, които ограничават изследваната площ, както и използването на интердисциплинарни методи. Съществен е и проблема с липсата на данни при проучени, но непубликувани или частично публикувани обекти. При изследванията на обекти чрез теренни обходи от близкото минало понякога не се

¹ Севтополис, включен в анализа на селищната система в Казанлъшката котловина.

отбелязват частично или изцяло точното местоположение, площта на обекта, близостта до водоизточник, видимостта, както и наличието на намиращи се в близост синхронни обекти. Пропуска се информация за почвената покривка, експозицията и наклона върху който се намира той. Съществен пропуск е липсата на данни за видимостта. Тя е в пряка връзка при разглеждането на връзката между отделните обекти, особено ако те имат отбранителна или наблюдателна функция.

Недостатък е практикуването почти и само на екстензивните теренни обходи. Интензивните са познати, но не се прилагат почти по ред причини². Като основна такава е малката площ, която се преминава и същевременно голяма нужда от много хора, които да покриват територията предназначена за обхождане. Липсата на такива проучвания оставя без информация редица регистрирани обекти, които според проучвателите им представляват селищни центрове, но без да се посочват основни данни за местата на концентрация на структури или строителна керамика, камъни със следи от антропогенна дейност, мазилки и керамични фрагменти от съдове, следи от опалвания, монетни находки. За такива предполагаеми селищни центрове се смятат например регистрираните селища при Долно Сахране, Казанлъшко и Соколица, Карловско³.

По-сериозен проблем понякога представлява интерпретирането на данните получени от теренните обходи. Знае се, че обработката на почвата за селскостопански нужди допринася за локализирането на обекти и често пъти липсата и не позволява регистрирането на такива. От друга страна обаче интензивността и дълбочината и, която особено в последния половин век достига големи размери, като по този начин разрушава останки от сгради, често пъти строени изключително от нетрайни материали – глина и дърво. Ситуацията би могла да се усложни още повече ако обектът е еднослоен и има кратковременен характер и тогава регистрирането на отделни елементи от сгради би било почти невъзможно. Освен разрушаването на структури, поради спецификата на дейността си, обработката на почвата разнася останалите части на разстояние, след което точната им локализация става по-трудна.

Съществена пречка в някои случаи, при документиране на обектите от теренни обходи, е липсата на достатъчно добри диагностични материали за прецизното им датиране. Често пъти на повърхността са откривани само керамични фрагменти от

² До този момент интензивни обхождания са правени в района на Казанлък, резултатите обаче засега са публикувани в Археологически открития и разкопки през 2009 и 2010 г.

³ Включени в анализа на селищните системи в Карловската и Казанлъшката котловини.

съдове, местно производство, които не позволяват вкарването им в тесни хронологични рамки. Изключителният консерватизъм при изработката на съдове на ръка, които се срещат почти непроменени и през римската епоха, поставя пред сериозен въпрос правилната датировка на част от обектите в късножелязната епоха. За щастие разбира се в голяма част от тях са откривани археологически материали, които все пак ги „вкарват“ във втората половина на I хил. пр. Хр. От друга страна обаче това означава поставянето им в граници от половин хилядолетие и като се има предвид тяхната тънкослойност означава, че те са съществували през само малка част от епохата и правилното им отнасяне в този отрязък от време е изключително трудна задача, без върху тях да са провеждани археологически разкопки.

1.3. Териториален и хронологически обхват

Териториалният обхват на настоящия труд включва териториите на северните части на Западната Горнотракийска низина и Подбалканските котловини – Карловска и Казанлъшка. Изборът за ограничение в тези части е продиктуван поради няколко причини:

1. Географски – районите на котловините представляват затворени територии, ограничени от всички страни от планини и съответно представляват почти идеални представители за разглеждането им като отделни селищни системи. В голяма степен това важи и за района на Хисаря и Старосел, когото някои автори дори определят като котловина⁴. Не по-малко затворен географски е района на Стрелча и Панагюрище с необходимото уточнение обаче, че там не съществуват големи равнинни площи (полета) като в останалите райони.
2. Племенна принадлежност – изброените райони на Карлово, Казанлък, Хисаря, Стрелча и Брезово, през късножелязната епоха, се намират под контрола на одриските владетели. За разлика от тях, териториите в южните части на Западната Горнотракийска низина, през този период, се обитават от бесите.
3. Степен на проученост – в сравнение с останалите части на Горнотракийската низина, районите на Казанлък и Хисаря са с най-голям процент регистрирани и проучени обекти на единица площ. Поради тази причина те са и от най-подходящите за изследване на селищните системи в Тракия.

Христов 2010.

Хронологическият обхват на работата попада в късножелязната епоха. Долната граница е нейното начало в края на VI в. пр. Хр., а горната съответно в края на I в. пр. Хр. В случая терминът късножелязна епоха е напълно условен и тук могат да бъдат цитирани Хр. Попов и М. Домарадски, които споделят мнението, че късножелязната епоха е „само синоним на определението втора половина на I хил. пр. Хр., без да отразява никакви качествени промени“⁵.

Долната граница е избрана и съвпада с началото на ранните политически образувания в Тракия и по-специално с възхода на Одриското царство, което тогава започва своята експанзия и избраните райони на Горнотракийската низина, и Подбалканските котловини, попадат под контрола на техните владетели през този период. От края на VI в. пр. Хр. са и първите регистрирани селищни центрове в Тракия. През това време рязко се увеличават богатите могилни погребения, както и проникването на импортни гръцки стоки и предмети.

Горната граница е пряко свързана с заетостта на Одриското царство и включването на земите на Тракия в рамките на Римската империя през 45 г. при управлението на император Клавдий.

1.4. Методи на изследване

В дисертационния труд са включени няколко основни вида обекти, част от селищната система на даден район – селища, култови места, пътна мрежа и некрополи. При анализа им трябва да бъдат разграничени три основни нива: регион, обект, архитектура. На ниво район е приложен метода на териториалния анализ на обекта (Site catchment analysis), който изследва подредбата на територията и основните фактори оказващи влияние върху избора на място за селище, култово място, трасе за път, некропол, отбранително съоръжение и др.

Географските характеристики като почви, водоизточници, минерални ресурси и видове скали са извлечени от ГИС база данни разработена за Министерство на околната среда и водите от Японската агенция за международно сътрудничество (Japan International Cooperation Agency - JICA). Базата данни е използвана за създаването на тематични карти, върху които са наложени археологическите обекти от районите⁶.

⁵ Домарадски, Танева 1998, 13-14; Попов 2002, 15.

⁶ Координатите на част от обектите са взети от автора след посещенията им на място. Другите са възстановени по описание от публикации, като за извличане на точното им местоположение са

Използвайки ГИС софтуер⁷ обектите са свързани с тематичните карти и информацията която носят те. По този начин са създадени атрибутивни таблици за пространствен анализ и са третирани със статистически методи с цел търсене на зависимости и повтораемост⁸. Към това трябва да бъде прибавена и информацията за особеностите на релефа. За някои обекти тя е взета от директни наблюдения, но при всички са използвани данни за изготвяне на цифров модел на терена⁹, който е включен в ГИС средата и са свързани с останалите компоненти за получаване на информация за изложение, наклон, видимост, разстояние до други обекти. С помощта на моделите на терена са направени теоретични модели на пътни трасета главно през планински местности¹⁰. ГИС-софтуерът е използван и при анализа на обектите на ниво архитектура най-вече при търсенето на находища за строителни материали нужни при изграждането на укрепителни съоръжения и сгради.

Тук е мястото да се спомене, че броят на обектите е много голям и затова информацията за някои от тях е умишлено съкращавана тъй като настоящето изследване няма за цел предоставяне на всички налични материали още повече че някои от тях не стоят в пряка връзка с настоящия труд. Керамичните съдове и фрагменти, предметите от различно естество – украшения, оръжия и др. са споменати единствено във връзка за изясняване на хронологията, характера или статуса на изследвания обект.

В настоящия труд част от резултатите от анализа направен с помощта на ГИС са предоставени в графичен вид. Останалите резултати са представени като описателен текст при разискване на обектите в глава 4.

използвани и геореферирани топографски карти с мащаб 1:25000 и 1:50000, където част от археологическите обекти (най-вече могилни насипи) са обозначени. Методът е комбиниран и със сателитни снимки, както и със аерофото снимки взети от Министерство на регионалното развитие и благоустройството.

⁷ За целта на дисертацията е използван софтуер на ESRI - ArcGIS 9.2.

⁸ Информацията за направа на векторни тематични карти от базата данни на JICA е взета от съществуващи тематични карти на хартия, разработвани от различни научни институти към БАН. Мащабът на някои от тях не е голям, ето защо геореферирането им не е много сполучливо, особено що се отнася до гранични райони на равнина с планина за почвената карта например. Това наложи индивидуалното преглеждане и корекция на всеки един обект. Особено осезаемо е при изчисление на отдалеченост на водоизточници от селище например.

⁹ Цифров модел на терена или DEM (digital elevation model) представлява височинна информация за релефа без допълнителни данни за повърхността. Данните за земята са получени от соваката Индевър (SRTM – Shuttle Radar Topographic Mission) и сателита Тера (ASTER - Advanced Spaceborne Thermal Emission and Reflection Radiometer).

¹⁰ Теоретичните модели на пътните трасета са направени по метода на най-малкото съпротивление, като е приет наклон за изкачване до 5°. Методът е подходящ при прилагането на модели при планински местности или друг пресечен терен. Тук е използван софтуер на ESRI – ArcGIS 9.2 и Global Mapper 10.0.

1.5. История на проучванията

Хисаря, Старосел, Кръстевич и Дуванлий

Както и на други места в Тракия и тук по-голяма част от проучванията са съсредоточени върху могилените некрополи. От тук произхождат и едни от най-представителните паметници на подмогилената гробнична архитектура от Тракия открити до сега - гробниците от Четинова могила, Хоризонт, Маньов дол и др.

Най-ранните проучвания в разглеждания район стартират в 20 – те години, с разкопките при Старосел и Дуванлий от Б. Филов, Ив. Велков и В. Миков. През 1925 г. Ив. Велков проучва гробницата от „Рошава могила“ при Старосел, като прави паралели с откритите гробници при Руец, Върбица и Ловеч и въвежда термина „македонски тип“. По това време е регистрирано и селище, което Велков свързва с могиления некропол¹¹. Малко след това в района на Дуванлий, Б. Филов заедно с Ив. Велков и В. Миков, започват разкопките на голям могилен некропол публикуван под името „Надгробните могили при Дуванлий“¹². Принос представляват въпросите за ситуирането на могилените, начина на насипване, разположението на погребалното съоръжение. За първи път, при разкопаването на Кукува могила, Б. Филов се въвежда термина „жертвени ями“ имайки предвид ямите с кошеровидна форма регистрирани в насипа на могилата (Филов 1937, 8-19).

В района на Дуванлий теренни обходи и сондажни проучвания са правени от М. Домарадски и К. Кисъов. Обобщена информация е предоставена от К. Кисъов в монографията си „Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр.“¹³. В резултат на обходите са регистрирани няколко селища, синхронни с некропола от класическата епоха. От сондажните проучвания най-голям интерес представляват тези от селищата в м. Инджерлъка и в близост до Кукува могила. Важни изводи представляват наблюденията за използването на кирпич като основен градивен материал, чиято форма е била стандартизирана.

В същата публикация К. Кисъов прави опит за реконструиране на селищната система по поречието на р. Стряма. Важни изводи са направени вследствие именно от теренни обходи и сондажни разкопки, от които автора поставя на преден план не само

¹¹ Велков 1925, 171-175.

¹² Филов 1937, 1-238.

¹³ Кисъов 2004, 42-44.

контактите с Гърция, но и проникването на колонисти във вътрешността на Тракия (Кисъов 2004, 77).

Особено силно се развиват проучванията при Старосел към края на XX в. след направени теренни обходи от К. Кисъов¹⁴. Разкопана и открита е гробницата при м. Манъов дол, а малко след това Г. Китов проучва и Четинъова и Куилишката могила¹⁵. Разкритите богати погребения и монументална гробнична архитектура довеждат до нови разкопки на екипа от ТЕМП (Теренна експедиция за могилни проучвания) и като резултат биват открити гробниците в могилите Хоризонт, Джангазова, Пейчова др.¹⁶

Сравнително нови са проучванията в района на Калояново, където при аварийни разкопки, са проучени няколко надгробни могили сериозно засегнати от иманярска дейност¹⁷. Всички те трябва да бъдат отнесени към големия некропол от Дуванлий тъй като се намират в близост до проучените през 20 – те години могили от Б. Филов, и се свързват с него както хронологически, така и чрез другите си основни характеристики. В публикацията на К. Кисъов се срещат важни изводи за погребалните обичаи на територията в централните и северни части на горнотракийската низина. Подробен анализ е направен на гробните съоръжения и инвентар. Приведени са множество паралели с Гърция, Македония, за тесните връзки с тях, както и е повторено мнението на редица изследователи за използването на йонийски майстори при изграждането на съоръженията (Кисъов 2005, 90-112).

От 2005 г. в околностите на с. Кръстевич, при редовни археологически разкопки, се проучват два обекта от класическата епоха. Първият се намира в м. Памук тепе и според проучвателя М. Маджаров той е функционирал като емпорион¹⁸, а вторият, в м. Секиз харман е интерпретиран като храм¹⁹. Впечатление прави високата степен на благоустройство демонстрирано от трите разкрити сгради в селището, както и наличието на храмова постройка, която според М. Маджаров е свързана с емпориума.

Отново през 2005 г. започват проучванията на укрепения обект при вр. Кози Грамади под ръководството на Ив. Христов. До този момент са разкрити една представителна сграда, крепостен зид и некропол²⁰. Особено важни са наблюденията за

¹⁴ Кисъов 2001, 20-28.

¹⁵ Китов 2001, 78; Китов 2002, 9- 22.

¹⁶ Китов 2002, 23-40.

¹⁷ Кисъов 2005, 1-180.

¹⁸ Маджаров, Танчева, Тачихара, 2006, 139; Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 162-164; Маджаров, Танчева 2008, 218-220; Маджаров, Тонков, Танчева, Василева 2011, 189-190;

¹⁹ Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева 2007, 164-167; Маджаров, Танчева 2008, 149-152; Маджаров, Танчева 2009, 195-198; Маджаров, Танчева 2010, 199-201.

²⁰ Христов 2006, 1-128; Христов, Лазов 2011, 190-193.

характера на обекта, както и връзката му с обектите при Старосел. Впечатление прави, че проучвателя Ив. Христов се опитва да интерпретира обекта като владетелска резиденция (Христов 2006, 9; Христов 2010, 40; Христов, Лазов 2011, 190) без да има налични сигурни доказателства за това, а откритите лабриси и монети (Терес II) по време на разкопките не означават непременно, че в границите на обекта са резидирали одриски владетели.

Теренни обходи и сондажни проучвания са правени в землищата на селата Горна махала, Бегово, Ръжево Конаре, Царимир, Паничери и Красново²¹. При почти всичките са регистрирани селища, могилен некрополи и светилища от късножелязната епоха. Част от голям могилен некропол при Красново е проучен от Г. Китов през 1991 г. и като резултат се установява, че повечето от тях са издигнати през римската епоха²².

По-задълбочени теренни обходи в северния край на Горнотракийската низина, при селата Песнопой, Иван Вазово прави Е. Божинова през 2009 г. В землищата на съвременните села са регистрирани десетки обекти от късножелязната епоха - селища, светилища, могилен некрополи²³. Един от най-богатите гробни комплекси от района е именно от Песнопой. През 1954 г. Л. Ботушарова публикува открития три години по-рано глинени саркофаг от средата и втората половина на V в. пр. Хр²⁴.

Стрелча и Панагюрище

В района на Стрелча и Панагюрище на системни археологически проучвания са подложени най-вече могилен некрополи. Към първите сведения за погребалните обичаи в района на Панагюрище се отнася публикацията на Б. Филев за могилата в м. Мрамора, където иманяри през 1903 г. разкриват гроб от ранноелинистическата епоха²⁵. При спасителни археологически разкопки през 1963 и 1964 г. в м. Турските поляни северно от Панагюрски колонии, е проучен могилен некропол състоящ се от тридесет могили. от края на III и началото на II до средата на I в. пр. Хр²⁶.

От 1976 до 1978 г. в м. Мулей, на 4,5 км. северно от Панагюрище, е проучена част от могилен некропол. Разкопани са седем надгробни могили, в две от които са разкрити гробници. Останалите пет могили не съдържат гробове и са интерпретирани като символични. Интересен факт, е че датировката на двете гробници е отнесена в

²¹ Кисов 2004, 42-46; Христов 2010 18-39.

²² Китов 1992, 56.

²³ Божинова, Гяурова 2010, 654-656.

²⁴ Ботушарова 1954, 265-272.

²⁵ Филев 1919 14-29.

²⁶ Абдулов 2004, 125.

класическата епоха и по-точно в V в. пр. Хр²⁷, което ги поставя при едни от най-ранните представители на градените гробници от подмогилен насип.

Археологически проучвания на надгробни могили са провеждани и на други места в околността на Панагюрище като например в м. Кукла, където е разкопан гроб с погребение извършено чрез трупозгаряне от края на IV или началото на III в. пр. Хр.²⁸

Както и на други места в Тракия и в района на Панагюрище селищните обекти са по-слабо проучени. През годините те са съсредоточени най-вече при крепостта Красен. Разкопките са провеждани в периода 1976 - 1988 г. от екип ръководен от Д. Топтанов, който установява, че мястото е използвано през цялото I хил. пр. Хр., но остава известно най-вече със средновековните си градежи²⁹.

Без съмнение най-известната находка от Панагюрище остава златното съкровище, състоящо се от девет съда, открити случайно през 1949 г. в м. Мерул. От тогава насам то е било предмет на множество публикации от археолози, историци, изкуствоведи и др.

Проучванията в съседния район на Стрелча също са съсредоточени предимно върху могилените некрополи. Тук са отбелязани над триста могили, от които над четиридесет са проучени (Китов 1979, 1). През 1976 г. стартират мащабни теренни археологически проучвания от експедиция „Средногорие 76“. В резултат Г. Китов разкрива един от най-добрите образци на подмогилените паметници от Тракия - гробницата от Жаба могила. Още няколко богати гроба са разкопани през този период, в част от които са открити сребърни и бронзови предмети³⁰.

В резултат от теренни обходи в района на Стрелча са регистрирани няколко култови обекта от типа скални светилища. През 1979 г. в публикацията си отнасяща се до гробницата от „Жаба могила“ Г. Китов споменава, че в м. Скален човек или Турчинов камък е функционирало светилище, което е било част от един комплекс заедно с близо намиращите се могили от м. Белчови ниви³¹. Още три обекта имащи култови функции са регистрирани при теренни обходи през 2010 г. в местностите Скумсале, Качулата, Кулата. Отнасят се най-общо към I хил. пр. Хр³². На този етап от публикациите не става ясно дали светилищата са съществували синхронно във времето, както и дали са имали регионален или надрегионален характер.

²⁷ Теодосиев 1994, 1-5.

²⁸ Абдулов 2004, 125.

²⁹ Топтанов, Меламед, Абдулов 1994, 85-107.

³⁰ Китов 1993, 49; Христов 2010, 33.

³¹ Китов 1979, 20.

³² Гоцев, Петкова 2011, 567-568.

От 2006 г. системни археологически разкопки се провеждат на укрепения обект в м. Смиловене, намиращ се в Същинска Средна гора, между Стрелча и Копривщица³³. Все още няма цялостна публикация, но това се дължи на факта, че обекта не е изцяло проучен. Публикуването му ще хвърли светлина върху характера на този вид обекти каквито са още тези при Старосел (Кози грамади), Крън (Градовете) и др.

Брезово

Едно от най-ранните сведения за открита градена гробница в могилен насип е именно от района на Брезово и по-точно от землището на с. Розовец (Рахманлий). Открита е случайно през 1851 г. от местен жител и благодарение на братя Шкорпил и най-вече на Б. Филов, по-късно тя става достояние и за археологията. В книгата си „Могили“ братя Шкорпил описват откриването на гробницата, според разказите на жителите на Рахманлий³⁴. В публикацията си за надгробните могили при Дуванлий Б. Филов включва и паметниците и находките от надгробните могили при Върбица, Розовец и Александрово³⁵. В нея той подробно представя материалите и прави паралели с известните до този момент паметници. През 80 – те години и 2003 г. в резултат от археологически разкопки предприети от Археологическия музей в Пловдив са разкрити две гробници от могиления некропол към който принадлежи и разкритата гробница в средата на XIX в.³⁶.

Археологически проучвания на могиления некропол намиращ се до Брезово, през 1934 и 1935 г. започва Ив. Велков. Той разкопава голяма част от него, но едновременно с това регистрира две селища от този район, които той свързва директно с разкопаните богати гробове. Резултатите от проучванията Велков публикува в Известия на Българския археологически институт през 1935 г. и 1938 г.³⁷.

През годините сондажни проучвания на селища в землищата на Стрелци и Раковски правят Д. Цончев³⁸ и К. Кисьов³⁹. Теренни обходи в цялата област се провеждат с променлив интензитет от 70 – те години до днес.

³³ Агре, Дичев 2007, 72-74; Агре, Дичев 2008, 220-222; Агре, Дичев 2010, 214-217; Агре, Дичев 2011-194-196.

³⁴ Шкорпил 124-126.

³⁵ Филов 1934, 159-231.

³⁶ Кисьов 2003 98-99.

³⁷ Велков 1935, 1-16; Велков 1938, 257-279.

³⁸ Цончев 1940-1941, 127.

³⁹ Кисьов 2004, 40-41; 46-47.

Карловска котловина

За разлика от другите райони проучванията в Карловската котловина до края на 80 – те години са по-скоро спорадични отколкото редовни.

Несъмнено в района на котловината, най-проучван е обекта при Васил Левски, м. Саадерси. Системни археологически проучвания се провеждат от 80 – те години от К. Кисъов, но поради ограниченото финансиране, то се извършва на малка площ. Проучването на селището ще хвърли светлина върху ранните селищни центрове в Тракия от края на VI – V в. пр. Хр⁴⁰. Най-обстойната публикация засега остава тази на Хр. Попов в „Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия“⁴¹. В нея авторът прави много добър опит за възстановяване не само на фортификацията и вътрешната организация, а поглежда и към другите аспекти на селищния живот като производствена дейност, търговски контакти, селищна и пътна система и некрополи.

Археологическите разкопки на римската пътна станция Субрадице предоставят и информация за обитаването на района от началото на късножелязната епоха⁴². През 1995 г. частично проучено е и селището от елинистическата епоха намиращо се под средновековната крепост Аневско кале⁴³.

Проучванията на пътната мрежа от късножелязната епоха са правени от Ив. Христов най-вече чрез теренни обходи при експедиции от 1999 до 2001 г. Той публикува своите предположения за трасета през района в монографията „Пътища и крайпътни съоръжения в Хемус“⁴⁴. За съжаление обаче за много от предложените трасета няма преки доказателства, че са използвани през втората половина на I хил. пр. Хр.

Некрополите от котловината започват да се проучват сравнително късно, макар че надгробните могили намиращи се в близост Анево са известни с иманярски находки още от 20 – те години. През 1959 г. Д. Цончев публикува един керамичен комплекс от могила от некропола и го датира през V в. пр. Хр⁴⁵, което предоставя косвени доказателства за съществуване и на селище в околността още от класическата епоха, а не само от елинистическата каквото е известно от подножието на Аневско кале.

⁴⁰ Кисъов 1990, 41-42; Кисъов 1991, 64-65; Кисъов 1994, 104-110, Кисъов 2004, 48-69; Кисъов 2007, 139-142; Кисъов 2008, 237-240;

⁴¹ Попов 2002, 72-76.

⁴² Маджаров 2004, 81.

⁴³ Джамбов 1996, 104.

⁴⁴ Христов 2002, 1-182.

⁴⁵ Цончев 1959, 93-134.

От 80 – те години до днес са регистрирани и частично проучени могилни некрополи в районите на Васил Левски⁴⁶, Горни Домлян⁴⁷, Анево⁴⁸, Соколица⁴⁹, Дъбене⁵⁰, Климент⁵¹, Войнягово⁵² и Розино⁵³. Характерен факт е липсата на монументални гробнични съоръжения като откритите в съседните области на Хисаря и Казанлък например. Проблем представляват и широките хронологични рамки на част от могилните некрополи регистрирани от М. Кръстева при Горни Домлян и Розино, и докато некропола при Розино е само документиран при теренни обходи, то на могилите от Горни Домлян са извършвани редовни археологически разкопки и поставянето им в цялата късножелязна епоха е недопустимо при наличието на диагностични материали.

Казанлъшка котловина

От разглежданите райони най-голям брой археологически проучвания са правени в Казанлъшката котловина. Те започват след случайното откриване на Казанлъшката гробница през 1944 г. Тя е публикувана от В. Миков през 1954 г.⁵⁴ и многократно след това. Последват системни проучвания на могилните некрополи в района, довели до откриването на гробниците в могили 2 и 3 от некропола на Севтополис, гробницата от Мъглиж и Крън⁵⁵ (Чичикова 1957, 134-135; Табакова - Цанова, Гетов 1973, 15-29; Гетов 1988, Гетов 1991, 40-46). Истински бум в проучването на могилните некрополи от котловината настъпва след началото на 90 - те години. От тогава насам са регистрирани над двадесет монументални гробни съоръжения, с различни планови и конструктивни решения, използван материал и техника на градеж. Една част от тях имат и по-цялостни публикации⁵⁶. През 2003 г. Г. Китов, който е проучил част от гробниците в района публикува в две части статията си „Долината на тракийските владетели“. Там той прави кратко описание на най-монументалните

⁴⁶ Кисьов 1994, 36; Кисьов 1995, 66; Кисьов 1996, 42.

⁴⁷ Кръстева 1995, 67.

⁴⁸ Кисьов 1994, 105; Кръстева, Маджев 1994, 38.

⁴⁹ Кисьов 2004, 47-48.

⁵⁰ Кисьов 1994, 105.

⁵¹ Христов, Карацанова, Деянова 2011, 571.

⁵² Христов, Карацанова, Деянова 2011, 571.

⁵³ Кръстева, Маджев 1994, 38.

⁵⁴ Миков 1954.

⁵⁵ Чичикова 1957, 134-135; Табакова - Цанова, Гетов 1973, 15-29; Гетов 1988, Гетов 1991, 40-46.

⁵⁶ Китов 1994, 13-20; Китов 1994b, 46-76; Китов 1996a, 31-42; Китов 1996b, 9-22; Китов 1996c, 1-9; Китов 1999, 1-20.

представители на гробничната архитектура открити в долината и отново ги интерпретира като храмове, превърнали се в гробници и мавзолеи⁵⁷.

Селищната система в Казанлъшката долина е по-добре проучена сравнение с останалите разглеждани райони. Повечето от селищата са регистрирани при теренни обходи, като техния брой надхвърля четиридесет и четири. Най-голям принос имат разкопките на Севтополис. Те започват през 1948 г. и са следствие на строежа на яз. Копринка. Продължават до 1954 г., а основните му проучватели са Д. П. Димитров и М. Чичикова⁵⁸. Както правилно отбелязва Хр. Попов, нивото на проучване на Севтополис остава най-високо за селищен обект на територията на Тракия за следващите петдесет години (Попов 2002, 123). Подробно описание на историографията на Севтополис прави Д. Николов през 1991 г., която е публикувана в сборника „Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край“⁵⁹.

Частично проучени са обектите при Тъжа, и Крън (м. Градовете)⁶⁰. Останалите обекти, както вече бе споменато, са документирани при теренни обходи, като голяма част от тях от Г. Табакова-Цанова и М. Домарадски през периода 1973 - 1978 г.⁶¹. През 2009 г. и 2010 г. са проведени интензивни теренни обхождания в района на Севтополис от А. Сobotкова, Г. Нехризов, Ю. Цветкова и Е. Божинова, резултатите от които все още не са публикувани⁶². В котловината проучвани частично са и три култови обекта – Тъжа⁶³, Бузовград⁶⁴, и Виден⁶⁵. Интересен факт е техния малък брой, на фона на многобройните надгробни могили и десетки селища.

Пътната мрежа е предмет на няколко експедиции като например „Експедиция Централен Балкан 2001“ с публикация с резултатите в „Пътища и крайпътни съоръжения в Хемус“⁶⁶, но както и при пътната мрежа в Карловската котловина и тук за повечето предположени трасета от Ив. Христов липсват сигурни археологически доказателства за използването им през късножелязната епоха. Със същите спорни предположения е статията на Делийски за пътищата в Казанлъшкото поле⁶⁷. В нея авторът прави описание на пътната мрежа като се опитва да я раздели хронологически

⁵⁷ Китов 2003а, 13-29; Китов 2003б, 28-42.

⁵⁸ Димитров 1960 3-7, Димитров 1984 1-20; Чичикова 1957; 138-144; Чичикова 1970.

⁵⁹ Николов 1991, 71-78.

⁶⁰ Табакова – Цанова 1991, 121; Домарадски 1991, 128.

⁶¹ Домарадски 1991, 125-143; Табакова – Цанова 1991, 103-125.

⁶² Нехризов, Цветкова, Сobotкова, Божинова 2010, 571-574.

⁶³ Христов 2002, 107-108.

⁶⁴ Димитрова 2007, 116-119.

⁶⁵ Табакова – Цанова 1961, 203-219.

⁶⁶ Христов 2002.

⁶⁷ Делийски 1999, 72-75.

– късножелязна епоха, римска епоха, средновековие и възраждане. Повечето от трасета обаче не са свързани със съществуващи археологически обекти от съответния период и не става ясно как точно автора ги е съставил.

2. Селищни модели. Теория и методи

2.1. Концепцията за селищните модели и приложението им в археологията

Обикновено под селищни модели се разбира начина, по който културните дейности на обществата и техните социални институции са разпределени в определен район (Trigger 1968, 55). Такъв модел въплъщава всички три вида системи, културни, социални и екологични, и осигурява запис на взаимоотношенията между тях.

Тази дефиниция е възприета и от други изследователи, според които „Селищните модели в археологията имат отношение към разпределение на обектите на определена територия спрямо ландшафта“ (Renfrew, Bahn 2008, 182). Според друга формулировка, която в основни линии повтаря горе изброените, селищните модели освен разпространение на обекти и човешка дейност разглежда и социалната структура, културата и околната среда, и най-вече взаимовръзката им помежду си (Rouse 1972, 96).

Те определено няма да бъдат пълни ако не се добави и още една цел а именно намирането, класифицирането и отразяването на повторемостта на определени действия, връзки и структури в живота и културата на хората живели на определена територия през определено време. Опитът за намиране на повторемост т.е. на намиране на определени модели в дадено общество изисква степен на проученост поне на задоволително ниво във всеки един аспект – селища, отбранителни съоръжения, култови места, пътна мрежа и некрополи.

Идеята за селищния модел е приложена за първи път в Съединените щати, като страничен продукт на тясна взаимовръзка между етнографи и археолози. Х. Стюард, етнограф, правил изследвания на полуномадските индиански групи в западната част на САЩ, следвал ги от място на място и ги наблюдавал депозирайки техните останки от различни обекти. Той и Гордън Уили, археолог, обсъждали начини за увеличаване на размера на екологичната, културна и социална информация, която може да бъде подсказана от останките на хората. Стюард препоръчва на Уили да приеме подхода, който той е използвал в изучаване на индианските племена. Той предлага на Уили, вместо да се концентрира върху останките от обществото от даден обект да направи проучване на разпределението на останките от обект на обект. С други думи, той препоръчва на Уили да подходи към останките от гледна точка на техния селищен модел. Уили използва за първи път новия подход в изучаването на археологията на долината Виру в Перу (Willey 1953, 155).

Важно е да се отбележи, че археологията никога не възстановява изцяло селищния модел т.е. се намират само следи от него, които са оцелели като археологически останки. Те са под формата на различни видове обекти, в които проучваните общества са осъществявали една или повече дейности. Ако само една дейност е извършвана на дадено място, може да се определи този обект като дейностно място. Ако няколко различни дейности са осъществявани на даден обект, както е случаят с селищата, обектът трябва да бъде разделен, доколкото е възможно, на определен брой дейностни места (Binford 1964, 424). Следователно то се дефинира като място, където е извършван минимален брой от дейности.

Първата и основна цел при възстановяване на селищния модел е локализиране на цялата гама от дейности на едно общество, а след това и събиране на останки от представителни места и както вече бе споменато намирането на следи от цялостния селищен модел налага въвеждането на термина селищен модел на останките, за да се разграничава от пълния селищен модел, който се наблюдава от етнографи и географи (Rouse 1972, 97).

Селищни модели на останките

В опит да се изясни концепцията за селищния модел на останките, трябва да се проследи как той се вписва в стратегията на археологията. Има два начина да се подходи към разкопките на археологически останки. Един от тях е да се възстановят всички възможни видове останки с цел да се изучи естеството на местната археология. Този подход може да се нарече аналитичен, тъй като се фокусира върху съставните части на останките, като хранителни материали и предмети, а също така ги идентифицира или класифицира, за да определи какви са. Вторият подход е да се работи избирателно чрез възстановяване само на видовете останки необходими, за да се изучават местните общества. Този подход може да се нарече синтетичен, защото обединява заедно различни свързващи се парчета от археологически доказателства, с факти, извлечени от други източници и ги използва, за да синтезира картина за обществата и техния живот (Rouse 1972, 98).

Видове *селищни модели на останките*. Според Ървин Роус се разграничават три основни вида *селищни модели на останките*:

1. *Разпръснат модел*. Дейностните места могат да бъдат широко разпространени, и общностите и групите, в които са разделени хората са се премествали от едно място на

друго, случайно или по регулярен график. Групите може да са търсели нови пасища или площи за земеделие например.

2. *Централизиран модел.* В другата крайност, всеки от обектите на обществото може да съдържа на практика един и същ набор на дейностни места. Това ще бъде вярно, ако живеещите общности от хора и други институционални групи концентрират своите дейности на едно място, както са склонни да правят земеделските общности, независимо от това дали моделът им на пребиваване е уседналост или преместване.

3. *Комбиниран модел.* Някои модели са частични, и трябва да бъдат комбинирани с цел да се получи пълната гама на дейностите на хората. Някои от общностите имат „поддържащи” дейности, тъй като те издържат (осигуряват) хората като цяло, а други са специализирани - „професионални”, тъй като те са съставени от лица, които са специалисти в определена област - търговци, занаятчии, и др. Поддържащите и професионалните общности имат различен селищен модел, който може да се нарича комбиниран (съвместен) модел. Вzeti заедно, всички общности от хора – поддържащи или професионални създават цивилизация (Rouse 1972, 99).

Екологични системи

Както вече бе споменато по-горе селищните модели имат за цел възстановяване на три основни системи – екологични, културни и социални и връзката между тях.

Известно е, че малко хора живеят в напълно еднакви условия. Вместо това, всичко население има достъп до няколко микросреди, различаващи се до известна степен в климата, релефа, скалите, почвите, флората, и фауната. Хората имат склонност да използват няколко микросреди, премествайки се от една към друга в различните сезони на годината или посещавайки всяка една от тях, когато имат необходимост от някой от техните ресурси.

Селищни модели на останките могат да се използват за изучаване на начина, по който едно общество използва различните микросреди. Чрез изучаване на дейностите струпвания може да се установи какви дейности са извършвани във всяка микросреда, и по този начин получава представа за степента, до която обществото е използвало тази микросреда (Flannery 1968, 68).

Културни системи

Една културна система се състои от поредица от дейности, които едно общество извършва с цел да се поддържа (запазва). Някои от неговите дейности се изразяват в

добиване на материали от околната среда, други в изработване на предмети, а трети включват използването на материали и предмети в ежедневието на хората, но самите дейности са тези, които заемат централната част във всяка културна система (Flannery 1968, 69; Rouse 1972, 101). Могат да бъдат разделени основно два вида категории системи от дейности:

1. *Дейности за прехрана* – земеделие, животновъдство, изработване на оръдия, дрехи и др.
2. *Интелектуални дейности* – погребения, религия, медицина, наука, изкуство и др.

Социални системи

Социалната система представлява съвкупност от институции, в които се организира обществото. Някои институции са основани на общо съжителстване, други са организирани за извършване на определени дейности, а трети са израз на социалните взаимоотношения. Основно се разграничават:

1. *Институции по местоживее* – домакинства, махали, села, градове, предградия и др.
2. *Институции по видове дейности* – ферми, работилници, ателиета и др.
3. *Институции по взаимоотношения* – търговски, политически, военни сдружения и др.

Селищни модели, цивилизация и урбанизация

Процесът на цивилизоване често се отъждествява с процеса на урбанизиране (Rouse 1972, 108). Факт е, че цивилизацията и урбанизацията са независими променливи. Цивилизацията и урбанизацията са различни видове процеси. Цивилизацията се отнася до развитието на човешките дейности, и по този начин е културно свързан процес. Урбанизацията, се отнася до развитието на институцията и града и по този начин е социално свързан процес. Ето защо двете могат да се развият по различен начин. Професионалните и поддържащите общества, които споделят една цивилизация могат да бъдат само градски, само селски или едните градски, а другите селски. В гръцката действителност професионалните общества са в градовете, а повечето от поддържащите в териториите около тях, в малки селища (Rouse 1972, 108).

Наличието на поддържащи и професионални модели може да се използва за идентифициране на цивилизации, както и наличието на достатъчно големи и концентрирани жилищни модели, да се идентифицира урбанизация.

2.2. Териториален анализ на обектите (*Site catchment analysis*)

Под тази формулировка се има предвид метод за изследване на разположението, подредбата и анализ на селищните територии. При разглеждането на пространствения анализ се разграничават две групи подходи. Първата група подчертава важността на връзките човек - човек при структурирането на стратификацията на обществата в пространството. Теорията на централното място, правилото на селищна подчиненост (големина – ранг) са от тази група (Roper 1972, 119).

Пространствените подходи от втората група допускат, че от определящо значение за местоположението на обектите е връзката човек - земя. Териториалният анализ на обектите (*Site catchment analysis*) принадлежи именно към тази група подходи. Той представлява алтернатива на моделите базиращи се на теорията на централното място и не отдава голяма значение на плътността на населението, честотното разпределение и др. като определящи за местоположението на обектите, а вместо това набляга на фактори като наличието, изобилието, пространственото разпределение, полезните изкопаеми, флора и фауна. Все пак този подход се различава от останалите подходи по оценяването на тези ресурси в ограничена площ около обекта. Обектите се смятат за точки в площта, през която са осъществявани различен вид дейности. Избора на място за заселване бива повлиян от характеристиките на целия район, а не само от точното местоположение на обекта.

При предлагането на термина териториален анализ на обектите (*Site catchment analysis*) Вита – Финци и Хигс го дефинират като „проучване на връзките между технологията и природните ресурси простиращи се в икономическия район от отделни обекти” (Vita-Finzi, Higgs 1970, 5). Терминът *catchment* произлиза от геоморфологията, където той е синоним на речен басейн или водосбор и обозначава площта, от която реката се захранва с вода. По аналогия, под *catchment* в археологията се разбира този район, от който обекта (или по-точно населението на обекта) извлича ресурси (Vita-Finzi 1969, 106). За разлика от речните басейни, размерът, формата и местоположението на района *catchment* на обектите може да не са известни предварително, което често налага да се използват първоначални оценки или приближения, базирани на принципите на уседналост и обработване на земя или някакви други знания.

По принцип се смята, че колкото по-далечни са движенията от населеното място, толкова по-голямо количество енергия (усилия) е необходимо за набавянето на ресурси. Следователно с отдалечаването от местообитанието интензивността на

експлоатация на заобикалящата територия намалява и евентуално достига точка на невъзвръщаем минимум. През 1968 г. е предложена схема според която земеделските общества обработват земи простиращи се на разстояние не повече от един час път пеш от населеното място, което обитават или иначе казано около 5 км. (Chisholm 1968, 131) Смята се, че е било познато намаляването на отношението разходи/полза при продължителното обитаване на едно място и поради тази причина са премествали местоположението на селищата си като са целели минимизиране на отношението на изразходвана енергия към придобита енергия (Roper 1972, 125). Също така се приема, че местообитателите на дадено селище са били готови да изразходват повече енергия за някои ресурси в сравнение с други. Някои източници, като водата, са толкова основни и жизненоважни, че разстоянието за тяхното набавяне трябва да бъде сведено до минимум. Други не са толкова неотложни или „пък си заслужават“ повече и следователно могат да бъдат набавяни от по-отдалечени места. Заради тази „йерархия на значимостта на ресурсите“ настъпва разграничаване на употребата или зонирание на територията около селищата (Chisholm 1968, 101-110; Flannery 1976a, 117).

Околната среда не е еднородна както пространствено така и сезонно. Размерът, формата и местоположението на обекти от даден район е до голяма степен функция на зониранието, пространственото разпределение и сезонните характеристики на използваните ресурсни зони. Според Д. Ропър решенията за това дали общността трябва да се премести за да оползотворява сезонните различия по икономически по-целесъобразен начин биват повлияни и от структурата на заобикалящата среда (Roper 1972, 127).

За първи път териториален анализ на обект е приложен от Хигс през 1967 г. в изследването им за палеолитните обекти в Епир, Гърция. Авторът се опитал да интерпретира функцията на местността Кастрица и нейната позиция в къснопалеолитната селищна система в Гърция. Те оценили нееднаквото сезонно и пространствено разпределение на ресурсите, включвайки и животните по данни от археологически разкопки и допуснали, че населението е извършвало сезонни придвижвания, за да използва тези животни. След това се опитали да установят до каква степен местността Кастрица би била подходяща за целогодишно обитаване (Higgs 1967, 13). Въпреки, че от основно значение е било интерпретирането на местността Кастрица, нейното местоположение е сравнено и съпоставено с няколко други местности разположени наблизо. Реконструирани са летните и зимните условия

за лов в Епир, като около всеки обект са очертани кръгове с радиус 10 км. (Higgs 1967, 18).

В изследването на Вита – Финци и Хигс от 1970 г. за обектите от късния палеолит и неолит в Палестина за пръв път е използван термина Site catchment analysis или териториален анализ на обекта и се дискутират някои от предположенията и принципите на този тип анализ. Вита – Финци и Хигс се опитали да направят оценка дали техните обекти могат да се приемат категорично за представители на уседнала икономика или е било възможно практикуването и на номадство. Анализът е разработен върху предпоставката, че „опитите да се разреши проблема трябва да вземат под внимание не само артефактите, но също така и възможностите присъщи на разположението на самите обекти” (Vita-Finzi, Higgs 1970, 4). „Теорията на експлоатацията” на един обект е дефинирана като „територията заобикаляща обекта, която постоянно се използва (експлоатира)” (Vita-Finzi, Higgs 1970, 7). Тази територия е използвана като аналитично средство за изучаване на непосредствено достъпните до населението ресурси.

Използването на 10 км радиус Higgs от публикацията от 1967 г. не отчита ясно очертаните разлики в терена и по този начин не обръща достатъчно внимание на разликата в изразходването на енергия, необходима за набавянето на ресурси от различни места в близост до обекта. Ето защо Вита – Финци и Хигс в статията си от 1970 г. заместили 10 км. радиус с контури, базирани се на време, използвайки двучасово ходене от обекта за ловци и събирачи и едночасово ходене за земеделци. Използвайки процента на различните типове земя в тези времеви контури, те анализирали потенциала за заселване на обектите чрез сравняване на ресурсния потенциал на експлоатираните територии на тези обекти. Резултатът бил това, което те нарекли „много спекулативна възможност за модел на сезонно придвижване” (Vita-Finzi, Higgs 1970, 22-26). По този начин проучването на Вита – Финци и Хигс поставило основите на териториалния анализ на обектите като метод за извеждане на хипотези свързани със системната морфология на селищата.

Изследванията на Хигс от 1967 г. и Вита – Финци и Хигс от 1970 г илюстрират двете най-често използвани техники за определяне на територията, която трябва да бъде проучена при териториалния анализ, а именно използването на кръгообразните територии или фиксираните радиуси и използването на времеви контури. И двата подхода за определяне на територията за обследване се използват широко, но фиксираните радиуси са по-често използвани (Webley 1972; Dennell, Webley 1975;

Barker 1972). Възможната причина за доминирането на втория способ може да се приеме по-лесното използване на кръговете, тъй като данните се набавят от съществуващите карти, за разлика от времевите контури, за които трябва да се събират данни от действително ходене проведено на самото място.

Некритичното приемане на фигурите за разстояние и механичната им употреба като кръгообразни радиуси или времеви контури са основните проблеми, които се наблюдават при прилагането на териториалния анализ на обектите. Двата подхода трябва да бъдат разграничавани и задължително да се разглежда територията отвъд зададеното разстояние и време за дейности, за които си струва и се изисква повече придвижване т.е. в никакъв случай не трябва да се счита, че населението се е ограничавало в ходенето от местообиталището си само от предположените времеви и контури и територии. Те са валидни само в случаите, когато се отнасят за ежедневно набавяне най-вече на храни и продукти за ежедневието. Строителни материали или минерални ресурси например, могат да бъдат експлоатирани от много по-далечно разстояние стига да е налице добре изградена транспортна система.

Основен проблем представлява определянето на границите на териториите между обектите. През 1972 г. Касълс за първи път се опитва да намери решение използвайки т. нар. Полигони на Тисен (вид пълно разделение на метрично пространство) около всеки обект. Неговото предположение постулира като „най-вероятната граница между два обекта е линията лежаща на равното разстояние между тях” (Cassels 1972, 215). Този начин за определяне на района предполага, че всички обекти са синхронни във времето. След определянето на размера на полигоните, се използва набор от концентрични кръгове за да оцени съдържанието на ресурсите и се представя честотно разпределение на размера на полигоните (Cassels 1972, 215).

Линейното пространствено разпределение и полигоните на Тисен са реалистични подходи за оценка на размера и формата на района. Тяхната употреба обаче е ограничена от няколко съображения. Първо те допускат, че обектите са от едно и също време, ако не съществуват доказателства за обратното, а така резултатите могат да бъдат доста заблуждаващи. Второ познаване на всички обекти от един район. Това може да е проблем ако анализът се прави за обекти в област, която не е проучена систематично или проучването е частично. Трето, използването на който и да е подход предполага, че няма припокриване на експлоатираните площи, на търгуването или вноса на ресурси – допуска се, че площта в полигона е единствената площ, която се експлоатира.

Проблемът идва от това как да се приближи размерът и формата на района с времеви контури и контури за разстояние, когато данните за обектите са несистематични, пространствено несвързани или самите обекти не са от едно и също време? Фланъри се опитва да определи районите на обекта по емпиричен път, като използвал данни за растителността, животните и минералните ресурси и поставя въпроса от колко далеч може те да се набавят (Flannery 1976a, 103).

Някои анализи са ясно базирани главно на един вид ресурс, като например почвата или растителността. Възможно е възникването на два проблема свързани с оценката на достъпността на ресурсите:

1. Може ли изводите за важни фактори в местоположението на обекта да се основават на зависимостта на обекта от един тип ресурс?
2. Доколко надеждно е използването на съвременни разпределения на ресурсите?

Дори най-опростените модели определят местоположението на обекта като зависещо от взаимодействието на няколко променливи условия. Например Крисхолм изброява водите, обработваемата земя, пасищата, горивата и строителните материали, и ги определя като "петте основни елемента на уседналите общества, без които едно селище не може да съществува" (Chisholm 1968, 102-103).

Използването на един единствен ресурс, като например почвата или растителността може да бъде ограничаващо. То не винаги позволява да се направи извод защо обектът е разположен на дадено място или как може да функционира в селищната система. То разбира се, позволява описание на това как обектите са разположени по отношение на почвите и растителността, като се прави сравнение между обектите по потенциалът им за определени икономически дейности. Ако това е целта на специално проучване използването само на няколко вида ресурс е достатъчно. По-цялостно моделиране на местоположението на селището и селищната система изисква използването на по-голямо разнообразие на видове ресурси.

Основаване единствено на съвременното разпределение на ресурсите при направата на териториалния анализ на обектите може да се окаже в известна степен ненадеждно. Това се прави тъй като рядко са налични карти или изследвания с разпределение на ресурсите за разглеждания период. Изключително внимателно трябва да се подходи към използването на данни за обработваемите почви например. Това е така тъй като следствие на използването на механизирани средства земеделските площи са се увеличили многократно. Това важи и с пълна сила за използването на минералните ресурси (полезните изкопаеми), строителните материали и др.

Фланъри предлага, че основният въпрос в действителност може да не е какъв процент от земята използвана, а по-скоро дали тази земя е достатъчна за да задоволи нуждите на обитателите на обекта (Flannery 1976b, 92-93). Отговорът на въпроса изисква информация за броя на населението на обекта, производителността на труда и плодовитостта на отглежданите площи. Докато за последните две с приблизителна точност могат да се определят вида и добива на засяваните култури (поленови анализи) и експерименти за определяне на скоростта на обработване на земята с помощта на оръдия използвани през разглеждания период, то броят на жителите обитавали определена територия е изключително трудно възстановим.

Често пъти се приема, че при наличие на едни и същи видове почви, то количеството на продукцията, която произвеждат е една и съща, независимо от разстоянието, стига то да е в границите на пет километровите радиуси или времевите контури на едночасовото ходене. Това обаче не е съвсем вярно, тъй като с отдалечаване от първоначалната точка т. е. селището се губи време за достигане до обработваемите земи. Най-лесният начин на отчитане на разликите е този използван от Вита – Финци и Хигс. В проучването им, земята разположена на по-големи разстояния от селищата е обработвана пропорционално по-малко, отколкото тази намираща се по-близо, за да се компенсира по-дългото време за пътуване. Те изчислили, че площите в рамките на 1 км са обработвани на 100%; 1 - 2 км, 50%; 2 - 3 км, 33%; 3 - 4 км, 25%; и 4 - 5 км, 20% (Vita-Finzi, Higgs 1970, 28-31).

Вече беше споменато предположението на Фланъри, че оценките на броя на населението и добива могат да бъдат използвани за преценка на наличието на достатъчно земя за изхранване на населението (Flannery 1976b, 92–93). Проучванията могат да бъдат дори по-специфични за представянето на оценка на добива на ресурсните зони в рамките на районираните зони около обектите, без да е необходимо цифрите да се свързват с гъстотата на населението. Използвайки почвените типове и водните ресурси могат да се прецизират добивите, както и видовете отглеждани култури. В едно проучване например Уебли оценява добивите от ечемик и възможността за използването му за отглеждане на кози (Webley 1972, 178).

Интересен екологичен модел разработва Фоули отчитайки различната продуктивност на различните области. Този модел не е натоварен с конкретни места, а вместо това използва наслагването на квадрати върху обща карта на ресурсните зони на района, в който се предполага, че се намират обектите. Този подход може да анализира енергийния баланс чрез изваждане на стойността на енергията необходима за

експлоатирането на дадена площ от дадено място от добититата енергия (Foley 1977, 164 - 181).

В едно свое проучване Фланъри вместо да оценява какви ресурси са на разположение на жителите обекта в рамките на една условно разграничена зона, обръща процедурата, като започва с данни за растителни, животински и минерални ресурси, намиращи се в обектите и задава въпроса: "От колко далечно разстояние трябва да са дошли?" (Flannery 1976a, 103). Анализът взема предвид всички видове ресурси, от най-често срещаните растения до най-екзотичните обекти на търговия.

Другото основно направление включва преразглеждане на културно - историческите реконструкции, от икономическа гледна точка и с помощта на териториалния анализ на обекта да се генерира хипотеза за вида икономика. Дениел и Уебли предлагат алтернативни модели на селищна система на обектите от неолита и бронзовата епоха в Южна България в сравнение с традиционните тълкувания. Те използват териториалния анализ на обекта, за да интерпретират връзката между местоположението на обекта и възможностите за обитаване (Dennell, Webley 1975, 97-111).

Крайната цел, за която териториалния анализ на обектите е използван в повечето случаи, е проучване на контекста на околната среда за отделни обекти (Roper 1972, 90). За тези изследвания, терминът обаче не е много уместен, при положение, че нито става въпрос за анализ, нито са свързани с райони в пълния смисъл на думата. По-скоро те представят изводи за изследвания, при които обектът е свързан с неговите естествени условия чрез описание на района в рамките на определено разстояние в радиус. Въпреки ясно очертания интерес за проучване на икономиката, много изследвания са насочени към изясняване на случилото се в определен период от време, а не с извличането на закономерности.

По-задълбочените проучвания би трябвало да включват изучаването на разпространението на обектите в ландшафта и обяснение на местоположението. Моделиране на пространственото разпределение на функционално различни обекти в селищната система, и проучване на ресурсния потенциал на обектите, за които се смята, че заемат различни позиции в селищната система (Roper 1972, 92).

Задължително трябва да се обърне внимание на използването на концепцията на териториалния анализ на обектите, отнасяща до гъстотата и броя на населението, както и скоростта на неговото нарастване. При развиването на своята теория Хесън отбелязва, че "размерът на населението е функция от гъстотата на населението и

площта" (Hassan 1975, 38). Включвайки концепцията за района като мярка за площ, той я използва, за да обсъди връзката между размер и плътност (Hassan 1975, 39-40). Съвсем ясно е, че тази връзка е променлива, което предполага, че опита да се използват сходни по размер аналитични територии в различни места е не само нереалистичен начин да се процедира по принцип, но е и обект на различна степен на грешка.

2.3. Икономика на прехранване и избор на място за селище

Земеделие и скотовъдство

Археологическите сведения за отглеждането на домашни животни в Тракия не са много и не произтичат от изследвания ареал на Горнотракийската низина и Карловската и Казанлъшката котловини. Въпреки това сведенията на античните автори показват като изключително развит отрасъл на скотовъдството в цяла Древна Тракия. Според Ив. Венедиков най-развити са: говедовъдство; овцевъдство козевъдство; свиневъдство и коневъдство (Венедиков 1981, 71-72). Разглежданите райони на Горнотракийската низина и котловините предлагат изключително удобни места за отглеждане на всички гореизброени животни. Близостта до Средна гора и Стара планина е от голямо значение при преместване на стадата с промяната на сезоните с цел намиране на подходящи пасища.

За територията на Тракия от втората половина на I хил. пр. Хр. някои антични автори съобщават, че траките не се занимават или по-точно не обичат земеделието (Венедиков 1981, 31-32). Разбира се освен това съществуват и други писмени сведения за отглеждане земеделски култури като: зърнени култури – пшеница, ечемик, просо, овес, ръж⁶⁸; зеленчукови култури – чесън, лук⁶⁹; грозде⁷⁰.

Интересен факт са някои твърдения за непостоянните добиви на зърнени култури от северните области на Тракия (Венедиков 1981, 62). Това до някъде е индикация, както за сравнително малкото производство, целящо покриване на собствените нужди, така и може би за лошо експлоатирани площи, които понякога са се натоварвали прекалено много, произвеждайки излишъци, но и същевременно довежда до изтощението им и последвалите от това много ниски добиви.

⁶⁸ Theophrastus. De causis plantarum, 4, 11, 5.

⁶⁹ Aristophanes. Acharnians, 163-165.

⁷⁰ Xenophon. Anabasis, 7, 4, 3. Mela 2, 2, 17.

Другата основна насока в отглеждането на земеделски култури е лозарството. Голяма част от разглежданите райони на северните части на Горнотракийската низина и Подбалканските котловини, притежават отлични условия за отглеждането на грозде. Някои от почвите са подходящи именно за развитието на лози, а годишното количество на слънчево греене (получена и акумулирана слънчева радиация) е около средното за земите на Тракия, на юг от Стара планина.

Орното земеделие често се свързва с постоянни селища, но хората практикуващи земеделие с подвижно обработване (земеделие, характеризиращо се с подмяна на обработваемите площи след изчерпване на плодородието на почвата) обикновено преместват жилищата си, тъй както разположената в близост почва се изчерпва: понякога на всеки две или три години. Обработването е придружено с използването на впрегатни животни, а често и от смесено земеделие, и следователно е налична животинска тор. В общи линии по-високото ниво на земеделска техника дава възможност за запазване на плодородието на почвата и така в действителност трайното заселване (постоянната уседналост) става възможно (Cranstone 1972, 494).

Ротацията на земеделските култури. Един от най-важните фактори при развитие на земеделието на дадено общество е използването на ротацията на земеделските култури с периоди на почивки на площите. Почвите се различават значително по техния естествен капацитет за отглеждане на култури. Някои губят плодородието си след период на отглеждане за година или две и го възвръщат след дълга почивка с възстановителна растителност. Други могат да бъдат поддържани плодородни с приемливи добиви чрез системи за редуване на кратки по продължителност периоди на отглеждане с периоди за възстановяване на плодородието (период на угар). Най-плодородните и трайни почви представляващи много малка част от земната покривка, могат да бъдат обработвани с относително високи нива на добивите за дълги периоди, дори за неопределено време, с малко или без прекъсване. За разглежданите райони на северните части на Западна Горнотракийска низина и Подбалканските котловини, това е една голяма част от територията. Почти всяко селище е разположено на плодородни почви.

Много добра констатация за връзката между нарастване на населението и обработваемата земя прави У. Алън, който заключава, че „нарастването на населението и високата степен на разчитане на обработването биха наложили необходимостта от запазване на земните ресурси, което ще доведе, чрез емпирични процеси, до създаването на фиксирани и балансирани системи на ротация на периоди на отглеждане

на зърно с периоди на угар. Такива системи са постоянни и могат да поддържат постоянно селище докато не бъде надвишена критичната гъстота на населението. Когато това се случи системите навлизат във фаза на упадък, с намаляването на добивите и повишаване на разпространението на глада, освен ако излишното населението не се премести на друго място“ (Allan 1972, 211).

Почви с краткотрайна плодовитост. Когато тя бива бързо изчерпвана при обработването и възвръща свойствата си само след дълги или много дълги периоди на угар, през които може да растат храсти, вторични гори или регенерираща горска растителност преди следващата цикъл на отглеждането. Това се отнася за широкото разпространение на така нареченото "преместващо се земеделие" или "изсичане и горене". В действителност тези системи често са адаптации към неблагоприятна околна среда, основаващи се на забележително пълно познаване на местната екология и почвен потенциал. Според някои автори периодите на отглеждане обикновено варират от една до шест години и почивка от 6 до 20 години или повече, в различни комбинации определени от способността на земята (Allan 1972, 211).

Реалните определящи фактори на селищното моделиране при земеделско ориентираните общности могат да бъдат разделени на преки и косвени. Преките фактори имащи първостепенно значение са свързани с околната среда - почви, води, терен и т.н.), а към косвените могат да бъдат причислени влиянието на политически и административни единици, религиозните представи и др.

Използваните системи за обработка и особено за степента на интензификация на отглеждане, се определят до голяма степен от типовете почви, климатичните особености и от технологичните възможности. Различните нива на интензификацията обикновено се считат за относително статични приспособявания към местните условия на околната среда, съчетани с наличните техники, и самите земеделски системи, като доста стабилни и фиксирани при отсъствие на външни културни влияния или промени в околната среда (Cranstone 1972, 493).

Основен модел при земеделско ориентираните общности е оставянето на определени необработваеми парцели земя, с цел възстановяване на тяхното плодородие. Определено при съкращаване на тези възстановителни интервали между културите, за да се практикуват по-интензивни форми на използване на земята, съществува риск от претоварване и изтощаване. Именно тук е моментът, в който трябва да се търси баланса между възстановимо обработване и високопроизводително такова с

цел продуциране на излишъци. Засиленото на обработване на земята става по няколко причини:

- демографски - достигане до критично ниво на гъстота на населението.
- социални - повишаване на жизнения си стандарт.
- политически – натиск за засилено производство при наличие на военни конфликти или големи строителни проекти например.

За справяне с изтощаването на земеделските площи е нужно икономиката да се базира на няколко вида дейности и ресурси – животновъдство, търговия, рудодобив и металообработка, разселване с цел стабилизиране на населението.

Ф. Смит предлага пет основни вида на ползване на земята в древността през спектъра на по-кратки периоди на угар на площите и увеличаване на интензификацията. Неговата схема започва от най-простото ниво с две разновидности на дълги периоди за възстановяване на земята (до достигане на горска или храстова растителност), често наричано като изместващо се земеделие. Продължава през следващите нива на кратки периоди на почивки (до достигане на тревна растителност), често последвано от годишно засяване и достигайки до най-интензифицирания вид на ползване на земята при който се отглеждат до няколко култури върху една и съща площ в рамките на един сезон (Smith 1972, 410-411). Във възходящ ред те се подреждат така:

- горска угар.
- храстова угар.
- тревна угар.
- годишно засяване на един вид култура.
- Годишно засяване на няколко вида култури.

До известна степен може да се отбележи, че тези видове използване на земята могат да бъдат свързани с определени инструменти за подготовка на почвата,

- пръчки за копаене са характерни за дългите периоди на угар.
- мотиките за късите периоди на угар.
- плуговете за годишното отглеждане на няколко култури в един сезон.

В Тракия употребата на плуг е засвидетелствана през I хил. пр. Хр. В края на VI в. пр. Хр. се появява и металния лемеж (Чолаков, 2010, 24). Известни са няколко находки: Мирково, Софийско (Милчев 1961, 422-424, обр. 5); Калояново, Сливенско (Чичикова 1969, обр. 16) което предполага повече интензивно земеделие с годишно засяване на поне един вид култура. Етнографски паралели от XIX и началото на XX в. обаче дават малко по-различни данни. Оставяни са земи, както на тревна така и на

горска угар, които след известен период са били отново разоравани (Вакарелски 2007, 83-84). Ако се приеме констатацията на У. Алън за това, че с помощта на ралото се обработва от три до четири пъти повече площ от колкото с мотики и заедно с това също се приеме нуждата на земите от периоди на угар (т.е. съществува обективна невъзможност за засяване на три до четири пъти повече площ), то изводът би бил, че орното земеделие предоставя възможност на по-малко хора да се грижат за прехраната идваща от зърнените култури. По-малко нужната работна ръка би могла да се ориентира към скотовъдство или към друга по-специализирана дейност като търговия, металодобив и обработка, занаятчийство и др.

Вече бе споменато, че селищните модели в голямата си част се обуславят предимно от начина прехранване и свързаната с това употреба на земята. Моделирането на общността, от друга страна, изглежда, че се определя до голяма степен от социалната организация. Ф. Смит съвсем основателно задава няколко много важни въпроса като до каква степен селищните модели влияят или определят, а не просто да отразяват социалната организация? Как промените в модела на използването на земята за земеделие оказват влияние върху социалната и политическа организация? Какви промени могат да се очакват при селищните и общностните модели в резултат на социални и политически изменения (Smith 1972, 411-412)? Може да се предположи, че източниците на социални и културни промени, трябва да се търсят преди всичко в икономически, технологически, екологични и демографски особености.

Избор на място за селище

Околната среда е определяща за хората, които живеят на определена територия и се нуждаят защита и подслон. Той задължително трябва да е съобразен със съответните климатични особености на района. Липсата на водни ресурси или честите заблациявания не са добра предпоставка за възникване на селище. Средата обаче не е толкова определяща за формалната характеристика на сградите т.е. дали те трябва да имат правоъгълна, квадратна, кръгла или овална форма, дали са разпръснати или групирани в махали. Разположението на населените места понякога може да се определи и от естеството на обекта, но там където такива ограничения не се прилагат, социалните мотиви са често първостепенни. Тук важно е са се спомената двете основни течения в археологията, а именно тази на процесуалната и постпроцесуалната археология. Първото изтъква факта, че селищата възникват на благоприятни условия за набавяне на храна, вода, ресурси и др. В другата крайност е мнението, че населените места

възникват под влияние най-вече на социални, политически или религиозни фактори (Bintliff 1999, 508). Разбира се при търсенето на причините за заселване трябва да се имат предвид както екологичните, природните условия, така и социалните и политически фактори.

Видове селища

Различията в капацитета на изхранване на земята биха могли да се окажат определящи вида на модела на селищата. Според У. Алън когато хората, или повечето от тях, могат да живеят само от производство на необходимата за тях храна, ограниченията, наложени от околната среда продължат да имат голямо значение (Allan 1972, 212). Тогава в среда с нисък капацитет на изхранване селищата ще останат малки като площ и брой жители, може би не надхвърлящи няколко десетки до няколко стотици, и следователно експлоатираната област ще е ограничена, като земите за насаждения няма да бъдат разположени далеч от домакинствата. У. Алън различава както модел на разпръснати едно от друго домакинства, така и централизиран модел, който включва съществуването на селище към който принадлежат повече или по-малко отдалечени махали около селището (Allan 1972, 213-214). До известна степен тези два модела могат да бъдат заимствани при опит за обяснение на някои селища от втората половина на I хил. пр. Хр., които са разположени сравнително близо едно до друго и имат малка площ от едва няколко декара и при втория вид, при който се наблюдават селища с по-висока степен на благоденствие (ако се съди по откритите материали на повърхността) заобиколени от други с по-малка площ (на разстояние не повече от 1-2 км.).

В насока проучване на административното деление в Тракия, Ал. Фол категоризира селища на няколко основни типа за периода на късножелязната епоха: коме (село); комархия (група села); хора (група комархии); стратегия (област под властта на един управник – няколко „хори“ (Фол 1970, 161). За съжаление за пореден път ще бъде споменато, че археологическите проучвания извършвани върху селища са твърде малко, за да бъде потвърдено това вътрешно териториално деление. До известна степен би могло да се приложи на база площ на регистрираните селища, представителни материали, открити на повърхността, както и следи от монументална архитектура.

М. Чичикова представя два типа селища от разглеждания период: коме (неукрепено село); хорион (укрепено селище) (Чичикова 1972, 327-329). Последният

тип обаче при Ал. Фол се превежда най-общо като укрепено място (Фол 1970, 165), което навежда на мисълта, че към тази категория може да бъдат отнесени и високите укрепени места, които обаче нямат характеристики на селища. Те според автора могат да бъдат разделени на няколко категории:

- места за защита на населението;
- укрепена резиденция.
- укрепени градски центрове.

М. Чичикова също споделя мнението, че към хориона трябва да бъдат отнесени и селищните центрове, в някои от които настъпили процеси на урбанизация (Чичикова 1972, 329). Към този тип от разглеждания ареал само две селища са определени като градски центрове – Севтополис и Васил Левски (Попов 2002, 76; 133-134).

Предвид широко обсъжданата теза за скотовъдния характер на тракийското общество, а оттук и за временните им селища, трябва да бъде припомнена една теза на Хигс и Джарман, които казват, че постоянните селища, не е задължително да показват статичност на населението. Както те отбелязват трансхуманс продължава да се практикува, когато две или повече отделни екосистеми са експлоатирани (Higgs, Jarman, 1969, 39). От друга страна трябва да се спомене, че практикуването на екстензивно (предвиждащо се) земеделие е свързано повече с преместващи се селища.

Формата на селищата се променят според обстоятелства, и както може да бъде продиктувана от ландшафта и отбранителните съоръжения, така и от човешките предпочитания, нужди и традиции като наличие на затворен или отворен план, с дворове и др. По-малката площ, често обусловена от терена, върху който е разположено едно селище, предполага по-гъсто разположени сгради, с по-малки дворове и обратно.

Демографски фактор

Демографският аспект и по-специално промените в размера на населението, плътност и налягане могат да играят огромна роля върху селищните модели на древните общества. Проучванията за Тракия се свеждат до няколко изследвания - монография и няколко публикации⁷¹. Повечето публикации се отнасят най-вече за данни като размер на общата популация или разпределения по възраст и пол.

⁷¹ Ал. Фол - Демографска и социална структура в Древна Тракия, 1970 - за първи път се реконструира броя и плътността на населението обитавало земите на Тракия. Подходът при изчислението се базира изключително на сведения от писмените извори от антични автори - Фол 1970 41-82. Същият подход е използван в История на българските земи в древността от 1981 от Ал. Фол. През 1993 г. Г. Китов в статията си „Могили“ се опитва да възстанови съотношението на населението към издиганите надгробни

Като цяло малко внимание е обръщано на детайлите, на това как наличието (или отсъствието) на натиска на населението влияе на начина, по който е използвана земеделската земя и как това на свой ред се отразява на местоположенията и формите на населените места. Увеличение в броя на населението е почти винаги е очевидно следствие на разширени хранителни ресурси или на нови средства за увеличаване на добивите, което като променлива зависи главно от селскостопанската производителност. Трябва да се прави ясно разграничение между размера на населението или растеж от една страна, и гъстотата на населението, от друга. Обикновено се приема, че увеличаваните на размера на населението означава, че общностите, често ще бъдат по-големи и по-многобройни, с по-широка база за по-сложни политически, икономически устройства (Cranstone 1972, 497).

Натискът на населението, увеличаването или намаляването му влияе върху моделите на използване на земеделска земя и те могат да действат като променлива при определянето на селищни модели.

На първо място, значението на уседналост на селищата при различните видове на използване на земята. Обикновено се смята, че екстензивното земеделие е свързано с често преместващи се населените места, а интензивното земеделие с постоянни (Higgs, Jarman, 1969, 40). В действителност, тази връзка не е много прецизна. Преместващите се земеделци (с дълги периоди на угар), от време на време може да имат повече или по-малко постоянни села със значителен размер. Разграничение трябва ясно да бъде направено при обсъждането на придвижващите се земеделци, между тези, където са сменяли само обработваемите площи, и тези, където при които заедно с това преместват и селищата си. Както правилно отбелязва У. Тизъгър "Преместващото се обработване на земята често предполага преместване на селището, но дори когато повечето от характеристиките на подвижното култивиране присъстват на лице селищните обекти могат да бъдат постоянни" (Thesiger 1964, 215-257). Факторите, които участват в степента на постигната от групата уседналост са много и включват такива неща като плодородието на почвата, разстояние до обработваемите площи, военни действия, изчерпването на природни хранителни ресурси в района и степента на тежест, с която се строят жилищата. Но в много случаи степента на мобилност или на

могили през късножелязната епоха. Представя се и предполагаем брой на населението за I хил. пр. Хр. - Китов 1993, 21- 80. През 2003 г. К. Порожанов в доклад на тема „Континуитет и/или дисконтинуитет в обществото на Югоизточна Европа през V – II хил. пр. Хр.“, използвайки основно модела на Ал. Фол от 1970 г., брой и разпределя населението в Тракия живяло през първата половина на I хил. пр. Хр. на не повече от 800000 – 900000 души, като $\frac{3}{4}$ от тях са населявали земите на юг от Стара планина - Порожанов 2003, 20-21.

уседналост изглежда, че е функция от гъстотата на населението във връзка с размера на обработваемата земя и вида на практикувания земеделски цикъл. Ако земята не е лесно достъпна, селището може да бъде изоставено, особено ако постройките са направени от леки конструкции, с помощта на плетено-колова или глинобитна техника. В такива случаи, често преместващите се селищата ще бъдат откривани разпръснати на голяма територия, което може да обясни донякъде големия им брой в разглежданите територии в Горнотракийската низина и Подбалканските котловини.

Разпръснатият модел на обитаване не е винаги се свързва с екстензивно земеделие, нито пък централизираните селища съпътстват повече интензивното на селското стопанство. Въпреки, че по принцип разпръснатите селища може да бъдат предимства за преместващите се земеделци, за които разстоянията до техните обработваеми земи са изгубено време и труд (ходенето до и от полето трябва да се счита за част от вложения труд), други фактори също имат предвид и резултатът обикновено е компромис. В чист вид напълно разпръснати махали и единични постройки или централизирани селища вероятно са голяма рядкост. Както вече бе споменато, селищата на земеделците практикуващи земеделие с дълги периоди за възстановяване на земята са склонни да бъдат малки, въпреки че общото население на региона може да бъде голямо. Все пак не трябва да се счита за универсално правило, че по-интензивно отглеждане да показва по-големи и централизирани населени места. Р. Карнейро правилно отбелязва, че земевладеенето, което изглежда да е един от основните фактори, влияещи върху степента на централизиране или разпръскване на населените места, е също един от аспектите на земеделските системи, които са най-податливи на промените в натиска на населението (Carneiro, 1958, 1-2).

2.4. Защита, отбранителни съоръжения и влиянието им върху селищните модели

Цели на защитата:

Целите за защитата могат да бъдат няколко:

икономически - защитата на обработваеми площи, животни, източници на ресурси (рудници, кариери), пътища, и др. Поради това задължително е да се защитават и зоните извън селищата, като например полета, пасища, водоизточници, пътни трасета др.

териториални - определени връзки могат да се свързват едно население към един определен регион. Отговор срещу посегателство върху територията е често характеристика на сложни политически взаимоотношения.

политически - запазване на политическата автономия. Степен на специализация в политическите институции могат да регламентират ефективността, с която ресурсите могат да се организират за защита. Появата на съюзи предполага отстъпване от политическата автономия на техните съставни групи в очакване на взаимни ползи за защита.

ритуални - идентифицирането с определени сакрални територии, светилища, може да допринесе за идеята, че някои места са от жизненоважно значение за социалните обществени нужди и трябва да бъдат защитавани.

Фактори, които оказват влияние върху начина на отбраната

околна среда - различията в топографията, климата, растителността и почвите влияят на местоположението и разположението (подредбата) на селището. Околната среда може да осигури естествени предимства за защита и може да повлияе на избора на място за селище. В някои случаи, околната среда формира толкова добра естествена защита, че много малко е необходимо за защита на селището. Такива са многобройните примери за укрепените места откривани в голяма част от Тракия, там където има изявен релеф.

Интересно твърдение представлява това на М. Роуландс, че някои укрепления илюстрират факта, че площта затворена от тях не винаги е свързана с размера на групата, която я обитава или с икономически обстоятелства в зоната. Например може да е построена за да подсили защитните преимущества на естествено положение и укрепяването му следва естествените контурни линии, ограждащи уязвимите точки и ако е възможно, и водни източници. Следователно често ще бъде затваряна много по-голяма площ, отколкото е необходима за обитателите и размерът няма да бъде надеждно указание за броя на хората, които за използвали тази територия или за дейности, извършвани в рамките и (Rowlands 1972, 453).

Факторите на околната среда обаче, работят както за така и против необходимостта от защита. Населените места, използващи естествените дадености на терена, може да се окажат в не най-благоприятната среда за социални или икономически дейности т. е да бъдат далеч от ресурси, пътни трасета и др. При селищата, които са разположени в равнинен терен, без да могат да използват естествено укрепени места трябва да се търсят икономически или социални причини за

разположението им. Разстоянието между населените места също може да отразява необходимостта от сигурност. На по-широк мащаб, селищата могат да бъдат разположени така, че да осигуряват максимална подкрепа едно на друго и за взаимна териториална отбрана (Siddle 1968, 48).

технология и суровини – технологичният напредък и постоянното обитаване на едно място, което е свързано с постоянни селища, създава предпоставки за използване на по-сложни технологии при отбрана – употреба на камък за изграждане на стени, кули, наблюдателни пунктове и др.

икономика на прехранването - изграждането на комплексни укрепления около населените места обикновено е свързано с хората, живеещи постоянно или за дълъг период от време в агломерирани селища. Такива обстоятелства могат да съществуват на места със смесени пастирски и земеделски икономики, но са най-често реализирани от общества, които практикуват уседнало земеделие. Трайното заселване подобрява социално-икономическите дейности и действия като стимул за изграждане на големи и сложни структури за отбраната. И. Гарлан, твърди, че издигането на стени около някои гръцки полиси е окуражено от тяхната икономическата самозадоволеност (Garlan 1968, 256-257).

Необходимостта за защита може да включва, живеене в неудобни и негостоприемни места; тя може да е в конфликт с изискванията на други социални и икономически дейности. Изграждането на укрепления може да ограничи и мобилността. Ето защо формата на възприетата защита би трябвало внимателно да се прецени и да се коригира в зависимост от промените в обстоятелствата.

Влияние на военните действия върху селищните модели

Интензитетът на военните действия може съвсем ясно да има значително въздействие върху социално-политическата структура и следователно върху селищните модели. Военните действия могат да доведат до концентрация на хора в по-големи и по-малки на брой населени места в дадена област (Chagnon 1967, 113-114).

Както Тригър отбелязва, съществува граница за размера на селището, който може да бъде ефективно защитаван от наличното население и ресурси (Trigger 1968, 65-66). Военните действия може да насърчават деленето на големи населени места и евентуално тяхното преместване в по-лесно за защитаване място. Те могат да бъдат фактор, който контролира разпространението на селищния растеж и да бъдат отговорни за определянето на границите на дадено селище. Укрепителната (крепостна) стена

около населените места вероятно позволява сградите да бъдат подредени по-удобно във вътрешността и предотвратява излагането на някои от тях на по-голям риск, отколкото други (Rowland 1972, 457). Сложността на укрепленията може да варира в зависимост от топографията, използваните материали и наличните технически умения и военните тактики и оръжия, които се използват. Понякога не е изключено да се използват общи за няколко селища защитни убежища, които да използват взаимната отбрана. Причините могат да бъдат:

- икономически – недостатъчно средства, които да бъдат отделени за строеж на отбранителни съоръжения.
- географски – липса на достатъчно на брой подходящи места за изграждане на укрепления.

О. Рутер правилно отбелязва, че изграждането на убежища може да счита и като индикация за интензивността на военните действия (Rutter 1929, 10). По-често водените войни предполагат използването на системи за предупреждение. Те представляват елемент от селищните модели на места, където такива действия са с висока или сравнително висота честота. Интересен факт представлява именно наличието на системи за предупреждения, чрез които може да се избегне директен конфликт или да лишат нападателите от елемента на изненада и биха позволили организирането на контраатаки или отстъпления.

3. Физико-географски характеристики на Западната Горнотракийска низина и Задбалкански котловини⁷²

В анализа на селищните модели са включени археологически обекти разполагащи се в географските области на северните части на Западната Горнотракийска низина, Средногорието – Същинска и Сърнена Средна гора и източните части на Подбалканските котловини – Карловска и Казанлъшка котловини.

3.1. Географско положение и граници

Западната Горнотракийска низина е част от Горнотракийската низина, която е най-голямата низинна област на територията на Тракия. Тя се разделя се от Чирпанските възвишения на две части: Източна Горнотракийска низина и Западна Горнотракийска низина. Източната част обхваща най-вече територията на Старозагорското поле, а западната Пазарджишко - Пловдивското поле. Географските граници на Западната Горнотракийска низина са: Средна гора - на север, Родопите - на юг, от пролома Момина клисура на запад и до Чирпанските възвишения - на изток.

Средногорие. Районът обхваща източната част от географската зона Средногорие, а именно Същинска и Сърнена Средна гора. Те се разполагат непосредствено над Горнотракийската низина и имат северна граница съответно Карловската, Казанлъшката, Твърдишката и Сливенската котловини.

Задбалкански котловини. Източните задбалкански котловини включени в анализа са: Карловската и Казанлъшката. Намират се северно от Същинска и Сърнена Средна гора и южно от Стара планина. Западната граница е обособена от Златишката котловина.

Според морфометричните характеристики, изброените райони попадат най-вече в хълмистия и нископланинския пояс. Почти всички археологически обекти са разположени на надморска височина от 200 до около 600 м.

⁷²Основните източници на информация са Физическа география на България, БАН 1977 и География на България, София 2002.

3.2. Релеф

Западна Горнотракийската низина

Горнотракийската низина представлява гребеновидно понижение, което през плиоцена е било дъно на езерни басейни. В резултат на продължителни нагъвания през допалеозойската и палеозойската ера блоково-мозаечната основа от скали е потънала. Върху тази основа от времето на горна креда и миоцена се е формирала седиментна покривка от пясъци, пясъчни глини и глини. Най-горният пласт представлява плейстоценски и холоценски алувиални наслагвания на речната система на р. Марица (Славейков, Златунова 2007, 152).

Релефът се е оформил през кватернера, след оттеглянето на водите и осушаването на езерните басейни, заемащи територията преди това. За Горнотракийската низина е характерна голяма сеизмичност, която се потвърждава от блоково-мозаечния фундамент и активността на разломните структури. Проломите и речните тераси на р. Марица, Тунджа са се образували поради значителни хлътвания на Егейската котловина и активизираните ерозионни процеси.

По-голяма част от Горнотракийската низина (72,5%) попада в низинния пояс с надморска височина до 200 м.

В Западната Горнотракийска низина се разполага Пазарджишко - Пловдивското поле, което има равнинен характер с наклон от запад – северозапад към изток – югоизток и се отводнява от р. Марица и нейните притоци. Надморската височина в тази част на низината е различна - от около 300 м в най-западната част до около 100 м малко преди Чирпанските възвишения.

Същинска и Сърнена Средна гора

На север от Горнотракийската низина се разполагат Същинска Средна гора и Сърнена Средна гора. Те се отличават със сложен тектонски строеж. През палеозоя в Същинска и Сърнена Средна гора се е проявила значителна магмена дейност, в резултат на която са били внедрени няколко големи гранитни и гранодиоритни тела. В края на мезозоя Средногорската област е била покрита от водите на голям морски басейн, по дъното на който се е проявила вулканска дейност. През неогена става оформяне на съвременния релеф. Под влияние на епейрогенните издигания са се оформили едрите форми на релефа. Средногорието е изградено от северновергентни антиклинални гънки. Техните ядки са изградени от младопалеозойски гранитни и

допалеозойски и палеозойски метаморфити - гнайси, слюдени шисти, амфиболошисти и др. (Славейков, Златунова 2007, 142-143).

Най-характерните форми на релефа в Средногорието са денудационните заравнености. Характерни форми на релефа са речните долини и проломи. Те пресичат напряко планината. Особено изразителни са речните тераси по протежение на долините на Тополница и Стряма, където се наблюдават шест речни тераси..

Същинското Средногорие обхваща котловинно-хълмистия и предимно планински релеф между реките Тополница и Стряма. На север се проследява Бунайско-Богданския район. Тук се открояват обширните плоски била на върховете Братия (1519 м), Буная (1572 м), Богдан (1604 м). В горното поречие на р.Тополница се простира добре обособеното Копревщанско долинно разширение. В южната част са разпространени Панагюрската и Стрелчанската котловини, както и средните поречия на реките Луда Яна и Пясъчник.

Сърнена гора е разположена между долините на реките Стряма и Тунджа. Между долината на р.Стряма и Змеевската седловина се простира планинското гърбище на Братанския район с най-висок връх на Сърнена гора - Голям Богдан (1236 м). На изток от Змеевската седловина и долината на р.Бедечка се простира Кортенския хълмист район. Тук се намира и най-източния връх на Сърнена гора - Зайчи връх. Между долината на р.Рахманлийска и гр.Стара Загора се простират Чирпанските възвишения (Славейков, Златунова 2007, 144).

Карловска и Казанлъшка котловини

Образуването на Карловската, Казанлъшката котловини е започнало в края на плиоцена с потъването на силно заравнените по това време северни части на Средногорието и относителното издигане на ограждащите ги планини. Потъването се е извършило по Задбалканския дълбочинен разлом от север и Средногорския разлом от юг. Ето защо Задбалканските котловини представляват грабени. Основата им е изградена от силно разломени и различно хлътнали блокове от гранит, гнайси с палеозойска възраст. Над тях залягат мезозойски и терциерни седименти, които са представени от пясъчници, варовици, мергели. На повърхността се разкриват кватернерни алувиални и делувиални наслаги.

Характерни форми на релефа са наносните конуси, разположени в северните части на повечето Задбалкански котловини. Те са образувани в резултат на епейрогенното издигане на Стара планина през кватернера. В Карловската и

Казанлъшката котловина те са съединени и образуват една изпъкнала, наклонена на юг акумулативна повърхнина. Реките постепенно са измествали речните си легла в южна посока и някои от тях в резултат на издигането на Средна гора са се врязали в нейния склон. Типична в това отношение е р. Тополница. Унаследените потъвания се проявяват и днес в южните части на Карловската и Казанлъшката котловини. В резултат на това там се проявяват заблатявания. За съвременния релеф на Задбалканските полета са характерни и периферните издигания и потъвания. Задбалканските котловини се характеризират и с високо степен на сеизмичност. Тя се потвърждава от младите, добре изразени в морфоложко отношение долини и от дълбоките разломени структури и съпровождащите ги термални води. Тези признаци са характерни и за двете котловини. За подножната акумулативна ивица, особено в суходолията е характерна проявата на кални потоци.

Карловската котловина има приблизителна площ 280 км^2 . Тя е разположена между напречните ридове Козница и Стражата. Отводнява се от речната система на р. Стряма.

На изток от рида Стражата и западните разклонения на рида Межденик се намира обширната Казанлъшка котловина с площ 780 км^2 и средна надморска височина 350 м. Отводнява се от р. Тунджа и р. Тъжа.

3.3. Климат

Определящ фактор за развитието на селищата и селищните системи има климатът. Той определя почти всички аспекти: земеделие, скотовъдство, строителство, търговия и свързаните с нея пътища. Демографският прираст или спад е пряко свързан климата. За съжаление реконструкцията на палеоклиматичните особености на изследвания ареал е в начален стадий. Засега няма достатъчно резултати, за да може да се възстанови изцяло палеоклимата през периода на късножелязната епоха в Горнотракийската низина и Подбалканските полета. От няколкото публикации става ясно, че в началото на периода (около средата на I хил. пр. Хр.) след време на относително по влажен и студен климат се преминава към засушаване (Порожанов 2003, 16).

Основно значение за климата в разглеждания ареал има релефът. Той се характеризира със сложна структура и разнообразни форми. Голяма част от територията е низина или е заета от хълмисти или нископланински области и

котловини. Влиянието на релефа се свързва основно с надморската височина. Заедно с това трябва да се подчертае и значението на формата на релефа, експозицията, наклона на склоновете, разчленеността и нейното положение. С промяна на надморската височина се понижава и температурата на въздуха, а относителната влажност и количеството на валежите се увеличават, скоростта на вятъра отслабва.

Наклонът и експозицията понякога имат много по-голямо въздействие дори и от надморската височина. Количеството слънчева радиация може да бъде неколкостранно повече върху южни склонове сравнение с такива на разположени на северна страна. Това е и най-важният фактор за определянето на климата в даден район. От поглъщането на слънчева радиация от земната повърхност зависи нейното затопляне, както и затоплянето на околната атмосфера. Разглежданите райони попадат в областта с почти най-големи стойности на слънчева радиация, като по поречието на р. Марица, то дори бележи абсолютен максимум.

При негативните форми (котловини), първостепенно значение имат дълбочината спрямо оградните височини и степента на затвореност от планините. Те оказват влияние върху формирането на температурни инверсии, условия за задържане на студен въздух. Така разположените селища могат да бъдат подложени на по-ниски температури дори от тези намиращи се на позитивни орографски структури, на по-голяма надморска височина.

Важен фактор за разбирането на топографията на селищата имат разположението и ориентацията на орографските форми по отношение на въздушните течения. Най-голямо климатично значение за анализирания райони имат Старопланинската и Рило - Родопската системи. Те представляват сериозно препятствие за нахлуване на студени въздушни маси.

Горнотракийската низина

Важно климатообразуващо значение в Горнотракийската низина има малката надморска височина и близостта на Черно и Средиземно море. В Горнотракийската низина и Ямболското поле климатът е преходно-континентален. Термичният режим се характеризира със сравнително мека зима (средна януарска температура 0° - 1°C) и горещо лято (средна юлска температура 23° - 24°C). През зимата, при нахлуване и задържане на студен континентален въздух, особено в ниските части на Горнотракийската низина, се образуват температурни инверсии. При такива

метеорологични условия на места са отбелязани минимални температури под -30°C . Безмразовият период е средно с 10 - 20 дни по-дълъг от този в Дунавската равнина.

Средните многогодишни валежни суми са най-малки в западната част на Горнотракийската низина (500 - 550 мм.). Това се дължи на създадената от сравнително високите оградни планини валежна "сянка". Разпределението на валежите в Горнотракийската низина и Среднотунджанското поречие се характеризира с изравнени сезонни суми и месечен максимум най-често през юни. Снежната покривка е нетрайна, особено в Среднотунджанското поречие и се задържа от 15 до 30 дни. Преобладаващите ветрове са западните. В Пазарджишко-Пловдивското поле се проявява и фьонът, а по долините на реките Тунджа и Сазлийка има топли течения от Егейско море.

Същинска и Сърнена Средна гора

Същинска и Сърнена Средна гора попадат почти на границата на умерено-континенталната и преходно континенталната климатични области. Най-източните части на Сърнена гора и възвишенията Хисар и Бакаджиците се характеризират с преходно-континентален климат. Средните януарски температури в източните и югоизточни склонове са положителни /Стара Загора - $0,7^{\circ}\text{C}$ /. С увеличаване на надморската височина те намаляват и на някои места в западната част те са отрицателни. В нископланинския и среднопланински пояси средната януарска температура е от -2°C до -4°C . Средно-юлските температури също показват зависимост с надморска височина. Преобладава континентален валежен режим. Най-големи са валежите през пролетта с максимум през м. юни или май. Най-малки валежи падат през зимата и са със средномесечен минимум през февруари. Наблюдава изравняване на сезонните валежи, характерно за преходно-континенталния тип климат. Средногодишните валежи са 600 - 1100 мм, като показват също зависимост с надморската височина. С увеличаване на надморската височина се увеличава и количеството на твърдите валежи

Карловска и Казанлъшка котловини

Климатът на Задбалканските котловини се формира под влиянието на тяхното географско положение (в съседство с верижното простиране на Стара планина и Средна гора). Всичко това оказва влияние върху трансформацията на нахлуващите въздушни маси с различен произход и физични свойства. Карловската и Казанлъшката котловини

попадат в преходно-континенталната област. Средните януарски температури в източната част на по-ниските и отворени на юг котловини са от 0° до 1°C. Характерно явление през зимния сезон са температурните инверсии. Проявяват се най-често в Казанлъшката котловина. Средните юлски температури са 20° - 23°C. Средните годишни температури са от порядъка на 10° - 12°C. Годишните валежни суми, поради валежната сянка са малко /570 - 690 мм/. Най-много валежи падат през летния сезон, а най-малки през зимата. Минимумът на месечните валежни суми е през март. Сезонните валежни суми са значително изравнени, поради преходно-континенталното климатично влияние. За Задбалканските котловини са характерна проявата на падащите ветрове, откъм Старопланинската ограда и фьоновия ефект по южната периферия на някои котловини.

3.4. Води

Горнотракийска низина

Горнотракийската низина е една от най-добре снабдените с води области в Тракия. Факторите, които определят това са разнообразни. На първо място това са подземните води. Основно значение имат развитите речни тераси с големи отложения. В Пазарджишко-Пловдивското поле са установени най-значителните запаси на грунтови води в България. В Горнотракийската низина са разкрити и по-дълбоко залягащи напорни подземни води.

Основната отводнителна артерия в Горнотракийската низина е р. Марица. Оттокът и се формира предимно от родопските притоци Чепинска, Въча и Чепеларска, които са значително по-пълноводни от средногорските и старопланинските притоци Тополница, Стряма и Сазлийка.

Същинска Средна гора и Сърнена Средна гора

Височинната зоналност на климата създава зоналност и във водността и режима на оттока в източните части на Средногорието. Най-ниските части се характеризират с най-малка водност. С увеличаване на надморската височина, количеството на валежите и намаляване на изпарението се увеличава и водността. Реките се отличават с дъждовно подхранване. В режима на оттока се наблюдава добре изразено пролетно пълноводие и лятно-есенно маловодие. Най-големите средномесечни водни количества протичат през

март и април. Характерен елемент в режима на Средногорските реки Луда Яна, Пясъчник, Тополница са речните прииждания и наводнения. При тях се транспортират големи количества твърд отток. Средногорието е богато и на находища на термоминерални води - Старозагорски извори, Хисаря, Стрелча и др.

Карловска и Казанлъшка котловини

Протичащите през котловините реки се формират предимно в оградните старопланински и средногорски склонове. Подхранват се предимно със смесени (снежно-дъждовни, дъждовно-снежни, дъждовни и карстови) води. Високопланинските реки на Стара планина - Стряма, Тъжа и Тунджа са със снежно-дъждовно подхранване. Останалите старопланински и средногорски реки се подхранват от дъждовно-снежни води, а реките протичащи през източната част се подхранват предимно с течни валежи. Всички реки при протичането си през котловините се подхранват от подземни води от наносните конуси и речните тераси. В най-източната част максимумът на оттока настъпва през февруари, а в останалите котловини той е през март или април в зависимост от надморската височина на водосборните басейни. Значителни са запасите от грунтови води. Те са акумулирани в наносните конуси, разположени в котловините. Голямо е и количеството от термални води. Извори се намират и в двете котловини.

3.5. Почви

Почвите претърпяват най-голяма промяна през Кратернера и по-специално през последния интергласиал Рис - Вюрм. След настъпването на холоцена в низините и крайречни области са се формирали най-младите почви, от които най-съществено разпространение имат алувиалните, делувиалните и блатните (География на България 2002, 226). В развитието на почвите участват два фактора: природен и антропогенен. От природните фактори първостепенно значение имат релеф, климата, скали, биологични фактори. Антропогенният фактор също играе основна роля при еволюцията на почвите. Вследствие на тяхната обработка от епохата на неолита, разнообразието им се увеличило многократно.

Горнотракийска низина

Релефът, скалната основа, климатът и растителността са предпоставка за формирането на разнообразната почвена покривка в Горнотракийската низина. Най-

широко са разпространени смолниците, алувиално-ливадните и канелените горски почви. Алувиално-ливадните почви преобладават в Пловдивско-Пазарджишкото поле. Поради голямото си естествено плодородие почвите са подходящи за интензивно земеделие.

Същинска Средна гора и Сърнена Средна гора

В ниския пояс на планината са разпространени канелените горски почви. С нарастване на надморската височина и промяна на климатичните условия са разпространени светлокафявите горски почви. Във високия пояс са разпространени типичните тъмнокафяви горски почви. В котловините са разпространени смолници, канелено подзолисти и др.

Карловска и Казанлъшка котловини

Най-широко разпространение имат алувиално - ливадните и делувиално - ливадните почви, които заемат речните тераси и ниските части на котловините. Върху плиоценските и андезитни отложения са разпространени смолниците. В оградните части на планините се срещат и канелените горски почви. В по-малка степен са разпространени блатните и засолени почви.

3.6. Растителност

Горнотракийска низина

Поради благоприятните условия за земеделие естествената растителност в Горнотракийската низина почти изцяло е заменена с културна. Сред обработваемите земи има отделни петна от дървесно - храстови съобщества, съставени от сухи листопадни видове (габър, космат дъб, драка и др.).

Същинска Средна гора и Сърнена Средна гора

Зоналността на климата и почвите определя и зоналното разпространение на растителността в Средногорието. В нископланинския пояс 400 - 900 м.н.в. растителността е представена от дъбово - габърски гори. Този пояс е разностранен в южните склонове на Същинска Средна гора и по-голямата част от Сърнена гора. Дъбовите гори са представени от летен дъб, горун, цер, габър, бряст и клен. Вторият

пояс (800-900 до 1600м.н.в.) е разностранен във високите части на Сърнена гора. Представен е от букови, смърчови и смесени гори.

Карловска и Казанлъшка котловини

Поради стопанската дейност в района естествената растителност е почти унищожена. Естествената растителност е запазена и по долините на реките. Горите са представени от влаголюбиви горски видове - върби, тополи и елша. Естествената тревна растителност е представена от власатка, ливадина, садина и др. Върху по сухите места са запазени дървета от дъб и полски бряст.

4. Селищни системи в Западната Горнотракийска низина и Подбалканските котловини

4.1 Селищни системи в Северните части на Западна Горнотракийска низина

4.1.1. Селищна система в района на Хисаря, Старосел, Кръстевич и Дуванлий

Песнопой

Селища

Селища от късната желязна епоха в землището на с. Песнопой са регистрирани в три местности.

Първият обект се намира на връх Песнопой, разположен североизточно от съвременното село. Обектът е регистриран при теренни обходи като рамките а обитаването му са твърде общи (желязна епоха). Данни за укрепване има от по-късни периоди, но проучвателите посочват наличие на солидни каменно-землени структури, за които е възможно да са останки от солидни конструкции (Божинова, Гяурова 2010, 654). Площта на обекта най-вероятно следва естествените очертания на терена.

Обектът е разположен на естествено възвишение доминиращо с повече от 130 м над околния терен и имащо отлична видимост във всички посоки. Като естествен водоизточник вероятно е служел извор, тъй като най-близката река (Стряма) е твърде отдалечена. Денивелацията е средна, но въпреки това налага използването на определен подход към върха, като най-вероятно това е ставало от север.

Най-вероятната хипотеза за характера на обекта е укрепено селище, към което е съществувала и неукрепена част, намираща се вероятно в подножието на възвишението.

Вторият обект е идентичен с гореописания в топографско отношение. Намира се в м. Горната къшла (Божинова, Гяурова 2010, 654), на естествено възвишение доминиращо над околния терен с повече от 140 м. Няма сигурни данни за укрепване от късножелязната епоха, въпреки че е напълно възможно има повторение на предложения модел на обитаване при вр. Песнопой.

Последният регистриран обект се намира в м. Денгиловата могила. Датировката му е отнесена най-общо в късножелязната епоха (Божинова, Гяурова 2010, 654-655).

Обектът е определен като селище, разположено на надзаливна тераса, на левия бряг на р. Стряма. Видимостта е ограничена от изток и запад. Водоснабдяването вероятно е ставало от р. Стряма. Няма следи от укрепване, както и наличие на строителна керамика от късножелязната епоха.

Потенциалът за земеделие в разглеждания район е среден, въпреки плодородните почви – алувиално – ливадни и канелено – подзолисти, тъй като терена от север и запад е нископланински и неподходящ.

Култови места

Не са известни обекти с ясно дефинирани култови функции от втората половина на I хил. пр. Хр. от района на Песнопой. Най-близкият обект (Самодивското кладенче), чийто характер обаче е спорен се намира на по-малко от един километър разстояние от обектите при вр. Песнопой и Горната къшла и малко повече (1,6 км) от селището в м. Денгиловата могила. Материалите открити там не потвърждават използването му през втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа.

В близост до селището преминава римския път Ескус – Филипопол, чието използване през късножелязната епоха е доказано при разкопки и теренни обходи правени по трасето при станцията Субрадице⁷³. Освен този път вероятно е съществувал и друг в посока запад, към Старосел и Хисаря, но предвид лесно преодолимия терен, е трудно да се предположи евентуално използваното трасе.

Некрополи

В близост до римския път за Филипопол, в м. Сухите ливади, е регистриран могилен некропол, в който през 1951 г. е разкрито погребение извършено чрез трупополагане в глинен саркофаг, вкопан в терена (Ботушарова 1954, 265–272; Маджаров 2004, 98). Откритите материали, както и направените паралели с Кукова могила и Лозарската могила, датират гроба във втората половина на V в. пр. Хр. Подобен саркофаг е известен от спасителни проучвания през 2005 г. при с. Александрово, Хасковско, във връзка със стоеж на музей в близост до гробницата от

⁷³Маджаров 2004, 81; Христов 2002, 72.

могилата Рошавата чука. Датировката му е отнесена във втората половина на IV в. пр. Хр. (Китов, Петров, Димитрова 2006, 127).

Иван Вазово

Селища

В землището на с. Иван Вазово са регистрирани две селища, които са датирани най-общо в желязната епоха.

Първото се намира в м. Цанева могила (Божинова, Гяурова 2010, 654). Разположено на склон на рид от Средна гора с югозападно изложение. Няма данни за открита строителна керамика, както и укрепления от този период. Видимостта е добра в западна посока. Във всички останали е ограничена от склоновете на Средна гора. Като естествен водоизточник вероятно се е използвала р. Стряма, която отстои на около 600 м. от селището. Потенциалът за земеделие е силно ограничен от релефа въпреки, че почвите са благоприятни – алувиални и делувиялно – ливадни.

Второто селище се намира в м. Белия камък (Божинова, Гяурова 2010, 655). Отдалечено е на по-малко от половин километър от селището от м. Цанева могила. Разположено е на склон, в близост до било от Средна гора и има добра видимост в западна, северна и южна посока. Няма данни за открити следи от постройки или укрепителни зидове. За водоизточник, най-вероятно е бил използван извор, тъй като р. Стряма е отдалечена на повече от километър от селището. Както и при съседния обект и тук потенциала за земеделие е силно ограничен от релефа на Средна гора.

Култови места

В м. Белия камък, в близост до селището са регистрирани скални изсичания (Божинова, Гяурова 2010, 655). Много вероятно е те да принадлежат към култов обект от типа скално светилище, макар и изследователите да не посочват вида на изсичанията.

В м. Гъстите камъни също са открити скални изсичания (Божинова, Гяурова 2010, 655). Както и при гореописания скален обект от м. Белия камък, те биха могли да бъдат елементи от скално светилище, но и тук няма информация за техния вид, характер и брой.

Пътна мрежа

В известна степен описаното за пътната мрежа при с. Песнопой е валидно и тук. Римският път Ескус – Филипопол, който стъпва на по-ранно пътнo трасе преминава на по-малко от километър от повечето регистрирани обекти в землището на с. Иван Вазово.

Със сигурност са използвани пътни трасета на изток към Брезово и на запад – към Старосел и Хисаря и Кръстевич. През 2006 г. М. Маджаров локализира римския път от Иван Вазово за Диоклицианопол (Маджаров 2009, 239). Логично би било да се предположи, че той стъпва на по-ранно трасе съществувало през късножелязната епоха. Сравнително слабо разчленения терен на Средна гора, на изток от регистрираните селища, предполага използването и на преки локални пътеки свързващи ги със обектите при Сърнегор, Отец Паисиево.

Некрополи

Най-известният некропол се намира в м. Сухите ливади, която е разположена на границата на землищата на с. Песнопой и Иван Вазово. Некрополът вече бе описан при разглеждането на селищната система на Песнопой.

Надгробни могили са регистрирани при теренни обходи в близост до селището в м. Белия камък (Божинова, Гяурова 2010, 654). Не са проучени и следователно не може да се потвърди със сигурност тяхната принадлежност към късната желязна епоха.

Над селището в м. Цанева могила е открит железен нож, който би могъл да бъде от разбит от иманяри гроб (Божинова, Гяурова 2010, 655-656). Няма данни за регистрирано гробно съоръжение.

Дуванлий

Селища

От землището на с. Дуванлий са регистрирани три селища. Две от тях са частично проучени.

Първото селище се намира в местността Инжерлъка, в близост до Кукова могила. То има площ 4 декара. Разположено е на почти равнинен терен, в близост до р. Пикла. Видимостта е отлична във всички посоки. Като естествен водоизточник е служела реката отстояща на по-малко от 100 м от селището. Потенциалът за земеделие

е много голям. Почвите са чернозем-смолници и канелено-подзолисти, които заедно с водоносния пласт, върху който се намират предлагат високо плодородие.

Селището е проучвано чрез сондажи, като в южната му част, в горния хумусен пласт е регистрирано високо съдържание на керамични фрагменти от местни и импортни съдове и строителна керамика, предимно керемиди. Датировката, която те дават е от края на V - IV в. пр. Хр. Поради целогодишните селскостопански дейности следи от структури и съоръжения не са установени. След хумуса има пласт с дебелина 0.70 – 0.90 м (Кисъов 2004, 42-43). В него не са установени никакви структури, което потвърждава тезата, че пластът на селището се е намирал над него и унищожен при селскостопанските дейности (Кисъов 2004, 42).

На около 500 м западно от Кукова могила, върху надзаливна тераса на р. Пикла е проучено друго селище, чиято площ е 3 дка. Видимостта отново е неограничена във всички посоки, високо плодородните чернозем-смолници, съчетани с равния терен и водоносния пласт са главни фактори за високия потенциал за развито земеделие.

Сондажните проучвания установяват, че след орницата, на около 0.40 м са разкрити части от зид с дебелина 1 - 1.20 м. Той е изграден от кирпич, на каменна основа от ломени камъни с глинена спойка. Керамичните фрагменти включват импортни съдове, които определят съществуването му от края на V – IV в. пр. Хр. (Кисъов 2004, 43). Проучвателят посочва, че стената е част от крепостен зид, което предполага, че селището е укрепено.

Вероятно селищата от м. Инжерлъка и това намиращо се в близост до Куква могила са част от едно по-голямо селище, развивало се на десния бряг на р. Пикла, като част от територията му е била оградена със укрепителна стена. Не е посочена информация за вътрешни сгради или други съоръжения. Част от надгробните могили, проучени 20-те години са с по-ранна дата от тези селища, което означава, че в околността трябва да се търси селище от началото и средата на V в. пр. Хр.

От ранноелинистическата епоха е регистрирано едно селище в местността Кулак дере. То е известно още от проучванията на могиления некропол от Б. Филов през 20 – те години. Разположено е отново до р. Пикла, в равнинна част, като по повърхността се откриват най-вече керамични фрагменти от местни и импортни съдове (Филов, 1934, 4; Кисъов 2004, 43). Не е посочена информация за наличие на каменна архитектура и строителна керамика (керемиди).

Култови места

Единствените следи от ритуална дейност от района на Дуванлий са засвидетелствани при могиления некропол. За първи път при проучването на Кукова могила, Б. Филов интерпретира откритите в насипа вкопавания, като жертвени ями (Филов, Велков, Миков, 1934, 14). В най-долният и по-горните пластове на могилата са открити повече от сто ями. Повечето от тях са разположени в периферията на могилата. Те имат кошеровидна форма, като широката част е долния край на ямата. Основата е равна с диаметър от 0,5 до 2,5 м. Дълбочината им достига 2 м (Филов 1934, 14). Пълнежът им често пъти е само рохкава пръст, но има и такива в които са открити въглени, пепел, керамични фрагменти и други предмети.

Ямите открити в могилен насип трябва да се свържат с поменалните практики осъществявани след смъртта на погребания в могиления насип (Георгиева 1991, 1-10).

Други обекти свързани с култова дейност от втората половина на I хил. пр. Хр. в района не са регистрирани.

Пътна мрежа

Районът на Дуванлий е равнинен, и вариантите за избор на трасета са много, ето защо точните маршрути засега остават неясни. Със сигурност в близост е съществувала връзка в посока изток-запад, до сухоземния път по р. Стряма продължаващ към Карловската котловина. В образувания се триъгълник между селата Ръжево Конаре, Дуванлий и Черноземен най-вероятно трябва да се търси и разклонение от него в посока Старо Железаре, Паничери и Старосел.

Некрополи

Големият некропол разположен при Дуванлий, Черноземен, Черничево и Житница се състои от над петдесет могили и принадлежи към регистрираните две селища от класическата и ранноелинистическата епохи и намиращи се на десния бряг на р. Пикла при с. Дуванлий. Повечето от могилите са синхронни със селищата, като само част от тях (Мушовица, Куква могила, Голямата могила, Лозарската могила) са по-ранни, което както бе споменато по-горе предполага съществуването на селище поне от първата половина и средата на V в. пр. Хр.

Кукова могила лежи на десния бряг на селската река, западно от Дуванлий. Могилата е била висока 15 метра, а диаметъра на основата около 100 метра. Най-долният пласт на могилата е дебел около 1,80 м. и съдържа голямо количество

артефакти: керамични фрагменти от каменно-медната епоха, каменни оръдия, фрагменти от хромели, кости, еленови рога, керамика от бронзовата епоха. Над този културен пласт се различават ясно един от друг още три различни пласта, като от време на време нейната повърхност е изравнявана (Филов 1934, 3).

Могилата съдържа един граден гроб, който е разположен в южната страна и част. Изграден е от големи плочи гипсов камък. Дължината е 2,35 м., а ширината 1,25 м. В гроба са намерени множество златни, сребърни и бронзови предмети (Филов 1934, 3-58).

Башова могила се намира на около 600 м. северозападно от Дуванлий и има височина 9 м при диаметър на основата 35 м. (Филов 1934, 59). Под него, на дълбочина 30-40 метра е открит късен гроб без погребален инвентар. В средата на могилата, на дълбочина около 2 метра е открита яма с диаметър 2,20 м., в която са намерени само няколко фрагмента от съдове. Непосредствено под ямата е намерен фрагментиран червенофигурен съд.

Могилата съдържа граден гроб вкопан в основния материк в яма с правоъгълна форма с размери 3 x 2 м. В нея е изграден гробът с дължина 1.80 м. и широчина 1.10 м. от големи необработени каменни блокове. Отгоре е покрит с дървени греди, дебели около 15 см., поставени по дължина и заковани с железни гвоздеи. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, а гробния инвентар включва предмети на лукса като златен нагръдник сребърна фиала, каничка, киликс, ритон и др. (Филов 1934, 71).

Голямата могила е в местността Дуванлийска кория на 3,5 км. северозападно от селото. Тя е с размери 7 м. височина и около 45 м. диаметър при основата. На около 2 м. южно от центъра и е разположен граден гроб, ориентиран изток-запад. Гробът е изграден от правилни големи каменни блокове от белезникав пясъчник - дължината им е повече от 1 м., а широчината и височината около 30 см. Отгоре гробът е покрит с 6 големи каменни блока, сложени напречно. Погребването е извършено чрез кремация, като костиците са поставени в средата на гроба (Филов 1934, 73).

Арабаджийска могила е с височина 2,70 м. и диаметър при основата 30 м. В насипа на могилата не са намерени никакви керамични фрагменти нито други предмети. Едва към центъра на могилата са открити фрагменти от голяма, предварително счупена амфора. Югозападно от центъра на могилата е намерена яма с правоъгълна форма. По средата и е изкопана друга яма, който съдържа самото погребение. Ямата е била покрита с дървени греди, поставени напречно. Гробът е ориентиран в посока изток-запад. В него е открит скелет на жена с богат инвентар

състоящ се от златни, сребърни и бронзови предмети (Филов 1934, 156-163).

Други могили със сравнително големи размери, ранна датировка (V в. пр. Хр.) и сходни на гореописаните гробни съоръжения са Лозарската могила (Филов 1934, 119-126) и могилите при Чернозем, община Калояново (Кисъов 2005), които без съмнение също са част от големия некропол.

Останалите проучени могили се отнасят както към класическата, така и към ранноелинистическата епоха.

Ръжево Конаре

Селища

Селището се намира източно от коритото на река Стряма, върху левия и бряг, в местността Старите лозя и има площ 3 декара. Потенциалът за земеделие е голям – почвите са канелено – подзолисти, намиращи се върху водоносен пласт. За естествен водоизточник са служели реките Пикла и Стряма. Селището е регистрирано при теренни обходи, археологически разкопки не са провеждани, но при реголване на терена, на дълбочина 0.40 м са открити части от каменни зидове. Заедно с откритите по повърхността плоски покривни керемиди свидетелстват за наличието на монументална архитектура. Археологическите материали и най-вече импортната керамика и монетите на Аматок II, и Филип II определят съществуването на селището през IV - III в. пр. Хр. (Кисъов 2004, 42).

Култови места

В района на Ръжево Конаре не са известни култови обекти от късножелязната епоха.

Пътна мрежа

До голяма степен пътната мрежа описана при разглеждането на селищната система на Дуванлий повтаря тази на Ръжево Конаре. В близост, по посока север – юг е преминавал пътя от Карловската котловина, а от северозапад – югоизток – от района на Старосел и Старо Железаре. Откритите монети и импортна гръцка керамика от средата и втората половина на IV и III в. пр. Хр. свидетелстват за развита търговия.

Некрополи

В землището на съвременното село Ръжево Конаре е регистриран могилен некропол състоящ от двадесет и пет могили. Те са разположени в четири групи в местностите Георгиев кладенец и Червенака.

Три от могилите са разрушени почти изцяло от иманярски изкопи. Откритите в две от могилите гробни дарове, урна и керамични фрагменти се датират в периода IV-III в. пр.Хр. (Кисьов, Кесякова 2001, 52). Това дава основание част от некропола да даде свързан със селището тъй като датите на двете са синхронни.

Старосел

Селища

В местността Станилица, намираща се на около 2 км западно от съвременното село, в подножието на Средна гора е регистрирано селище от ранноелинистическата епоха. За съществуването му, за първи път споменава И. Велков. Той го свързва с могиления некропол от същия период който проучва през 20-те години (Велков 1925, 178).

Селището е разположено върху двата бряга на река Пясъчник, върху надзаливна тераса, на площ около 5 декара. Видимостта е добра, в южните посоки, а на север, северозапад и отчасти североизток е ограничена до около 2 - 3,5 км, от южните склонове на Същинска средна гора. Почвите са канелено-подзолисти, а по поречието на р. Пясъчник - алувиално-ливадни. Подходящи за земеделие са площите намиращи се на юг, югозапад и югоизток от селището, разположени на порест водоносен пласт, за разлика от терена на север, който е с по-ясно изразен нагънат релеф и е разположен върху неводоносни формации.

Откритите находки от повърхността на селището са предимно фрагменти от битова и строителна керамика, характерна за периода от IV в. пр. Хр. до IV в. сл. Хр. (Кисьов 2004, 44). От тук са известни няколко квадри от сиенит, които са споени с железни скоби, аналогично на тези от разположените в близост гробници (Кисьов 2004, 44). Това предполага наличието на монументална архитектура, като квардите най-вероятно принадлежат на стени на сгради, но в публикацията не се уточнява характера им, както и не става ясно дали има фортификация или други съоръжения. От този район произлиза и една колективна находка от монети на Кизик (Герасимов 1942, 84-85).

На 5 км северозападно от селото, под вр.Кози грамади, в Средна гора,се намират останките на укрепен обект интерпретиран от проучвателя Ив. Христов като владетелска резиденция. Обектът е разположен на 1113 м н.в. в югоизточното подножие на върха, и е изграден върху заравнена скална площадка в най-ниските склонове на върха. Ситуиран е на трудно достъпно място, от всички места е маркиран от високи единични групи скали, високи на места до 6-7 м (Христов, Лазов, 2011, 190).

Обектът заема площ от около 4,5 дка. Западната половина му половина има формата на правоъгълник, а на изток ромб с издължена страна на изток. В средата на комплекса се откроява голяма представителна постройка с площ от 104 м². На терена видимо се открояват основите на две постройки с правоъгълна форма, разположени югоизточно и североизточно от голямата постройка (Христов, Лазов, 2011, 191).

Монументалната сграда има размери 8,30x12,50 м. Зидът е вкопан с един ред камъни под подовото ниво на дълбочина 0,57 м. Дебелината му е 0,90 м и е изграден от правилно обработени каменни блокове – квадри, без спойка.Входът е разположен от югоизток и е фланкиран с две правоъгълни бази профилирани от външната страна с канелюри (Христов 2006, 38).

Според Ив. Христов покритието на сградата е било от плоски и покривни керемиди (Христов 2006, 43), но не уточнява от кой точно тип са те.

Интерпретацията на сградата е свързана с основно няколко хипотези: дворцова сграда и храм (Христов 2006, 42; Христов, Лазов 2011, 193), както и синтез между двете, имайки предвид предполагаемите жречески функции, които са имали тракийските династи (Христов 2010, 47). Без да е проучена останалата част в укрепената територия е рано да се потвърдят или отхвърлят предложените хипотези. Както и самия автор подчертава „в сферата на свръхинтерпретацията можем да допуснем, че там се е съхранявала хазната на одриски владетел около средата на IV в. пр. Хр.“ (Христов 2010, 48).

Укрепеният обект има външна крепостна стена с обща дължина 218 м, изградена в техника на емплектон от две лица и пълнеж помежду им. Градежът условно е полигонален с ясна тенденция за нивелиране до 5-6 реда от грубо обработени блокове, като между фугите са запълнени с по-дребни плоски и многоъгълни камъни (Христов, Лазов, 2011, 191).

Западната крепостна стена е с приблизителна дължина 44 м. Тя е разкрита частично чрез сондажи на места по външното лице. Добре проучен е и нейния югозападен ъгъл, който притежава външно лице от обработени каменни блокове, като

от вътрешна страна плътно към крепостната стена е прикрепен бастион с размери 3,60 / 2,2 м. Дебелината на крепостната стена в югозападният ъгъл е 2 м. Северната крепостна стена е с дължина 50 м. Нейната дебелина е 1,4 м. Тя е изградена на по-високо ниво спрямо терена, върху който са изградени споменатите по-горе постройки. Североизточната крепостна стена е с приблизителна дължина 44 м, като тя следва конфигурацията на терена от север на към североизток с чупки. Тя е с обща дължина 80 м, като на юг тя е трасирана в права линия с дължина 48 м и след това, в посока изток, се отклонява с дължина 32 м (Христов, Лазов, 2011, 191).

В югоизточния ъгъл на укреплението през различни периоди са функционирали две кули – първата построена около скала с изсичания, а втората плътно прилепена към югоизточния ъгъл на крепостната стена. Извън видимата крепостна стена на югоизток около висока до 3 м скала е била изградена първата кула, която е заемала площ от 30,25 м². На североизток от нея е била прилепена дебела до 2,20 м. къса крепостна стена. Въпросната стена от запад-югозапад има външно лице от добре оформени каменни блокове. Въз основа на открития фрагментиран керамичен материал съоръженията се датират в късножелязната епоха (Христов, Лазов, 2011, 193).

В по-късен период към югоизточния ъгъл на укрепената резиденция е била изградена кула с размери 5,50 x 5,80 м (31, 9 кв.м). Документирано е, че въпросната кула е изграден върху проходно място с ширина 3 м, получило се от прекъсването на югоизточната крепостна стена и наличието на втора вътрешна крепостна стена с дължина 32 м. Тази втора крепостна стена е с дебелина 1,20 м и е разположена на 6,5 м северозападно от вътрешното лице на югоизточната крепостна стена. Стената е запазена във височина до 2,60 м от външна страна. Тя, както и североизточната крепостна стена, е с външно лице изградено в полигонален стил, състояща се от огромни грубо обработени блокове. Основите на стената са стъпили върху скала с ясна тенденция за изсичане и подравняване (Христов, Лазов, 2011, 193).

Югоизточната втора крепостна стена е свързана със североизточната посредством каменно разширение с дебелина 2,20 м и с дължина 3,30 м. Наличието на по-късно преустройство на споменатото проходно място между двете стени посредством изграждането на втората кула предполага, че именно тук е бил входът на укреплението. В по-късен етап след разрушаването на кулата в най-югоизточния ъгъл входът е бил запушен посредством втора кула. Въз основа на материалите тя се датира в средата на IV в. пр.Хр.(Христов, Лазов, 2011, 193). От същото време би трябвало да се отнесе и изграждането на представителната постройка в средата на комплекса, както и

преустройството на югозападния ъгъл на владетелската резиденция с добре обработени квадрати.

На този етап на проучванията може да се обобщи, че обекта е функционирал през първата половина на IV в. пр. Хр. - до 342/341 г. пр. Хр. (Христов, Лазов, 2011, 193).

Интересен факт представлява информацията на проучвателя Ив. Христов за наличието на селище ситуирано извън крепостната стена. Сградите са били вкопани в източен склон със среден до стръмен наклон. Вероятно теренът е бил предварително терасиран на места. (Христов 2006, 50). Липсва подробна информация за вида градеж, както и използвания строителен материал, но автора отбелязва, че от иманярски изкопи „се забелязват културни напластявания с над 1 м височина“ и „те заедно с резиденцията са били единен цялостен комплекс“ (Христов 2006, 50).

Култови места

От землището на Старосел има засвидетелствани няколко обекта, които са имали култови функции.

В местността Ушите в непосредствена близост до Пейчова могила и Четиньова могила е разположен малък скален масив, около който са открити материали от I хил. пр. Хр. Първоначално скалния масив е бил открит, а в последствие затрупан с пръст. Откритите материали дават основание обектът да бъде определен като светилище (Христов 2010, 66). Върху скалите няма следи от изсичане, както и изграждане на допълнителни съоръжения.

В м. Каменица, недалеч от регистрираното селище, е локализиран обект класифициран като светилище (Китов 2002, 5; Христов 2010, 139). Той наподобява горе описания обект от м. Ушите с разликата, че върху него са установени следи от изсичания. Обектът е датиран най-общо в I хил. пр. Хр.

Друг скален масив с форма на фалос е регистриран на 5 км северно от съвременното село, по пътя за укрепения обект под вр. Кози грамади (Христов 2010, 66). От публикацията не става ясно дали се откриват археологически материали около него, както и не е посочена никаква хронологическа рамка на посещаването му.

За светилище се възприемат и скалните масиви в м. Гарванов камък, намиращи се югозападно от съвременното село (Христов 2010, 138). Няма сигурни данни за открити следи от ритуални действия от втората половина на I хил. пр. Хр.

На връх Сборови грамади, намиращ се на около 500 м. югоизточно от връх Кози грамади е открит култов обект от типа скално светилище. То е разположено на самия връх, на билото, което се стеснява на места до около 1 м. В цепнатините са открити керамични фрагменти от съдове, метални предмети и монети (Христов 2006, 46).

Пътна мрежа

Пътната мрежа в района на Старосел е свързана основно с няколко посоки. От изток на запад това е пътят преминаващ от района на Хисаря и пътят по р. Стряма, към Кръстевич, Стрелча и Панагюрище. Съществуването на такъв път е предположено вече (Христов 2010, 119). От юг на северозапад, от Горнотракийската низина, към района на Копривщица и Златишко - Пирдопското поле. Този път вероятно е преминавал по билата южно от вр. Богдан, но съществуването му е твърде спекулативно, имайки предвид много по-удобното трасе намиращо се на изток, през с. Песнопой, или на запад, през Стрелча. и Копривщица. Единственият сигурно засвидетелстван път в Средна гора, в района на Старосел, който е използван през I хил. пр. Хр. е трасето към укрепения обект при Кози грамади, преминаващ през Брезина поляна и Марков камък.

На юг пътят е с посока от Филипопол и Дуванлий, но не е изключено да е съществувала връзка в югозападна посока през Мало Крушево – към Пистирос и Западните Родопи.

Некрополи

От територията на Старосел са открити едни от най-представителните монументални паметници на подмогилната архитектура в Тракия от късножелязната епоха.

Най-известния гробен комплекс се намира под Четиньова могила. Тя има диаметър 79 м и височина от 26 м. Около периферията е издигната крепида от добре обработени блокове, на места свързани с железни скоби. Във височина крепидата е достигала 4 м., а дебелината и е от 2 до 3,5 м. (Христов 2010, 72).

В могилата през 2000 г. е открита една от най-големите гробници в Тракия. Състои се от коридор, преддверие и гробна камера. До тях се стига чрез централно стълбище и площадка, в чийто две страни са разположени две странични стълбища. Според проучвателя Г. Китов съществуват две хипотези за предназначението им. Първата ги представя като места за сядане на участниците в религиозни процесии. Другата ги свързва с алеи за обикаляне на могилата (Китов 2002, 10-11), Дромосът е

дълъг 10 м и широк 6 м. Преддверието е с полуцилиндрично покритие, а гробната камера с куполно покритие. Диаметърът ѝ е 5,40 м а възстановимата височина от около 5,5 до 6 м⁷⁴. В нея, по стените ѝ са разположени 10 полуколони с по 9 вертикални жлеба и капители с цветна орнаментация. В горната част е разположен фриз от метопи и триглифи в светлосин, тъмносин и червен цвят (Китов 2002, 15-16).

Г. Китов смята, че съоръжението от Четињова могила, е не само гробница, а храм, в който са се извършвали религиозни процесии през V – IV в. пр. Хр. (Китов 2002, 13). Това той се опитва да докаже чрез многократни влизания в помещенията, установени с изтритите прагове и следи от отваряния на вратите в гробната камера (Китов 2002, 13). В конкретния случай улеите са направени за специални метални ролки с помощта, на които е ставало отварянето на двукрилата врата в гробната камера. В двата ѝ края има ограничители, които имат за цел да поемат ударите от отваряне и затваряне. Те обаче са повредени или направо избити, което дава основание да се мисли за многократно влизане в помещението (Китов 2005, 95). Това обаче не означава, че съоръжението трябва да се тълкува като храм, а гробница, предназначена за неколкостепенно използване от представители на местната аристокрация. К. Рабаджиев правилно отбелязва, че за протритите прагове е нужно преди всичко да се направи петрографски анализ за степента и скоростта на износване (Рабаджиев 2011, 56-57). Анализът направен от Д. Стоянова за използването на йонийските рамки в гробничната архитектура отправя стрелата на гробницата към края на IV в. пр. Хр. (Стоянова 2005, 659-661). Ч. Цочев, позовавайки се най-вече на две амфори на Хиос и Менде, открити в нея, я датира между 350 – 340 г. пр. Хр. (Tzochew 2011, 17-18)

Могила „Хоризонт“ се намира на около два километра от съвременното село и е проучена през 2002 г. В югоизточната страна на насипа е открито едно от най-монументалните гробни съоръжения в Тракия от втората половина на IV в. пр. Хр. Състои се от голямо, напречно разположено преддверие с колонада. Шест колони са поставени от страната на входа, а по две от двете страни. След преддверието се преминава в предгробна камера, а след това и в гробна камера имаща правоъгълен план (Китов 2002, 27).

Установени са няколко строителни периода в използването на гробницата. Според Г. Китов първо е бил натрупан насипът, в който допълнително е изградена

⁷⁴ Куполът е разрушен в горната си част. Според Г. Китов е съзнателно разрушен (Китов 2002, 16). Предполагането е доразвито от Ив. Христов като той посочва, че това е станало по време на походите на Филип II в Тракия през 342-341 г. пр. Хр. (Христов, Анастасов, Ангелов 2008, 11).

гробната камера. Веднага след това тя е била засипана и е останала предгробната камера. След известен период е била издигната и колонадата, и са правени преустройства за укрепване с допълнителни зидове (Китов 2002, 27). Гробът е ограбен, останалите предмети са предимно сребърни и златни мъниста и пластинки (Китов 2002, 25-26). Датировката на погребението може да се отнесе във втората половина на IV в. пр. Хр.

На около километър югозападно от могила „Хоризонт“ се намира Ралъова могила. Тя не е проучвана, но през 2008 г. в близост до нея, вследствие на иманярска дейност, са разкрити останките от постройките изградени вероятно от плетено-колова конструкция, ако се съди по намерените мазилки със следи от плет. Съобщава се и за монументална сграда, отстояща на 300 м от гробницата в могила „Хоризонт“, с покривна конструкция от керемиди. Посочва се, че те са синхронни с гробницата. Ив. Христов интерпретира сградата като храм обосновавайки се с факта, че големите култови средища (Четиньова могила, Хоризонт и др.) са се нуждаели от сателитни постройките за жречески апарат (Христов 2010, 78-79). Той дори посочва още няколко следи от постройките намиращи се около Четиньова могила и Маньов дол (Христов 2010, 78-79).

В този случай хипотезата не би могла да се потвърди поради няколко причини. Първата е свързана с датировката и, а тя е направена с помощта на монети достатъчно точно. Именно те – хемидрахми на Парион от типа „Глава на Горгона и вдлъбнат квадрат“, сечени между края на V средата на IV в. пр. Хр. показват, че постройката е по-ранна от гробницата. Втората причина е голямото разстояние, както една от друга (около 700 м), така и от самата гробница (от 300 до 1000 м.), интерпретирана като храм. По-вероятна изглежда хипотезата за съществуващо селище в тази област, което е престанало да съществува в тази местност и се е преместило поради различни причини. В публикацията със снимков материал са посочени и открити на повърхността тухли от мястото на регистрираната сграда. Тухлите обаче носят характерните белези на тези от римската и късноантичната епоха⁷⁵ (следи от пръсти, форма, размери), което навежда на мисълта за обитаване на мястото и през римската или късноримската епоха.

Недкова могила е разположена на около седем километра от Четиньова могила в м. Орешака. В малка част от насипа са проучени 21 ями. Всички те са резултат от

⁷⁵Христов 2010, 78, Обр. 37.

постпогребални практики и са датирани между IV – II в. пр. Хр. Регистрирани са и ями намиращи се подмогилен насип (Китов 2002, 23).

В югоизточната част на могилата е разкрита гробница, която е била вкопана в предварително издигнатия насип. Тя се състои от правоъгълно преддверие и правоъгълна гробна камера с плоско покритие. Подовете на двете помещения са покрити с каменни плочи. Двете страни на преддверието завършват с пиластри с правоъгълни капители (Китов 2002, 24). Датировката на гробницата се отнася в края на IV или в началото на III в. пр. Хр.

Куилишката могила се намира на около 3,5 км от Старосел. В югоизточната част на могилата е разкрита гробница състояща се само от гробна камера. Гробното съоръжение е разрушено вследствие на иманярска намеса. Затварянето е ставало с двукрила каменна врата. Подът е застлан с големи каменни плочи. Стените са изградени от недобре обработени камъни. Височината не може да бъде възстановена, тъй като зидовете са запазени до около четвъртия ред (Китов 2002, 22). Датировката на гробното съоръжение най-вероятно е от втората половина на IV и началото на III в. пр. Хр.

В м. Маньов дол през 1999 г. е проучена могила, в която е разкрита гробница състояща се от преддверие с правоъгълен план и полуцилиндричен свод и гробна камера с кръгъл план и купол, който е разрушен. Входовете на вратите са затваряни с каменни врати. Датировката на гробното съоръжение се отнася във втората половина на IV в. пр. Хр. (Кисьов 2001, 35; Кисьов 2004, 45; Китов 2002, 21).

На югозапад, в непосредствена близост се намира Пейчова могила. Проучена е през 2000 г. и в могилния насип е открит граден гроб от квадрати. Трупът е разчленен и погребан под каменно струпване. Гробният инвентар включва три комплекта сребърни украси за конска амуниция, пълен комплект въоръжение, бронзови съдове, четири сребърни съда, червенофигурни и местни съдове, златен пръстен-печат. Въз основа на тях гроба е датиран в средата на IV в. пр. Хр. (Китов 2002, 35).

На около километър от Четињова могила е проучена Маврова могила. Тя съдържа две гробни ями ограбени още в античността. От останалия гробен инвентар са открити един златен пръстен-печат с изображение на сфинкс, стъклена маска с човешко лице, стъклени и глинени маниста, местни и импортни керамични съдове. Датировката на гроба е отнесена отново във втората половина на V в. пр. Хр. (Китов 2002, 38).

В съседство до Маврова могила е проучена Панчова могила. Сходна е ситуацията със предходната могила заради факта, че и тя е частично ограбена.

Гробното съоръжение представлява обикновена гробна яма в Инвентарът включва сребърни украси за конска амуниция, няколко десетки златни и сребърни позлатени пластинки – гладки и покрити с животински, растителни и геометрични орнаменти, керамични съдове (Китов 2002, 39-40).

На 3 км западно от Старосел е през 1925 г. е проучена Рошава могила от Ив. Велков. Тя се намира на изток от предполагаемото светилище в м. Гарванов камък. В могилния насип е открита е гробница състояща се от преддверие и гробна камера с правоъгълен план. Върху пода е положена замазка. Входът на преддверието е фланкиран с две колони. В камерата са направени две вдлъбнатини, които са служели за урни. Гробницата е ограбена в древността (Велков 1925, 171-175).

В Джангазовата могила е разкрит граден гроб от добре обработени каменни блокове и плочи. Върху тях, от вътрешната страна, е нанесена мазилка от фин разтвор, върху която е нанесена украса от хоризонтални червени ивици. Гробът е ограбен и частично разрушен от иманярска намеса (Китов 2002, 42-43). Липсата на гробен инвентар затруднява изключително много датировката на гробното съоръжение, но въпреки това може да се приеме една широка дата от края на V - IV в. пр. Хр. или да се предложи дата в рамките на V пр. Хр., по аналогия със зиданите гробове от некропола при Дуванли/Калояново.

В Павлова могила са открити следи от кремация на място върху четириъгълна площадка. Гробът е ограбен, принадлежи на мъж ако се съди от няколкото предмета на въоръжение, които са останали (Китов 2002, 43).

В могила 32 погребението е извършено чрез кремация като останките от тялото са поставени в четириъгълна яма. Гробът е ограбен, като са останали няколко цели и фрагментирани керамични съда и железен меч. Датировката е отнесена към края на V в. пр. Хр. Интересна находка представляват няколко отворени керамични форми интерпретирани като музикални инструменти - тимпан (Китов 2002, 43-44; Венедикова 2005, 224). Не е изключено обаче те да представляват поставки. Такива са засвидетелствани на територия на Тракия, имат сходни форми и са характерни за цялата късножелязна епоха, както и за римския период (Узунов 2009, 136-139).

В близост до укрепения обект при вр. Кози грамади са регистрирани три некропола. Първият се намира западно от върха, на самото било, и се състои от три могили. Всичките са частично разрушени от иманяри. Няма данни за открити гробни съоръжения, но керамичните фрагменти открити в изкопите показват издигането на насипите най-общо в периода V – III в. пр. Хр. (Христов 2006, 50).

Вторият некропол е плосък и се намира на 50 м. югоизточно от хижа „Фенера“. Разположен е на стръмен склон. При направата на пътя към хижата са разрушени част от гробовете, в които са открити върхове за копия, махайри (Христов 2006, 50). В публикацията обаче не е дадена точна датировка на некропола, както и няма описание на гробните съоръжения.

Третият некропол се намира между върховете Сборови и Кози грамади. Некрополът е могилен, като в една разрушена могила са открити три цистови гроба, изградени от добре обработени камъни. Гробовете са ориентирани изток – запад, а погребението е извършено чрез трупозгаряне. Въз основа на керамичните фрагменти датировката на съоръженията е отнесена в IV в. пр. Хр. (Христов 2006, 50).

Кръстевич

Селища

През 2005 г. в местността Памук тепе започват разкопки на селище от класическата епоха. То е разположено на надзаливна тераса на река Красновска. В близост, на около 500 м тече и Геренска река. Двете реки са непресъхващи целогодишно. Теренът, върху който се разполага селището сравнително равнинен, с лек наклон от 1° до 2° в югозападна посока. Видимостта е добра в посока запад, югозапад и ограничена във всички останали посоки от близо намиращите се склонове на Същинска Средна гора. Почвите са излужени канелени горски, характеризиращи се с ниско плодородие, разположени върху неводоносни формации, което означава нисък до среден потенциал за земеделие.

В резултат на проведените през три сезона археологически разкопки са проучени три сгради, а още три структури (сгради?) са установени с помощта на геофизични измервания (Маджаров, Тонков, Танчева, Василева 2011, 189-190). Площта на селището е определена на 10 дка (Маджаров, Танчева, Тачихара, 2006, 139), но много вероятно е то да се разполага на много по-голяма територия.

Най-голямата по размери е сграда А, която се състои от три успоредни помещения, свързани помежду си с входи и едно по-малко правоъгълно помещение, намиращо се в североизточната и част. Подът на помещенията е бил покрит с каменни плочи. Такива са били поставени и отвън, около сградата. Зидовете са изградени от средни и големи камъни на глинена спойка и имат средна дебелина 0,50 м, само западната външна стена е двойно по-дебела - 1,10 м. Това е продиктувано от стръмно

спускащия се терен, който започва в непосредствена близост до постройката (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 162).

Сградата е била двуетажна като вторият етаж е бил изграден от кирпич. В нея са открити множество фрагменти импортна керамика – от амфори и чернофирнисови съдове (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 163). Интересен факт представляват откритите късове желязна и бронзова шлака, които дават основание на проучвателите да предположат, че в сградата са се преработвали цветни и черни метали (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 164).

Втората постройка (Сграда В) всъщност е частично проучена. Тя е изградена от средни по големина ломени камъни, споени с глина. Дебелината на зидовете е около 0,60 м. Подът е бил покрит с каменни плочи (Маджаров, Танчева 2008b, 218).

В непосредствена близост, на югоизток от сграда Б, се намира и третата проучена сграда – сграда С. До този момент е разкрито едно помещение с размери 7,30 x 4,40 м. Подовото покритие е идентично с това от другите две сгради. В нея е разкрит къс злато от заготовка с тегло 0,8 г (Маджаров, Танчева 2008b, 219).

Датировката на селището е направена въз основа на откритите множество монети⁷⁶ и керамични фрагменти от импорти съдове и амфорна тара. Те определят съществуването на обекта от самото начало на V до около средата на IV в. пр. Хр. (Маджаров, Танчева 2009b, 243).

Високата степен на открити импортни материали, следите от металургична дейност и др. дават основание на проучвателите да определят обекта като значителен търговски и производствен център – емпорион (Маджаров, Танчева 2008b, 219).

Култови места

В местността Секиз Харман е открит обект интерпретиран като храм (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева 2007, 164-167; Маджаров, Танчева 2008a, 149-152; Маджаров, Танчева 2009, 195-198a; Маджаров, Танчева 2010, 199-201). Той се намира на било на рид на Средна гора, което във високата си част има площ от 7 дка и е почти равно. Разстоянието по права линия до селището в м. Памук тепе е около 1,2 км. в

⁷⁶ Монетите са от съкровище състоящо се от деветнадесет сребърни монети с различен номинал: седем статери; две драхми; седем $\frac{3}{4}$ драхми; три хемиобола. В хронологически порядък на отсичане монетите са датирани от проучвателя в периода 525 – 360/340 г. пр. Хр. (Маджаров, Танчева, Тачихара 2006, 138-140).

североизточна посока. Денивелацията между двата обекта е 164 м. (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева 2007, 164-167).

В резултат на археологическите проучвания се документират два периода от съществуването на култов комплекс. През първия период е бил изграден стилобат, състоящ се от варовикови каменни блокове. Върху него, по всяка вероятност, са били поставени дървени колони, които са центрирани в каменните блокове с метални накрайници. Този стилобат е очертавал първоначално изградения храм. Той е имал размери 8,46 x 8,52 м и площ 72 м². След кратък период от време, върху част от стилобатните зидове, е била построена нова храмова постройка, изградена изцяло от добре обработени гранитни блокове. На западната страна новоиздигнатият храм е завършвал с каменна колонада. И през двата строителни периода въпросните култови съоръжения са имали стабилна дървена покривна конструкция, завършваща с керемиди (Маджаров, Танчева 2010, 201).

Досега откритите археологически находки в местността Секиз Харман при с. Кръстевич показват, че на това място е съществувал култов комплекс, състоящ се от две храмови постройки, най-общо датирани в периода V - IV в. пр. Хр. (Маджаров, Танчева 2010, 201). Проученият затворен културен пласт, между двете съоръжения, на този етап от разкопките не дава достатъчно информация за точното разграничаване във времето на двата храма (Маджаров, Танчева 2010, 201).

Датирането на обекта в периода V - IV в. пр. Хр. потвърждава изказаното вече предположение за едновременното съществуване на храма и близко разположеният в местността Памук тепе селищен и търговски комплекс (Маджаров, Танчева 2010, 201).

Пътна мрежа

Определянето на селището в м. Памук тепе като емпорион предполага наличието на развита пътната мрежа в целия район. За съжаление не е изследвана до този момент. Откритите монети на Енос, амфори от Хиос, Родос и Тасос (Маджаров, Танчева 2008, 219), свидетелстват за развити търговски контакти осъществявани през някои големи пътни трасета: Тасос – Пистирос – Пистирос; Диагоналният път; Черно Море, Кабиле, Филипопол и др.

Всички тези основни трасета са били свързани със селището в м. Памук тепе с помощта на по-малки пътища. От изток най-вероятно е съществувал път свързващ със Старосел и Красново, а оттам и за р. Стряма в посока Карловското поле.

Западното трасе може да бъде очертано сравнително лесно заради релефа, който оставя един сравнително тесен участък при р. Калаващица, който е с почти нищожна денивелация и е подходящ за свързване със селищата при Стрелча и Панагюрище. Съществуването на такъв път бе предположено при разглеждането на пътната мрежа на Старосел.

Напълно възможно е да е съществувал път в северозападна посока, към района на Копривщица и съответно оттам и Златишко-Пирдопското поле с цел съкращаване на обходните маршрути през Карловското поле или долината на р. Тополница. Теренът по билото на Същинска Средна гора към района на Смиловене и Копривщица е с малък до среден наклон от 5° до 10° и надморска височина достигаща до не повече от 1200 м, което го прави подходящ за преминаване през по-голяма част от годината.

Възможно е да е съществувало и локално разклонение към района на Дюлево в посока Пазарджик. Теренът има денивелация от по-малко от 100 м. през цялото трасе на Същинска Средна гора, като пречка би представлявала единствено р. Калаващица.

Некрополи

В околностите на Кръстевич и Красново са разположени приблизително триста могили. През 1991 г. експедиция ТЕМП регистрира 288 насипа, повечето от които имат малки размери. Само около десет могили имат височина над два метра (Китов 1992, 56).

През същата година са проучени двадесет и две могили с височина от около 1,5 м. и диаметър около 10 м. Само една проучена могила има височина 2,5 м. Повечето могили са от римската епоха. Една обаче е от IV в. пр. Хр. Това е “Орната могила“, в която е разкрито погребване извършено чрез трупополагане в правоъгълна яма, която е била запълнена с камъни и е покрита с малка каменна могила. Погребалният инвентар е представен от една фибула, два бронзови пръстена и две златни копчета (Китов 1992, 56).

Красново

Селища

В местността Манастира, намираща се на около четири километра северно от Красново са открити следи от обитаване от късната желязна епоха. То е разположено на било на рид с отлична видимост на юг и силно ограничена в северна посока. Ниското

възвишение е заобиколено от два малки притока на р. Красновска, които най-вероятно са служели за естествени водоизточници.

Структурите на обекта са частично засегнати от иманярска намеса. Регистрирани са останките на шест сгради, с ориентация на дългите си страни север – юг. Те заемат площ от около 400 м². Стените са каменни, като на места са използвани почти правоъгълни блокове. Покривната конструкция е от керемиди от лаконски тип. Откриваните материали включват най-вече керамични фрагменти от местни съдове, работени на колело. Срещат се и фрагменти от амфори, питоси и чернофирнисови съдове. Въз основа на тези материали най-вероятната дата на съществуване на обекта може да бъде отнесена към средата и $\frac{3}{4}$ на IV в. пр. Хр. (Христов 2010, 37-38).

Видимо малките размери на обитаваната площ на обекта, показват, че това най-вероятно представлява укрепен обект с няколко постройки във вътрешността обслужвал местен представител на аристокрацията. Не е задължително това да бъде крепост, още повече че откритите керемиди са свидетелство по-скоро за сгради с представителни, а не с охранителни функции. Засега липсват данни, в близост, в подножието му да са регистрирани следи от обитаване т.е. наличие на открито, неукрепено селище.

Култови места

От района на Красново съществуват няколко места с изразени скални масиви и по подобие на тези от околностите на Кръстевич се считат за култови места⁷⁷. Както и при Старосел и тук няма ясни доказателства за следи от ритуална дейност извършвана през втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

Пътната мрежа на Красново е идентична с тази от разгледаните обекти при Кръстевич.

Некрополи

Част от могилния некропол регистриран при Кръстевич и намиращ се между двете съвременни села, най-вероятно принадлежи и на селището от м. Манастира при Красново. Както вече бе споменато голяма част от него не е проучена, а тези, които са

⁷⁷Христов 2010, 67.

разкопани, с изключение на една могила са от римския период⁷⁸. Друг некропол в района на Красново не е регистриран.

Паничери

Селища

Няма сигурни установени сигурни граници на селище от втората половина на I хил. пр. Хр. Районът е нискохълмист, на места равнинен, с множество малки реки – Лаладере, Кривча, Алавандере и др. Почвите са канелено-подзолисти, като на юг от съвременното село са разположени върху водоносен пласт. Видимостта в околността е отлична във всички посоки, с изключение на север, където се спускат южните склонове на Средна гора.

Култови места

В околностите на Паничери, в последните южни склонове на Същинска Средна гора, се намира скален масив наречен „Марков камък“. Макар, че съществува мнение, че мястото е използвано за практикуване на обредни действия от траките – открити са керамични фрагменти, датирани най-общо в I хил. пр. Хр. (Христов 2010, 67, 137), до този момент няма сигурни доказателства това да се е случвало през късната желязна епоха. Спорна е култовата принадлежност и на т. нар. „скални ями“ намиращи се недалеч от скалния масив, тъй като те най-вероятно са естествени образувания.

Пътна мрежа

Пътната мрежа в района е разгледана при описанието на селищната система при Кръстевич. Основните пътни трасета са съсредоточени в посока изток – запад, от района на Хисаря към Красново, Кръстевич, Стрелча и Панагюрище, и от юг към северозапад, в посока Старосел.

Некрополи

В непосредствена близост до скалния масив „Марков камък“ е разположен могилен некропол, който „обгражда“ масива. Не е проучван и засега не може да се свърже с разглеждания период на втората половина на I хил. пр. Хр.

⁷⁸Китов 1992, 56.

Според Ив. Христов в района са локализирани общо тридесет и четири могилни насипа, в част от които са открити ограбени от иманяри градени гробове (Христов 2010, 29). Информацията на Ив. Христов обаче е твърде оскъдна, и не е подкрепена с датиращи материали.

Мало Крушево

Селища

В района на яз. Пясъчник, в западния му край, е регистрирано селище от късната желязна епоха (Христов 2010, 28). То е разположено на лек, почти полегат склон с югоизточно изложение. Видимостта е добра в почти всички посоки, с изключение на запад, където пречка е хълмистия терен на последните, южни склонове на Същинска Средна гора. В близост (на по-малко от 300 м), преди изграждането на язовира, е отстояла р. Калаващица, която е служела като естествен водоизточник. Почвите в района са предимно канелени-подзолисти и алувиално-ливадни, разположени на водоносни формации, предразполагат към високо плодородие т.е. потенциалът за земеделие е много висок.

Няма информация за открита строителна керамика по повърхността, както и каквито и да е било следи от каменна архитектура.

Култови места

До този момент не са известни култови обекти от района на Мало Крушево. В съседство, в района на Паничери, Ив. Христов съобщава за няколко съществували скални светилища⁷⁹, без обаче да споменава нищо за периода на използването им. Имайки предвид, че в района не са проучвани култови обекти, определянето на някои скални масиви в околността на Паничери за светилища е твърде несигурна и остава недоказана засега.

Пътна мрежа

Най-вероятните трасета, по които са се осъществявали контактите са същите използвани за достигане на Старосел, Красново и Кръстевич. Връзката с пътя Пистирос – Пистирос – Тасос се намира в югозападна посока, като пътя предполагаемо

⁷⁹Христов 2010, 29

преминава близо до последните склонове на Средна гора. Връзката с Филипопол най-вероятно е ставала по път повтарящ в известна степен течението на р. Калаващица. Не е изключено в района на Мало Крушево да е имало разклонение в северозападна посока за Стрелча и в североизточна за Старосел.

Некрополи

Едно съобщение за открита богата гробна находка за района е публикувано от двама нумизмати, според които до северния края на яз. Пясъчник, на едно възвишение, са открити множество находки от златни, сребърни и бронзови предмети и монети⁸⁰. Трябва да се направи уточнение, че находките са разкрити при иманярски разкопки. Според Ат. Койчев и В. Мутафов те произлизат от гроб на тракийски владетел, който е идентифициран с Керсеблепт (Мутафов, Койчев 2000, 640). Публикацията и находката като цяло има според мен спекулативен характер, тъй като се базира на информация от иманярските разкопки и засега аргументите за идентифицирането и с гроб на Керсеблепт са повече от неубедителни.

Могилен некропол е разположен югозападно от съвременното село върху нисък хребет (Христов 2010, 29). Не са извършвани археологически разкопки.

Царимир

Селища

Останките на селище се намират в местността Гендовица, на два километра северозападно от съвременното село. Разположено е в равнинен терен, върху надзаливна тераса на р. Пясъчник. По повърхността на терена се откриват фрагменти от битова и строителна керамика. Монетните находки включват бронзови монети на Филип II и една колективна находка от сребърни тетрадрахми на остров Тасос (II период) и Атина, открити в същата местност (Цончев 1950, 269; Кисьов 2004, 45). Находките определят съществуването на селището между средата на IV до I в. пр. Хр. Не са открити следи от постройки, но наличието на строителна керамика от късножелязната епоха предполага съществуването на сгради с монументален характер.

Култови места

⁸⁰Статията на В. Мутафов и Ат. Койчев е предварително съобщение, публикувано в „Eight International Congress of Thracology – Thrace and Aegean, 2000, 633-645.

От района на Царимир не са известни култови обекти от втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

Основните трасета са насочени към селищните центрове като Филипопол, Пистирос, Кръстевич, Старосел и Дуванлий. В посока Филипопол и района на северните склонове на Родопите трасето най-вероятно е следвало течението на р. Пясъчник. По същия маршрут, но в северна посока се стига до района на Красново, Старосел и Кръстевич.

Некрополи

В околността са известни повече от петнадесет могили. Отдалечени са до два километра от селището в м. Гендовица. Част от тях са разрушени вследствие на иманярска намеса. В една от тях е открит богат гробен инвентар включващ бронзово ойнохое и бронзова хидрия. Въз основа на тях гробът може да се датира в периода IV–III в. пр. Хр. (Кисъов 2004, 45).

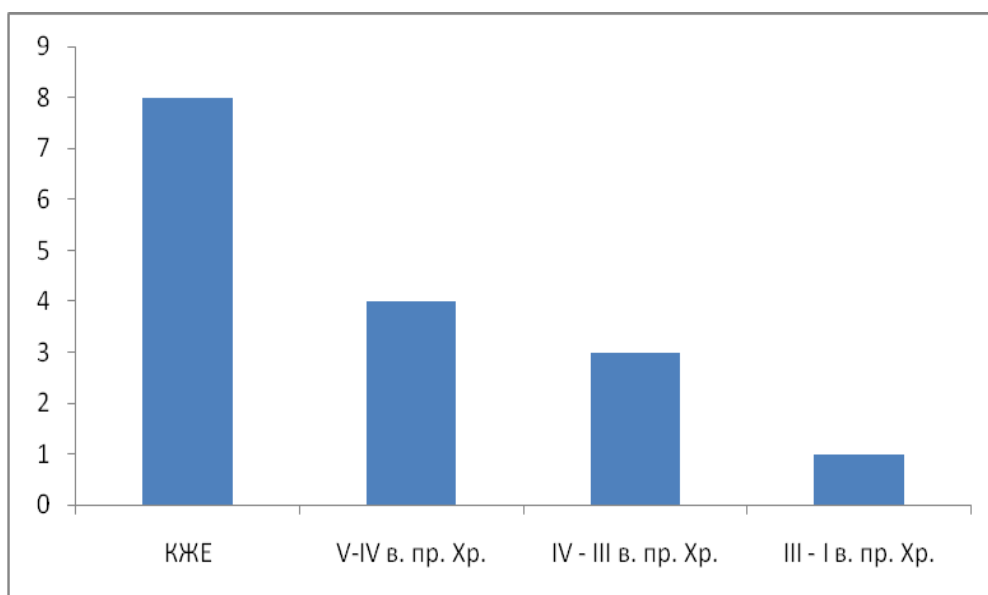
Изводи и дискусия

Селища

От района на Хисарската котловина са регистрирани шестнадесет селища от втората половина на I хил. пр. Хр. (Фиг. 1). Четири от тях са съществували още през класическата епоха - Дуванлий (Инжерлъка и селището до Кукова могила), Кръстевич (Памук тепе), Старосел (Кози грамади). От ранноелинистическата епоха са известни три селища – Старосел (Станилица), Ръжево Конаре (Старите лозя) и Красново (Манастира). От почти цялата елинистическа епоха е селището при с. Царимир (Гендовица).

Както и на други места много от регистрираните селища имат обща датировка в късножелязната епоха. Тук техния брой съставлява половината от всички открити досега. Този факт се дължи на липсата на открити достатъчно информативни в датиращо отношение археологически материали. Често пъти това са керамични фрагменти от съдове изработени на ръка, от които трудно може да се правят заключения за по-точна дата. Това затруднява и опита да се разбере количеството на селищата съществували по едно и също време на даден ареал т. е. не става ясно колко

от тях са синхронни във времето и при колко от тях има изместване от едно място на друго през различни периоди от време.

Фиг. 1. Разпределение на селищата по периоди в Хисарската котловина

Един поглед върху картата на района показва, че най-голямата концентрация на селища е съсредоточена при с. Песнопой и Иван Вазово. Това обаче се дължи на факта, че там са правени само теренни обходи, които са дали много обща датировка – кже. Засега, тя не позволява да се видят действителния брой селища съществували синхронно на тази територия.

В Хисарската котловина няма ясно изразен селищен център. Тук има няколко, за които е предположено, че са изпълнявали подобни функции. На първо място трябва да бъдат отбелязани селищата при Дуванлий. Макар и само сондажно проучени, заради близо намиращия се могилен некропол и богатия инвентар и дарове открити в него може да се предположи, че от края на архаиката и началото на класическата епоха до края на IV в. пр. Хр. в района именно селището при Дуванлий е изпълнявало функциите на център с административно и търговско значение (Кисъов 2004, 44).

От същия период трябва да се спомене и селището при Кръстевич (м. Памук тепе). Според проучвателите то е имало статут на тържище (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 163). Престанало е да съществува най-вероятно в при походите на Филип II в Тракия през 342-341 г. пр. Хр. по същото време, когато и обектът при Кози грамади е престанал да съществува (Христов, Лазов 2011, 193). Относно последният най-правдоподобна като че ли изглежда хипотезата за

резиденциалния му характер. Площта, която той е заемал, както и местоположението говорят именно в тази насока. Подобни функции вероятно е имал и обекта в м. Смиловене, намиращ се между Стрелча и Копривщица (Христов 2010, 26). Засега обаче не са представени убедителни аргументи за връзката му с Амадок II и Терес II, макар и да са открити множество монети с техния лик, както и лабрис, който се смята от някои учени за символ на одриските владетели⁸¹.

Много вероятно е укрепения обект при с. Красново, м. Манастира, да е имал сходни функции. Налице са: отбранителна стена; сгради във вътрешността, с монументален характер; импортни материали, свидетелстващи за по-висок социален статус; топографско разложение и др.

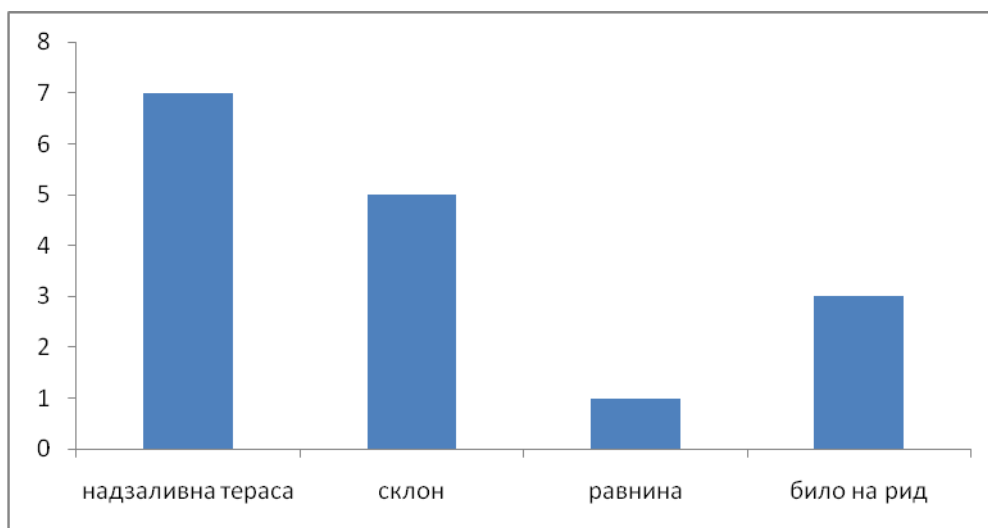
За съжаление за този вид укрепени обекти трудно биха направени аналогии с други такива в Тракия, тъй като не са проучени достатъчен брой. Почти в сферата на спекулациите може да се допусне, че те са принадлежали на местна аристократична фамилия, може би натоварена с известни управленчески функции. Ако трябва да бъде възстановен определен модел, то трябва да се каже, че укрепените резиденции са разположени на възвишения или в непосредствена близост, с отбранителна стена и представителни сгради в пространството, която огражда. От регистрираните досега обекти в Тракия, при някои са известни и селища в подножието на билата, върху които те се разполагат. Такива са например: Старосел – Кози грамади (Христов 2006, 46-50); Крън – Градовете (Домарадски 1991, 128); Скобелево – Градището и Соколова скала (Кисьов 2004, 22). Разположени върху била са и обектите от землището на с. Песнопой, но предвид факта, че засега информацията е само от теренни обходи, няма да бъдат вземани предвид тъй като липсват подробни данни за тях относно укрепление, постройки, наличие на селище в подножието им.

Разположението на повечето селища е върху надзаливни тераси на реките Пясъчник, Стряма, Пикла и Калаващица. Другата най-голяма група включва селища разположени на склон с южно, югоизточно или югозападно изложение, и наклон между 1 и 3°. Впечатление правят няколко обекти ситуирани на възвишения и била. Обикновено това са укрепени обекти, които са имали по-различни функции - резиденции, укрепления, наблюдателни пунктове (Фиг. 2).

Площта на повечето селища е само няколко декара, като най-често е между 3 и 5. Голяма част от тях, обаче не е проучена или е само частично проучена и въз основа

⁸¹За лабриса като символ на одриските владетели – Кисьов 1994, 105; Христов 2010, 28.

на разкритите структури и планировка може да се предположи, че някои от тях имат много по-голяма площ. Такива са селищата при Дуванлий и Кръстевич например. Именно двете селища регистрирани в съседство едно до друго, в м. Инджерлъка и до Кукова могила, най-вероятно представляват част от едно много по-голямо селище, съществувало от края на V и през целия IV в. пр. Хр.

Фиг. 2. Разпределение на селищата в Хисарската котловина според географското им разположение

Почти половината от почвите в Хисарската котловина са канелено – подзолисти, като голяма част от тях са разположени на водоносни формации. Това е отличен показател за високо плодородие. Заедно с алувиално – ливадните и черноземните, общите плодородни площи нарастват до $\frac{3}{4}$ от цялата територия. Измерени това са повече от 150000 дка.

Тип	Площ в дка
Чернозем – смолници, глинести почви	29985 (13%)
Алувиално и алувиално-ливадни почви	27652 (12%)
Канелено – подзолисти почви	105058 (46%)
Излужени канелени почви	11536 (5%)
Кафяви горски почви	22890 (10%)
Ливадни черноземновидни почви	32568 (14%)

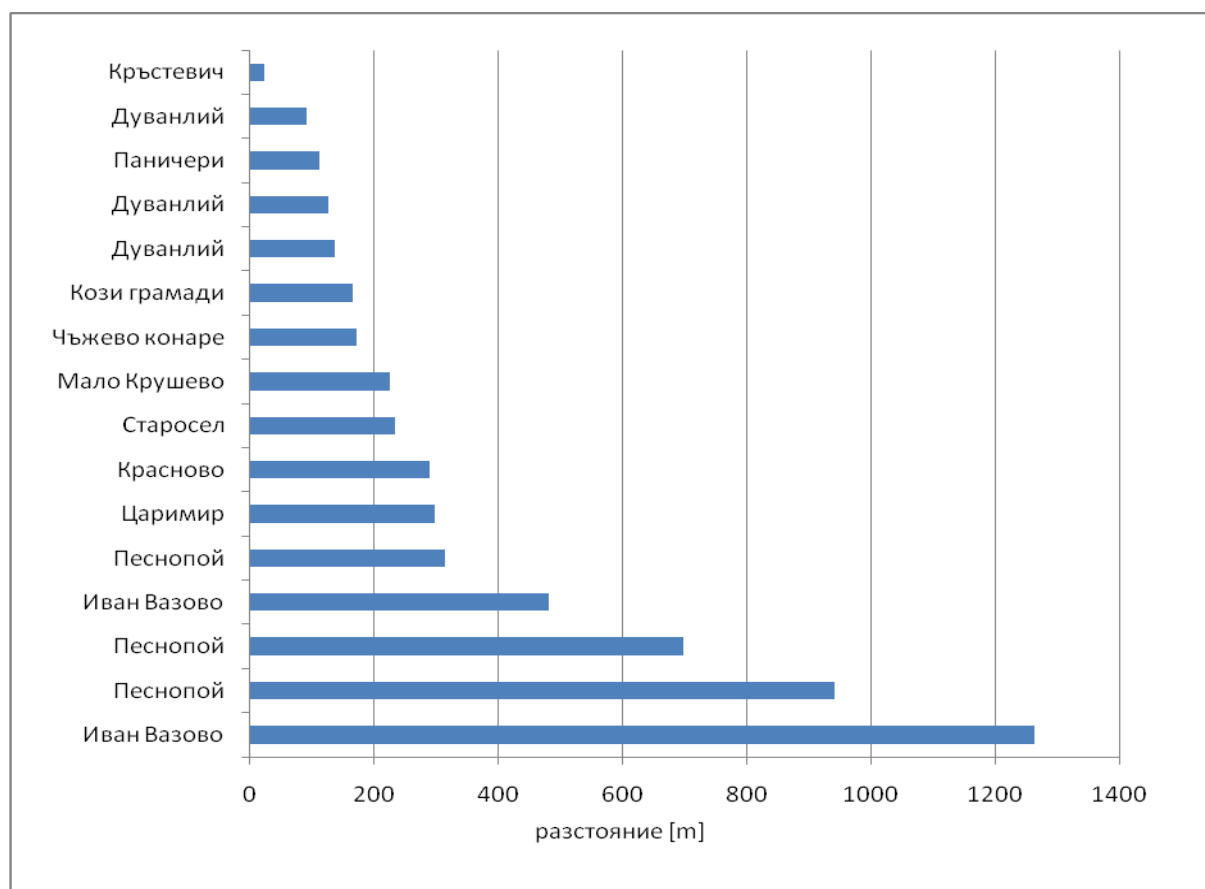
От тях трябва да се изключат коритата на реките, естествените малки възвишения, скални масиви, пътища, селища и др. Трябва да се вземе предвид и факта, че изчислението е направено с налична информация към днешна дата, когато пригодните обработваеми площи са много повече вследствие на различни дейности по

изравняване, обезлесяване, промяна на коритата на реки и др. Към разглеждания период съвсем спекулативно може да се допусне, че земите годни за обработване са били не повече от 2/3 от споменатите по-горе площи. Не може да се каже обаче колко от тях в действителност са били използвани със земеделски цели. Нуждата от пасища вероятно може да се задоволи с хълмистата зона на Средна гора при Песнопой, Иван Вазово, Мало Крушево, Кръстевич, Красново, Паничери и Старосел. Част от тези селища (Песнопой, Иван Вазово, Красново, Кръстевич) са затворени именно между отделни части на Средна гора. Това ограничава използването на площите за земеделски цели или ако са се използвали то най-вероятно е било за задоволяване на собствени нужди, а не за търговия. Теоретично селищата, около които териториите са благоприятни за развитие на земеделие, са Паничери, Ръжево Конаре, Царимир, Дуванлий и донякъде Старосел и Мало Крушево.

За водоснабдяване на селищата са се използвани близо течащи реки отстоящи на не повече от 200 - 300 м от границите им (Фиг. 3). Малка част – 1/5 от тях обаче се намират на разстояние повече от половин километър, което предполага използването на други водоизточници, като извори, например. В разглеждания ареал, до този момент, не са открити кладенци, но би могло да се предположи, че поне селищата, които се намират в близост до реки са разполагали с такива, предвид малката дълбочина, от която се черпи вода.

Архитектура, строителни техники и материали. В разглеждания ареал има няколко частично проучени селища, които дават сравнително добра представа за използваните строителни техники, макар и само на по-представителните сгради. При изграждането на сгради с търговски или жилищен характер е установена основно използването на следната техника: основи от ломени камъни и цокъл, от който стените продължават да бъдат изградени с кирпич. Такива са регистрираните стени от сгради при Дуванлий, Инджерлъка (Кисъов 2004, 43-44) и Кръстевич, Памук тепе (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 161-163). Понякога стените са били изградени изцяло от камък, като в повечето случаи това са били ломени камъни. Вероятно така са били изградени стените на постройките от м. Манастира, при с. Красново (Христов 2010, 37-38). Установена е и употребата на правоъгълни блокове (квадри), най-вече при Старосел -Кози грамади и Станилица. При изграждането на представителната постройка в укрепения обект под вр. Кози грамади не е използвана свързка (Христов 2006, 37-38), докато при разрушената сграда от селището в м. Станилица блоковете са

били свързани с железни скоби. Техниката при Кози грамади е псевдоизодомна, като на част от камъните имат рустицирана повърхност (Христов 2006, 40).

Фиг. 3. Разстояние на селищата от Хисарската котловина до най-близкия естествен водоизточник (реки, потоци)

Техниките и материалите за изграждане на укрепителните или крепостните стени в разглеждания район не са много по-различни от тези използвани при сградното строителство. Например крепостната стена на обекта при Кози грамади е изградена от ломени камъни с глинена спойка, в техника емплектон, като до този момент са установени и кули - бастioni (Христов 2006, 36-39; Христов, Лазов 2011, 190-192). При някои от зидовете се наблюдава тенденция към изравняване на редовете.

Сведение за използването на кирпич при строеж на крепостна стена дава К. Кисьов при разкопките на селището до Кукова могила в Дуванлий. Там той установява, че след фундиране на скален терен и каменен цокъл от двулицев градеж, стената е продължавала от кирпичи с размери 30 x 20 x 8 см и 25 x 25 x 8 см. Според К. Кисьов суперструкцията на зида е запазена на 0,40 – 0,50 м височина, като дебелината му е 1,10

– 1,20 м (Кисъов 2004, 43). Описаният крепостен зид не е проучен изцяло. Документиран е само един участък в направен сондаж с размери 5 х5 м. (Кисъов 2004, 43). Тази ситуация създава много въпросителни, касаещи както неговото предназначение, така и самото му определение за крепостна стена. Може би стената е част от голяма постройка, която е била двуетажна. При изграждането на двуетажни сгради от този период не е било нужно първият етаж да бъде на издигнат от камъни. Това налага обаче използването на по-дебели стени за повече устойчивост на постройката. Сведение за двуетажна постройка, изградена на каменен цокъл с кирпичени стени има именно Памук тепе, Кръстевич, от Сграда А (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева 2007, 160). Пак от Памук тепе е установена употребата на плетено-колова конструкция на една от сградите – сграда В (Маджаров, Танчева 2008, 218).

Характерен елемент от благоустройството на дадено селище е наличието на канализация и улици. За сега обектите със засвидетелствани следи изградени отводнителни канали са селището при Кръстевич⁸² и укрепения обект при вр. Кози грамади⁸³. При Кръстевич е установено покриване на пространството между сградите (улици?) с помощта на големи каменни плочи, които са се използвали и за подово покритие в сградите (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 162). Подова подложка от натрошени керемиди е установена при представителната сграда от Кози грамади (Христов 2006, 40).

Покривите на повечето постройки са били изградени най-вероятно от леки, растителни материали, ако се съди по оскъдната строителна керамика, регистрирана при обходи или разкопки. В няколко селища, обаче е документирано използването на плоски и покривни керемиди: Кръстевич (Памук тепе); Старосел (Кози грамади); Красново (Манастира); Ръжево Конаре (Старите лозя); Царимир (Гендовица). Докато за последните две селища няма подробна информация за вида покривна конструкция, за останалите може да се каже, че са използвани както коринтска така и лаконска, а вероятно и смесена покривни системи⁸⁴.

Използването на камъни при строителството на сгради и укрепителни стени е установено в няколко селища, но не докрай остава изяснен произхода на използваните суровини т.е от къде са добивани камъните при градежа на отделните съоръжения.

⁸²Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 162.

⁸³Христов 2006, 68-70.

⁸⁴Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева 2007, 161; Христов 2006, 68-70, обр. 31,32, 127; Христов 2010, 38.

В Дуванлий са използвани ломени камъни за основи и цокли върху който са доизградени стени направени от кирпич (Кисъов 2004, 43). За съжаление не е описано в публикацията от къде и какъв е камъкът добиван за проучените стени. В района на Дуванлий единственото място в близост, от където може да се добиват подобни камъни, се намира северно от съвременното село, на около 1,5 – 2 км. от селището от късножелязната епоха в местността до Кукова могила. В противен случай изборът на материал е сведен предимно до използване предимно на речни камъни. Не изключено в селищното строителство да е употребяван и пясъчник, който е много лесен за добиване и обработка. До този момент употребата му е засвидетелствана само при строежа на гробни съоръжения, като например, в Кукова могила, където то е изработено именно от такъв материал (Филов, Велков, Миков, 1934, 98).

В м. Манастира от Красново също е документирана употребата на ломени камъни при изграждането на сгради, като е отбелязано, че част от тях (разположените по ъглите) са по-грижливо обработени (Христов 2010, 37). Не се споменава вида скала, от която е добит строителния материал, но може да се предположи, че това са гнайси, които се намират в околността на селището и сравнително лесно се обработват.

Установена е употребата на пясъчник и гранит при строежа на укрепителната стена и сградите намиращи се под вр. Кози грамади (Христов 2006, 38). Около укрепения обект се открива предимно гранит, но според проучвателя пясъчника също е местен (Христов 2006, 38). Използването му е наложено от нуждата от правоъгълни блокове за изграждане на представителната сграда. Те се поддават много по-лесно на обработка от гранитните късове, чиято употреба се свежда до останалите сгради и укрепителна стена, след предварителното им разломяване.

В регистрираното селище от местността Станилица при Старосел има засвидетелствана употреба на каменни блокове (квадри) от сиенит (Кисъов 2004, 44). Много е възможно това всъщност да е гранит, който както присъства в големи количества в околността. От гранит е направена част от крепидата на Четињова могила (Китов 2002, 5). Част от гробницата при Маньов дол също е направена от гранит (Кисъов 2001, 24). Интерес представлява съобщението на Г. Китов за употребата на вулканичен туф при строежа на гробниците от Рошава могила и Четињова могила. Според него камъкът е добиван от кариери в м. Русалин, край Стрелча. Същото място от където е добиван материал за гробницата от Жаба могила (Китов 2002, 7). Това означава, че строителния материал е транспортиран от 18 до 20 км до достигане на

крайната си точка. Засега не е установено използването му другаде освен в гробничното строителство.

В селището от местността Памук тепе, при с. Кръстевич, са използвани ломени камъни от гнайси и гранитогнайси, добивани вероятно от близката околност. Кариера използвана през този период не е локализирана. Интерес предизвиква използването на варовик при светилището намиращо се на 1,2 км от селището, в местността Секиз Харман (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева 2007, 165). В района находище на такъв не е установена. Възможно е всъщност камъните да представляват пясъчник, който се открива на разстояние от около 5 км. южно от обекта.

От написаното по-горе може да се заключи, че в повечето случаи, с малки изключения, за строителен материал, основно се е ползвал наличния местен камък. Транспортирането от местни кариери е било не повече от няколко километра. Видовете скали и камъни се виждат от представената таблица.

Име	Литология
Царимир	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Ръжево Конаре	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Иван Вазово	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Иван Вазово	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Песнопой	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Дуванлий	Речни камъни и пясъчници
Дуванлий	Речни камъни и пясъчници
Дуванлий	Речни камъни и пясъчници
Красново	Гранитизирани болити, гнайси, гранитогнайси, амфиболити
Кръстевич	Гранитизирани болити, гнайси, гранитогнайси, амфиболити
Мало Крушево	Конгломерати, пясъчници и глинни
Кози грамади	Гранит
Паничери	Гранит
Старосел	Гранит
Песнопой	Гранит
Песнопой	Гранит

От разглеждания район през класическата епоха на преден план изпъкват обектите при Старосел, Кръстевич и Дуванлий. При последните два възхода започва още в началото на V в. пр. Хр., докато за Старосел това е 2/4 на IV в. пр. Хр. Те правят

впечатление с наличие на монументални сгради, укрепителни стени, богати импортни материали. Именно района по поречието на Стряма, между Марица и Средна гора, както посочва А. Божкова е с най-ранно и ефективно икономическо развитие и това е белязано от присъствието на селищни центрове като този при Дуванлий например (Божкова 2004, 60).

От ранноелинистическата епоха няма ясно изразен селищен център, макар че може да се предположи, че той се е намирал в района на Старосел. Възможно е това да е селището регистрирано в м. Станилица, като в подкрепа могат да се приложат не само следите от солидни постройки, а и огромния могилен некропол, част от съоръженията, на който могат да се именно в разглежданата епоха.

За пореден път най-проблематична остава късноелинистическата епоха, която е представена само от едно селище, това при с. Царимир, за което дори не може да се каже какъв характер е имало. Друго място с установени материали от късния елинизъм е Кози грамади, но и тук няма много информация освен наличните монетни находки от I в. пр. Хр.

Култови места

Безспорно най-голям интерес предизвиква обекта в м. Секиз Харман, при с. Кръстевич. Той е определен от своите проучватели като храм (Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева 2007, 164-167; Маджаров, Танчева 2008, 149-152; Маджаров, Танчева 2009, 195-198; Маджаров, Танчева 2010, 199-201). Известен факт, е че по археологически път има засвидетелствани много малко постройки в Тракия, които могат да бъдат интерпретирани като храмове. Повечето от тях са локализирани (или има епиграфски сведения за съществуването им) в границите на големи селищни центрове – Севтополис, Кабиле, Филипопол. Няма съмнение, че селището с изяви търговски функции, намиращо се в близост до култовия обект е синхронно на него и ако се приеме, че в него са живели гръцки колонисти, определението на обекта като храм е съвсем резонно.

Една голяма група от паметници в района са определени като култови обекти. Това са скалните масиви разположени около почти всички селища – Песнопой, Старосел, Красново, Паничери. Всички те са определени като скални светилища, но на повечето от тях няма сигурни доказателства за практикуването на каквито и да е било ритуални практики. Повечето от „скалните изсичания“ имат съмнителен характер и е напълно възможно да не са резултат от човешка дейност.

Друг голям брой обекти, открити в района на Старосел, предизвиква множество полемики относно предназначението им. Това са гробниците при Четиньова могила, Маньов дол, Могила „Хоризонт“ и др. Вече бе подложена на дискусия тезата на Г. Китов, в която той изразява мнение, че изброените гробници, както и много други, открити в Тракия, са замислени, и изпълнени като храмове, в които са се извършвали различни култови дейности на избрана част от населението – аристократична прослойка (Китов 2002, 13). В конкретния случай (Четиньова могила) това той се опитва да докаже чрез многократни влизания в помещенията, установени с изтритите прагове и следи от отваряния и известни увреждания на вратите в гробната камера. (Китов 2002, 13; Китов 2005, 95). Тази спорна хипотеза вече бе обсъдена и като бе изказано мнение, че следите са резултат от неколккратно използване на гробницата.

Критично трябва да се погледне и на констатацията за наличие на храмови постройки намиращи се в близост до гореописаните могили, с цел обслужване на жреческия апарат⁸⁵. Още повече когато за една от постройките регистрирана при теренни обходи строителната керамика показва, че е била изградена в много по-късен период⁸⁶.

Последната група са ямните комплекси. Такива са засвидетелствани при няколко могилен насип в некрополите при Дуванлий и Чернозем-Калояново (който в същност е част от големия Дуванлийски некропол). Всички те обаче са открити в могилен насип и са резултат от постпогребални практики⁸⁷, а не други ритуални дейности т.е. тук не би трябвало да се правят паралели с „ямните полета“ откривани на цялата територия на Тракия.

Пътна мрежа

Пътната мрежа в района на Хисарската котловина се състои от няколко основни и множество второстепенни трасета преминаващи в различни посоки. Като най-важни маршрути трябва да бъдат посочени:

- от Филипопол в посока на север от Стара планина, през Троянския проход.
- от Карловската котловина за района на Панагюрище, през Старосел, Красново, Кръстевич и Стрелча.

⁸⁵Христов 2010, 78-79

⁸⁶Христов 2010, 78, Обр. 37

⁸⁷Класификация на Р. Георгиева В: Георгиева 1991, 1-10.

- от Пистирос през района на Пясъчник в посока Старосел, Красново, Кръстевич, както и разклонение водещо за Карловската котловина.

Без съмнение са съществували второстепенни трасета, които в ниските части най-вероятно са се използвали като коларски пътища, но през планинските части на Същинска Средна гора, най-вероятно са били не повече от пътеки.

Откритите многобройни импортни материали в селищата и некрополите дават достатъчно добра информация за развита търговска мрежа, които са се осъществявали по гореизброените пътища. Характерно за района са много ранните в хронологично отношение свидетелства за контакти с гръцките градове по Егейския и Черноморския бряг.

Монетната циркулация и предметите показват и едно добро състояние на пътната мрежа през ранноелинистическия период. Към този период трябва да се отнесат и предположенията за използването на някои пътища за транспортиране на строителни материали, нужни при изграждането на част от подмогилните съоръжения от некропола при Старосел - Четињова могила, Рошава могила (Китов 2002, 7). През късноелинистическата епоха в района са открити множество римски монети, а част от пътищата са трасирани след като Тракия официално е присъединена към римската империя през 46 г. сл. Хр. Смята се, че римският път Ескус – Филипопол повтаря в голяма част от трасето си по-стария път, свързващ териториите на север от Стара планина с Горнотракийската низина (Маджаров 2004, 25; Христов 2002, 74).

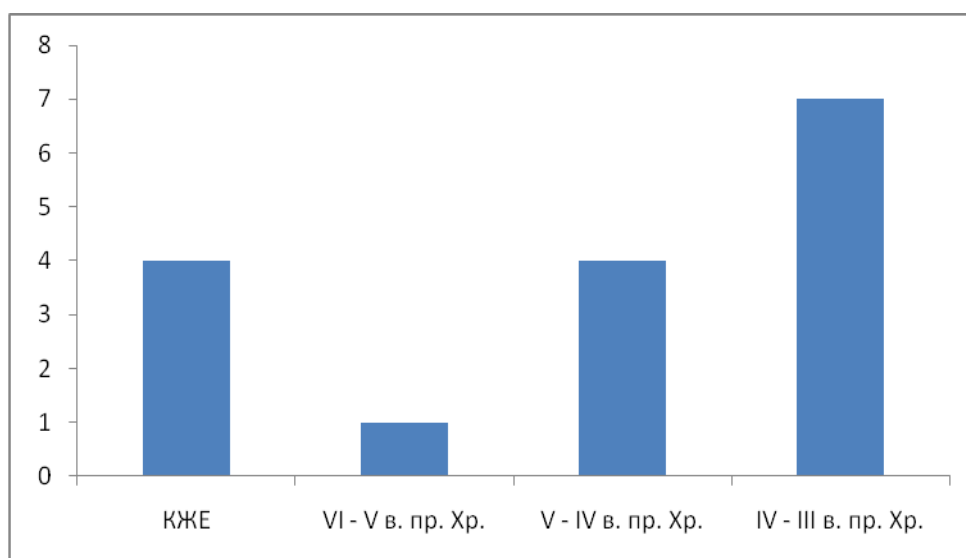
Некрополи

Представената по-долу графика показва, че най-голям брой открити и проучени гробни съоръжения от разглеждания район на Хисарската котловина се падат на периода от средата на IV и първата половина на III в. пр. Хр. (Фиг. 4). Почти наполовина по-малко са некрополите от V до средата на IV в. пр. Хр. Само един некропол може да се отнесе към първата половина на V в. пр. Хр. и това е Дуванлийския. Една четвърт от некрополите обаче имат твърде обща датировка в късножелязната епоха. В повечето случаи тя е направена въз основа на теренни обходи и е доста несигурна, което означава, че е напълно възможно част от тях да не принадлежат към втората половина на I хил. пр. Хр., а да са от римската епоха например.

Не би могъл да остане скрит факта, че броят на некрополите датирани от средата на IV и първата половина на III в. пр. Хр. надхвърлят броя на откритите синхронни

селища в района. Най-правдоподобното обяснение се съдържа в степента на проученост на селищата, от които само малка част са разкопани.

Най-големите концентрации на могилен некрополи се намират при съвременните села Старосел, Красново, Кръстевич и Дуванлий. Като брой са преброени над 400 могили⁸⁸. Повечето от тях не са проучени, но въпреки това броят им е сигурен показател за едно по-високо ниво на благоденствие и социална диференциация от други части в Тракия.

Фиг. 4. Разпределение на некрополите по периоди в Хисарската котловина

Едни от най-представителните монументални гробници в Тракия са проучени на територията на Старосел. Безспорно те очертават една област контролирана от одриските владетели. С не малки резерви трябва да се погледне към теорията на Г. Китов за Четињова могила, която той нарича „Храмът на Ситалк“ (Китов 2002, 8), тъй като датировката и трябва да се отнесе към последната четвърт или края на IV в. пр. Хр.⁸⁹, и в никакъв случай през V в. пр. Хр.

Не може да остане незабелязана и съоръжението в могила „Хоризонт“, за което Г. Китов отново твърди, че представлява подмогилен храм (Китов 2002, 25-27). Интерпретацията на тези обекти бе коментирана по-горе, но факт е, че подобен вид гробници в Тракия не са открити досега. Няколко са образците с наличие на колони

⁸⁸При Красново и Кръстевич Г. Китов преброява 288 насипа (Китов 1992, 56). В района на Дуванлий са регистрирани над 50 могили (Филов 1934, 3).

⁸⁹ Отнасянето на гробницата към края на IV в. пр. Хр. е направено на база анализ на архитектурни детайли от Д. Стоянова (Стоянова 2005, 660-661).

като например гробницата при Шушманец (Китов 2003b, 21-23), или от Четиньова могила (Китов 2002, 13), но никога не се откриват в този ред и вид.

4.1.2. Селищна система в района на Стрелча и Панагюрище

Панагюрище

Селища.

Селище съществувало през цялото I хил. пр. Хр. е регистрирано при археологически разкопки на късноантичния кастел и средновековна крепост Красен. По данни на екипа, проучващ крепостта, най-ранните материали откривани при разкопките са от ранната желязна епоха (Абдулов 2004, 129).

Подробна информация за периода втората половина на I хил. пр. Хр. липсва. Няма данни за обекта да е бил укрепен, както и не са открити следи от постройки от това време. В публикациите площта на обекта не се споменава, но най-вероятно е не повече от десет декара, ако се следват естествените очертания на терена, върху който са открити археологическите материали.

Обектът е разположен на било на рид с южно изложение, с ясно изразена денивелация в източна и западна посока. Не са открити следи от обитаване в подножието на билото. В близост преминава р. Луда Яна, а непосредствено до обекта, в източния край, р. Бистришко дере, приток на Луда Яна. Склонът до достигане на билото е повече от 20°, като денивелацията е повече от 90 м. Видимостта е ограничена от север, северозапад и североизток и неограничена до към 3,5 км към южните посоки. Потенциалът за земеделие е силно ограничен, почвите са канелени горски, а площите твърде ограничени.

Сведенията за наличие на други селища в района на Панагюрище са твърде оскъдни. Повечето некрополи в района са с датировка през ранноелинистическата епоха, с изключение на гробниците от м. Мулей, които са датирани в V в. пр. Хр. Всичко това показва, че селище или няколко селища са съществували в класическата и в ранноелинистическата епоха, а в района на Панагюрски колонии дори и до късноелинистическата епоха, ако се съди по открития могилен некропол датиран до средата на I в. пр. Хр. (Абдулов 2004, 125).

Откритото златно съкровище поставя въпроса за развит селищен център в околността, но границите на такъв засег не са открити. По всяка вероятност той трябва

да се свърже с рудните разработки на мед и злато, за които Г. Китов смята, че са снабдявали местни ателиета за произведения на торевтиката и ювелирството (Китов 1979, 19).

Култови места

Обектите, за които се смята, че са изпълнявали култови функции в района са от типа скални светилища, но поради липсата на археологически разкопки няма ясни индикации за тяхната принадлежност към късножелязната епоха.

Пътна мрежа

Пътната мрежа в района на Панагюрище през периода на втората половина на I хил. пр. Хр. е слабо проучена. Едно от основните пътни трасета най-вероятно е съсредоточено по поречието на р. Луда Яна и има за цел преминаването в Горнотракийската низина, в района на Септември, където става възможно свързването му с пътя през Родопите (Пистирос – Тасос) и Диагоналният път.

Най-добрият маршрут за преминаване на Същинска Средна гора в северна посока, за Златишко – Пирдопското поле е през района на Панагюрски колонии, като дължината му не надвишава 25 км, а наклона 5,6 до 10°. От там пътят може да се свърже с преминаващото трасе от Карловската котловина в посока Софийското поле или да премине отвъд Стара планина в посока Етрополе.

По всяка вероятност е съществувал път и в западна посока към Ихтиманското поле, който е пресичал поречието на р. Тополница.

Всички тези трасета са предполагаеми и до този момент няма никакви археологически доказателства за тяхното използване през късножелязната епоха. Факт, обаче, е че откритите многобройни импортни предмети, резултат на развита търговия, косвено потвърждават съществуването на пътна мрежа през този период.

Некрополи

В района на Панагюрище са проучени десетки надгробни могили. Най-известната се намира в м. Мрамора и за съжаление е разкопана от иманяри през 1903 г. В нея са открити над петдесет предмета от злато, сребро и бронз (Абдулов 2004, 122).

Гробното съоръжение не е ясно, тъй като не е описано. Б. Филов предполага (по аналогия с богат гроб от Брезово), че погребването е извършено в граден гроб. Споменава се, че не са открити други съоръжения, но в насипа е открит скелет на кон (Филов 1919, 15).

Поради многобройните предмети на лукса и откритите върхове на копия се смята, че погребаният е бил представител на тракийската аристокрация. Анализът на материалите показват, че той е бил погребан към края на IV или началото на III в. пр. Хр. (Филов 1919, 16; Абдулов 2004, 123).

При спасителни археологически разкопки през 1963 и 1964 г. в м. Турските поляни северно от Панагюрски колонии, е проучен могилен некропол състоящ се от тридесет могили. Датировката му е от края на III и началото на II до средата на I в. пр. Хр. (Абдулов 2004, 125).

В м. Кукла, източно от Панагюрище, е проучена надгробна могила с погребение извършено чрез трупоиъгаряне. За първоначалното ѝ натрупване са използвани ломени камъни, образувайки каменен кожух. След това за донатрупването и е използвана пръст. Останките от кремацията са поставени в урна, която е положена върху глинена площадка. Датировката е отнесена към IV или началото на III в. пр. Хр. (Абдулов 2004, 125).

От 1976 до 1978 г. в м. Мулей, на 4,5 км. северно от Панагюрище, е проучена част от могилен некропол. Разкопани са седем надгробни могили, в две от които са разкрити гробници (Теодосиев 1994, 1-5). Останалите пет могили не съдържат гробове и са интерпретирани като символични (Теодосиев 1994, 4; Абдулов 2004, 128). Те имат размери: височина от 1,6 до 4,8 м; диаметър от 27 до 31 м. В насипите им са открити фрагменти от керамични съдове, изработени на ръка.

Проучените гробници от могили 1 и 2 са направени от груби, необработени ломени камъни и са ситуирани почти на върха на могилите, а не в основата им (Теодосиев 1994, 2).

Първата гробница е ориентирана югозапад – североизток, с вход на югозапад. Състои се от правоъгълна камера с размери 2,2 x 1,45 м. преддверие с дължина 0,5 и ширина 1,1 м. Дромосът има размери – 2,8 м x 0,8 м. Покритието на гробната камера е плоско с големи необработени каменни плочи (Теодосиев 1994, 3; Абдулов 2004, 128).

Втората гробница има същата ориентация и вход като първата. Отново е с правоъгълен план с размери: дължина 3,8 м, ширина 1,25 м и височина 1,20 м. Покривът е плосък, с напречно разположени каменни плочи (Теодосиев 1994, 3-4; Абдулов 2004, 128).

Датировката на двете гробници е отнесена в V в. пр. Хр., като се уточнява, че гробница 1 е по-стара от гробница 2 с няколко десетилетия (Теодосиев 1994, 3-4).

Стрелча

Селища

Концентрацията на могилни насипи и богатите гробове открити в някои от тях, предполага наличието на голям селищен център в района на Стрелча. Засега обаче такъв не е регистриран. Напълно възможно е да се намира в границите на съвременния град, тъй като мястото, като топография е едно от най-удобните в околността, с възможност за разгръщане в южна посока. Денивелацията е малка – под 3°, а изложението – южно. Видимостта е добра именно на юг до около 3,5 км, където се разполагат последните склонове на Същинска Средна гора. През местността преминават реките Даньово дере, Злият дол, но с най-голямо значение е Стрелчанска Луда Яна. Потенциалът за земеделие е ограничен от склоновете на Средна гора, които са покрити с канелени горски почви, които се характеризират в ниско плодородие.

Регистрирано селище от късножелязната епоха има в м. Русалин. То е посетено при теренни обходи от Д. Цончев, а по-късно и от А. Гоцев, М. Домарадски. Освен керамичните фрагменти от селището е открита и една монета на Александър III (Домарадски и др. 1990, 109). Селището е разположено на склон с малка денивелация, с ограничен потенциал за земеделие. Като естествен водоизточник вероятно е служела малката река течеща на по-малко от 300 м от обекта.

Към селищната система на Стрелча трябва да бъде отнесен и обекта в местността Смиловене, чийто археологически разкопки започват преди около пет години. Той се намира в сърцето на Същинска Средна гора, между Копривщица и Стрелча. Разположен на било на рид, на десния бряг на р. Меде дере. Видимостта е отлична в южна посока.

В резултат на археологическите проучвания е установено, че обектът е укрепен – разкрита е стена с дебелина 2,80 – 3 м, която огражда територия от приблизително 200 м². Зидът е изпълнен в псевдоизодомна техника от правилно обработени гранитни блокове (квадри) с рустицирана повърхност (Агре, Дичев 2008, 220). Проучвателите посочват, че по него няма преправки. Обектът е съществувал от първата половина до средата на IV в. пр. Хр. Открити са и следи от по-късно обитаване (II и III - IV в. сл. Хр.), когато е регистрирано масивно опожаряване (Агре, Дичев, 2008, 221; Агре, Дичев 2011, 195).

Укрепеният обект най-вероятно е имал функцията на резиденция. До този момент няма информация за наличие на постройки извън проучената площ, които да

бъдат свързани с близко намиращо се селище. Напълно възможно той да има сходни функции с не много отдалечения обект намиращ се в м. Кози Грамади, над Старосел.

Култови места

В м. Скален човек или Турчинов камък са открити археологически материали от втората половина на I хил. пр. Хр. и според Г. Китов през това време, на това място е функционирало светилище, което е било част от един комплекс заедно с близо намиращите се могили от м. Белчови ниви (Китов 1979, 20). В близост до естественото скално образувание, наподобяващо фигура на седнал човек са регистрирани вдлъбнатини, които според Г. Китов са служели за поставяне на дървени колове, служещи за издигане на постройки (Китов, Агре 2002, 81).

Още три обекта имащи култови функции са регистрирани при теренни обходи. Първият се намира в м. Скумсале и представлява комплекс впечатляващи размери – дължина 1300 м, широчина 600 м, който се състои от няколко последователно разположени скални групи. Във всяка от тях са оформени скални арки, трон, ботрос, скални площадки, яйцевидно оформено съоръжение. Централната скална група, с дължина от 54 м и ширина от 10-12 м е с различни по големина и форма вкопавания, свързани помежду си с улеи (Гоцев, Петкова 2011, 567).

Обектът се намира недалеч от предполагаемия път свързващ района на Стрелча с Копревщица и Златишко - Пирдопското поле. Не е изключено то да има характер на крайпътно светилище. Разположено е на било на рид с малък наклон с южна посока. Видимостта е отлична във всички направления с изключение на север.

Вторият обект се намира в м. Качулата на около 7 км северно от Стрелча. Представлява изолиран скалист връх с отлична експозиция във всички посоки. В най-високата част е изправен голям монолит, който доминира над цялата околност. По монолитните каменни блокове ясно личат следи от човешка дейност - на североизток, вкопавания в различна форма – овални, елипсовидни и др. Самото възвишение от северната част е заобиколено от неголеми скали, разположени равномерно и със следи от обработка по тях (Гоцев, Петкова 2011, 567).

Обектът в м. Кулата, се намира на 12 км от Стрелча. Върху скален масив с височина от 16 м е оформена скална площадка със сравнително малки размери. На 150 м от комплекса в южна посока се намира „менхир“, с височина от 5,80 м. (Гоцев, Петкова 2011, 567-568).

Откритата при теренните обхождания на трите обекта керамика е в незначителни количества, силно натрошени нехарактерни фрагменти. Отнася се най-общо към I хил. пр. Хр. (Гоцев, Петкова 2011, 567). На този етап не става ясно дали светилищата са съществували синхронно във времето.

Пътна мрежа

Пътната мрежа в района на Стрелча през късножелязната епоха е слабо проучена. Едно от основните пътни трасета най-вероятно е свързвало района на Кръстевич и Хисаря по оста изток – запад. Теренът е почти равнинен и преминаващ до последните, южни склонове на Същинска Средна гора.

В северна посока, за Златишко – Пирдопското поле, през Копривщица, пътят най-вероятно е преминавал в близост до светилищата в местностите Скумсале и Качулата и недалеч от укрепената резиденция в местността Смиловене. Трасето има среден наклон, като дължината му до Златишко - Пирдопското поле не надвишава 30 км. От там пътят може да се свърже с преминаващото трасе от Карловската котловина в посока Софийското поле или да премине отвъд Стара планина в посока Етрополе.

Връзката с Горнотракийската низина в района на Пазарджишко вероятно е била по поречието на р. Стрелчанска Луда Яна или р.Потока. В тази част локализирането на трасе е по-трудно поради равнинния характер на терена, което прави избора на възможни маршрути по-голям.

Некрополи

В района на Стрелча регистрираните могилни насипи са над триста, като около четиридесет са проучени, повечето от тях при експедиция „Средногорие 76“ през 1976⁹⁰. Една от най-монументалните гробници под могилен насип в Тракия е проучена през този период. Това е гробницата от могилата Жаба могила, намираща е на юг от съвременния град.

Гробницата е разположена в периферията на могиления насип, с вход на югоизток. Състои се от преддверие и гробна камера с диаметър 4,60 м. Изградено е от добре обработени варовикови блокове с рустицирана повърхност в камерата, редуващи се в тесни и широки редове, без спойка. Хоризонтално, вероятно и вертикално, каменните блокове се свързват чрез железни скоби, залети с олово. Големи блокове от

⁹⁰Абдулов 2004, 126; Китов 1977, 1.

гранит служат за основа на гробничното съоръжение. Риза от дребни камъни покрива целия корпус и служи за хидроизолация. Този каменен кожух е характерен за повечето тракийски гробници. Преддверието с размери 2,75 м. на 2,74 м. е покрито с големи каменни блокове, поставени напречно по ъглите на помещението, върху които стъпват други блокове също напречно и т. н., докато отворът е достатъчно малък, за да се покрие с една плоча. Гробната камера е покрита с кошеровиден купол, започващ от втория ред и завършващ на височина 5,30 м (по реконструкция) от пода. Фасадата на гробницата е единствената открита засега по своята прецизна обработка и богата пластична украса. Входът е фланкиран от две стесняващи се нагоре страници, обработени по същия начин, както и гредата над входа - с три стъпаловидни отстъпа, следвани от перлов низ. Гробницата е използвана най-малко два пъти. В резултат на едно преустройство, подвижните врати са били заменени с каменни плочи, а фасадата е била засипана. Според Г. Китов строежа трябва да се отнесе в края на V в. пр. Хр., а последното използване, век по-късно (Китов 1977, 23). Аргументите му са свързани най-вече с хипотезата, че в началото съоръжението всъщност представлява храм, който е функционирал много преди да се превърне в гробница – мавзолей. Направеният анализ от Д. Стоянова, на архитектурни детайли показва, че най-вероятната датировка на изграждане на гробницата трябва да се отнесе към края на IV в. пр. Хр. (Стоянова 2005, 659-660).

Както вече бе споменато в околностите на Стрелча са регистрирани множество могилни некрополи. Най-известните проучени се намират в м. Златица, Червенаковец, Гребча, Белчови ниви, Калаващица, Купове, Оряа (Домарадски 1990, 108). Всички те са проучвани от експедиция начело с Г. Китов и без изключение са датирани в V – IV в. пр. Хр. (Домарадски и др. 1990, 108-109).

Изводи и дискусия

Селища

Проучванията на селища в района на Стрелча и Панагюрище е повече от незадоволително. Теренните обходи са установили предимно могилни некрополи, а археологическите разкопки са сведени само до проучване на укрепления обект в м. Смиловене и селището под средновековна крепост Красен. Ето защо на този етап е невъзможно да се направи анализ на селищната система по няколко показателя като например – топографски, архитектурен и други признаци.

Разглеждането на селищната система от района на Стрелча и Панагюрище винаги се е свързвало с добива на метали и най-вече на мед и злато. В района има залежи на халкопирит, борнит, тетраедрит, енаргит, малахит, азурит и др. Открива се и самородна мед. (Георгиев 1987, 25). Факт е обаче, че досега няма цялостно проучване на този аспект. Правилното ситуиране на минните разработки от втората половина на I хил. пр. Хр. в този район, ще даде отговор на част от горе поставените въпроси. Те трябва да се търсят при известните досега открити находища експлоатирани през по-късни периоди. Такива са регистрирани при Красен, Радка, Червената могила, Асарел, Медет, Бялата пръст (Георгиев 1987, 25).

Съсредоточаването на такъв голям брой могили подсказва наличието на богати аристократични кръгове, свързани най-вероятно с металургичната дейност в района. Без съмнение в района е функционирал голям селищен център, съчетаващ политически, административни и търговски функции.

Култови места

Ситуацията с култовите обекти е не по различна с тази при селищата от разглеждания район. Обектите са от типа скални светилища и са регистрирани единствено на теренни обходи. Не ясна и тяхната хронология – с изключение на това в м. Скален човек, което е датирано във втората половина на I хил. пр. Хр., останалите имат твърде обща датировка от цялото I хил. пр. Хр.

Основен въпрос остава интерпретацията на обектите. Спорно е определението на някои елементи от тях като резултат от човешка дейност, както е трудно доказуемо е и култовото им предназначение. Възможно е откритите археологически материали – керамичните фрагменти да са следствие на съществувало селища в тези райони. В особена степен това важи за обекта в м. Скумсале.

Пътна мрежа

Може да се предположи, че пътната мрежа в района на Стрелча и Панагюрище е до голяма степен обусловена от търговията с метали. Местоположението им не може да ги свърже директно с преминаващо главно трасе от ранга на Диагоналния път т.е. те биха останали в известна степен встрани без находищата на метали.

Може би най-основните трасета са свързани с преминаването на Същинска Средна гора в посока Златишко - Пирдопското поле, а от там и на Стара планина.

Некрополи

Един от най-добре проучените аспекти на селищното развитие в района на Стрелча и Панагюрище са некрополите. Над петдесет надгробни могили са проучени, в част от които са открити едни от най-добрите представители на торевтиката и ювелирното изкуство в Тракия.

Прави впечатление наличието на ранни монументални гробници от V в. пр. Хр. от м. Мулей подчертаващи висока степен на социална диференциация още през класическата епоха. Концентрацията на некрополи е съсредоточена основно в няколко местности. За района на Панагюрище това е предимно на север от съвременния град, а за Стрелча – на юг, югоизток и югозапад.

4.1.3 Селищна система в района на Брезово

Брезово

Селища

Югозападно от Брезово, по течението на р. Кара дере е регистрирано селище от класическата епоха. То е разположено на надзаливна тераса и е обхващало значителна площ (Велков 1935, 2). Всъщност тя не е установена с точност, както няма и данни за следи от каменна архитектура и строителна керамика. Според проучвателя Ив. Велков се срещат керамични фрагменти от съдове пръснати на голямо разстояние по протежението на р. Кара дере (Велков 1935, 2-3).

Теренът е сравнително равнинен, с експозиция на юг. Видимостта е много добра във всички посоки. Условиата за развитие на земеделие са отлични – почвите са канелено – подзолисти и са разположени на водоносен пласт.

В м. Старите лозя, Ив. Велков съобщава, че се откриват керамични фрагменти, както от местни, така и от импортни от чернофирнисови съдове (Велков 1935, 2). По всяка вероятност те произлизат от селище разположено в тази местност. За съжаление липсва подробна информация, но предвид импортните материали може да се допусне една датировка на съществуване между V и III в. пр. Хр.

Селището от м. Старите лозя е разположено на склон с наклон от около 4° с югозападно изложение. Водоснабдяването вероятно е било от един малък приток на р. Рахманлийска. Видимостта е добра във югозападна, южна и северозападна посоки. Условиата за земеделие в непосредствена близост до селището са средни – почвите са

излужени – канелени горски, но в близост до р. Рахманлийска, както и в низинната част, на югозапад, условията са отлични. Разстоянието е приемливо от 2 до 3 км, които трябва да бъдат преодолені за достигане на по-високо плодородните площи с цел тяхната обработка.

Култови места

Не са известни култови обекти от разглеждания район от късножелязната епоха.

Пътна мрежа

Основният и най-главен път преминаващ през селищата около Брезово е имал цел да свърже Горнотракийската низина с Казанлъшката котловина. Началото му най-вероятно е при Филипопол и след преминаване през Брезово се насочвал по билата на Средна гора към Павел баня. Преди достигането това вероятно е преминавал близо до селищата при Турия в м. Пиростията до вр. Висок, където е засвидетелствано трасе съществувало през по-късни периоди (римска епоха, османски период?). Там най-вероятно е съществувало и отклонение в посока селищата при Александрово и Осетеново⁹¹.

Не далеч от селището при м Кара дере е преминавал римския път Диоклицианопол – Ранилум⁹². Ако се предположи, че той се е използвал и през предходната късножелязна епоха то той би могло да се предположи, че именно чрез него се е осъществявала връзка с района на Старосел и Карловската котловина, посредством пътя по поречието на р. Стряма.

Некрополи

През 30 – те години на XX в е проучен могилен некропол, намиращ се южно от Брезово и разположен върху двата бряга на р. Кара дере. Некрополът е оформен от три по-малки групи от могили имащи имената Червенковите могили; Трите могили и Рошавите могили (Велков 1935, 3).

Червенковите могили са група от три могили, които се намират на 3 км западно от Брезово. Най-голямата от тях е с диаметър 27 м. и височина 5,1 м. Втората е разположена на 20 м от най-голямата могила и има диаметър 22 м, и височина 2,5 м. Третата и най-малка могила се намира югоизточно от първите две и има едва

⁹¹Табакова – Цанова 1991, 105.

⁹²Маджаров 2009, 238-246.

забележими размери (Велков 1935, 3). В най-голямата могила, в нейния геометричен център, е разкрит граден гроб от едри грубо обработени камъни. В него е извършено погребение чрез трупополагане на мъки индивид. Гробният инвентар е много богат и включва: златни предмети – нагръдник, пръстен; сребърна кана; предмети на въоръжението – върхове за копия и стрели. В гроба са положени и местни и импорти гръцки керамични съдове, из между които най-отличаващо се е едно червенофигурно пелике. Датировката на гроба е отнесена във втората половина на V в. пр. Хр. (Велков 1935, 3-14). Втората могила е разкопавана преди започване на разкопките от Ив. Велков от иманяри и в нея е констатирано едно погребение извършено чрез трупополагане, но вследствие на иманярската намеса не в анатомичен порядък, както и гробен инвентар състоящ се от местни керамични съдове. Ив. Велков датира гробното съоръжение в V в. пр. Хр.

Втората група проучени могили са Трите могили. Те са разположени на тераса на левия бряг на р. Кара дере и всъщност техния брой е четири. Най-малката от тях е разкопана от иманяри през 1897 г и в нея е открит граден гроб, в който е било извършено погребение чрез трупополагане. Гробният инвентар е извънредно богат и включва: предмети от злато – пръстен; сребро – приложения за конска амуниция, фиали; бронзова ситула; амфорна тара и др. Датировката е отнесена към IV – III в. пр. Хр. (Филов 1919, 3-14).

Втората могила от групата на Трите могили е с диаметър 41 м и височина 3,5 м. Тя не е проучвана. Третата и четвъртата могила имат приблизително еднакви размери: диаметър 48 м и височина 9 м. От тях проучена е третата, в която не е открит гроб. Както пише проучвателя Ив. Велков ситуацията в нея напомня на Селската могила от некропола при с. Мезек. И тук е разкрита една площадка, в центъра на която е забит кол с височина от 1,9 м и диаметър 4 см (Велков 1935, 15-16). Напълно е възможно тя да е имала ритуален характер. Според Р. Георгиева такива се срещат в цяла Тракия още от ранножелязната епоха⁹³. Третата голяма също не съдържа гроб. В нея са открити фрагменти от чернофирнисови съдове, датиращи я в V – IV в. пр. Хр. (Велков 1935, 16).

Последната могила от групата на Трите могили има диаметър 32 м и височина 5 м. В нея е извършено погребение чрез трупоизгаряне, въпреки, че проучвателя Ив. Велков смята, че гробната яма прилича повече на огнище отколкото на гроб и навежда

⁹³ Georgieva 2002, 875-883.

на мисълта за аналогия с третата могила от групата. Датировката и е отнесена към края на V в. пр. Хр. (Велков 1938, 261).

Още два могилини насипа от късножелязната епоха са проучени от землището на Брезово през 1938 г. от последната група могили споменати от Ив. Велков като Рошавите могили. Едната е от класическата, а другата от елинистическата епоха. Първата носи името Вълчова могила и има диаметър 24 м и височина 3,2 м. В нея е документиран подобен на горе изброените случай на могили без погребения от групата на Трите могили. На база фрагментите от импортни гръцки съдове могилата се датира в края на V или нач. IV в. пр. Хр. (Велков 1938, 275). Втората могила (Баба Донина могила) има същия диаметър от 24 м и височина 3 м. В нея е установено извършено чрез трупозгаряне погребение на малко дете на 2 годишна възраст. Прахта и костите са поставени в керамична купа. Гробният инвентар е представен само от едно бронзово огледало с изображение на Афродита. Датировката на гроба е поставена в III в. пр. Хр. (Велков 1938, 279).

В средата на 40-те години е проучена спасително още една от могилите на десния бряг на Кара Дере, която е била издигната над правоъгълна гробна яма, с останки от погребение, извършено чрез кремация (Tsontchev 1951, 29). Инвентарът на гроба се състои предимно от керамични съдове, но с впечатляващи белези. Освен един скифос в чернофигурен стил и един чернофирнисов киликс, в могилата е открита и червенофигурна амфора, която се счита за едни от най-добрите образци на тази категория съдове, открити изобщо в България (Tsontchev 1951, 32-41). Важен факт представлява и датировката на амфората, която е прецизирана около средата на първата четвърт на V в. пр. Хр.

Стрелци

Селища

В местността Долния кър през 40 – те години, при изкопни работи, е регистрирано селище. Засвидетелстван е културен пласт на дълбочина 4 метра, в който са документиран камени градежи и множество керамични фрагменти от импортни и местни съдове изработени на колело. Датировката на селището е поставена между V – III в. пр. Хр. (Кисъов 2004, 46).

Селището е разположено в равнинен терен, на около 800 м тече р. Гичово дере. Видимостта е отлична във всички посоки. Потенциалът за земеделие е висок – почвите

са чернозем – смолници и канелено – подзолисти и разположени са на водоносен пласт. Няма данни за площта му, но каменните градежи и импортните материали свидетелстват за по-висока степен да благоустройство.

Култови места

Не са регистрирани култови обекти от района на Стрелци.

Пътна мрежа

Северно от селището е преминавал римския път Диоклицианопол – Ранилум. В района на Иван Вазово той се е пресичал с пътя Ескус – Филипопол, а при станцията Ранилум с Диагоналния път (Маджаров 2009, 239). При описанието на пътната мрежа при Иван Вазово вече бе предположено, че той е съществувал по-рано, през късножелязната епоха. Така неговата функция е свързването на района, както с източните и южни части на Тракия, така и с Хисарската и Карловската котловини.

Некрополи

Западно от съвременното село са разположени няколко могилни насипа, но до този момент не са проучени.

Върбен

Селища

Свидетелство за селище от ранноелинистическата епоха има само по косвени данни от открити монети на Филип II и Филип III (Кисъов 2004, 46). Няма данни за местоположението му, но може да се предположи, че то е било ситуирано по поречието на реките Алма дере или Куру дере. Видимостта е ограничена от север, където се намират южните склонове на Сърнена Средна гора. Условиата за развитие на земеделие са добри – почвите са канелено – подзолисти, разположени са на водоносен пласт. Монетните находки предполагат съществуването му поне във втората половина на IV в. пр. Хр.

Култови места

Няма данни за регистрирани обекти с култов характер от втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

Единственият по-главен път преминаващ в близост до района на Върбен е бил Диоклицианопол – Ранилум. Не е изключено съществуването на локални пътеки свързващи селището при Мраченик с Горнотракийската низина, през селището при Върбен, използвайки билните части на Средна гора с полегат наклон в тази част.

Некрополи

Не са регистрирани и проучвани некрополи от втората половина на I хил. пр. Хр. от землището на Върбен.

Сърнегор

Селища

Селището се намира в местността Дуван дере, южно от съвременното село. При теренни обходи през 40-те години са открити двуфитилни чернофирнисови лампи от IV - III в. пр. Хр, монети на Аматок (389 - 380 г. пр. Хр.) и Филип II (Кисьов 2004, 46-47). Няма сведения селището да е укрепено, както и за наличие на сгради с монументален характер. Не става ясна и неговата площ.

Разположено е върху склон с югозападно изложение и малък наклон, в близост до р. Дуван дере. Видимостта е ограничена в почти всички посоки от южните склонове на Сърнена Средна гора. Те ограничават и потенциала за земеделие, оставяйки малко площи, които са подходящи. Най-вероятно те са били достатъчни само за задоволяване на личните нужди на селището.

Култови места

Не са известни култови обекти от района на Сърнегор от късножелязната епоха.

Пътна мрежа

Селището има местоположение, с което остава в страни от всички големи пътища. Най-близо преминава римския път Диоклицианопол – Ранилум. Трасето му е засвидетелствано в землището на с. Стрелци, на около 6 км южно от Сърнегор. Вероятно свързващия, локален път е преминавал близо до р. Дуван дере. Заобикалящите била на Средна гора и същевременно сравнителната близост на пътя през долината на р. Стряма, прави необосновано използването на планински път в

посока Карловската котловина през Горни Домлян. Вероятно са съществували и локални малки пътеки за близките селища при Върбен и Мраченик.

Некрополи

В подножието на Средна гора е разположен могилен некропол с повече от 40 могили, в една от които при разкопки е открит зидан гроб от квадрати. Погребението е извършено чрез трупополагане. Инвентарът включва много предмети изработени от бронз, сребро и злато, въоръжение и керамични съдове датиращи гроба в IV – III в. пр. Хр. (Цончев 1942, 109-113).

Мраченик

Селища

Селище в района на с. Мраченик не е регистрирано, но в землището му са открити един златен статер на Филип II и сребърни тетрадрахми на Александър III (Кисъев 2004, 38). Това предполага наличието на селище поне от втората половина на IV в. пр. Хр.

Районът е типично планински, със сравнително полегати склонове и наличие на малки реки. Видимостта е ограничена на доста места, като дори евентуално разположение върху било не би осигурило такава в голям радиус. Потенциалът за земеделие е силно ограничен - почвите са кафяви горски, разположени на нагънат терен, ограничаващ използваемите площи.

Култови места

Не са открити обекти с култови функции от втората половина на I хил. пр. Хр. в района на Мраченик.

Пътна мрежа

Откритите монети на Филип II и Александър III потвърждават наличието на пътна мрежа. Възможните трасета са обусловени от разчленения релеф и са няколко: от юг – Сърнегор от изток – Свежен; от запад – Горни Домлян. Вероятно, както при останалите планински пътища и тези са следвали билата на Сърнена Средна гора.

Некрополи

Не са регистрирани некрополи от късножелязната епоха от този район.

Розовец

Селища

В м. Могилите от землището на с. Розовец е регистрирано селище от елинистическата епоха. По повърхността са открити предимно керамични фрагменти от съдове. Не се споменава за строителна керамика, както и за следи от каменна архитектура. От тази местност са открити и монети на Лизимах и Първа Македонска област (Кисъов 2004, 41).

Селището е разположено на склон от Сърнена Средна гора, с югоизточно изложение и малък наклон от 4°. Видимостта е ограничена до около 1 – 1,5 км, с изключение на юг, където видимостта е по-голяма. Като естествен водоизточник е служела малка река, приток на Рахманлийска река. Потенциалът за земеделие е силно ограничен от хълмистия релеф. Почвите са кафяви горски и са разположени на неводоносни формации. Единствените подходящи зони се намират в близост до Рахманлийска река, но те са достатъчни само за задоволяване на собствените нужди на населението от селището.

Култови места

Няма данни за открити досега обекти с култови функции от разглеждания район от втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

През района на Розовец е преминавал пътя за Казанлъшката котловина през Павел баня (Делийски 1999, 74). Преминаването на Средна гора в тази част е лесна и със сравнително малка денивелация за преодоляване (около 500 м. за 10 км. разстояние), а маршрута е по-малко от 20 км, което го прави преодолимо в рамките на един ден. Излизането на трасето в Казанлъшкото поле е ставало при Павел баня, като преди това е преминавало в близост до Турия.

Некрополи

В околността е регистриран могилен некропол, в който още през средата на XIX

в е открита гробница. Тя се състои от дромос и камера с кръгъл план. Била е изградена от мраморни блокове. Камерата е била засводена с кошеровиден купол. По стените и били намерени прикрепени няколко железни гвоздеа, служещи за окачване на предмети. Вратата се е затваряла от две каменни плочи. Гробницата е датирана в първата половина на IV в. пр. Хр (Филов 1934, 231), но на база на аналогии с други куполни гробници от Тракия, тя трябва да се датира във втората половина на IV в. пр. Хр.

През 80 – те години и през 2003 г. е проучена друга част от могиления некропол, като са установени и две гробници. Първата е открита от иманяри в Гюрова могила и е почти разрушена. Състои се от дромос, преддверие и гробна камера. Изградена е от правоъгълни блокове от варовик. Покритието е скатно, а гробната камера има правоъгълен план и размери 2 x 1,2 м (Кисъв 2003, 98).

Втората гробница е открита в могила с диаметър 30 м и височина 5 м. Тя е разрушена от иманяри и се състои от дромос, преддверие и гробна камера. Изградена е от правоъгълни блокове от пясъчник. Гробната камера има правоъгълен план и размери 2 x 1 м (Кисъв 2003, 98). Двете гробници са датирани в края на IV или нач. на III в. пр. Хр. (Кисъв 2003, 99).

Раковски

Селища

От землището на Раковски са регистрирани две селища. Първото се намира в м. Кара дере. Разположено е върху надзаливна тераса на река носеща същото име и има площ от 30 дка (Кисъв 2004, 41). Видимостта е отлична във всички посоки. Почвите са канелено – подзолисти, разположени върху водоносен пласт, осигуряващи високи нива на плодородие.

В селището от м. Кара дере са правени сондажни проучвания, които установяват съществуването на културен пласт на дълбочина 1 – 1,30 м, имащ дебелина 0,20 – 0,25 м. В него се открити множество животински кости, местни и импортни керамични фрагменти от съдове, строителна керамика – плоски и покривни керемиди. В пласта са засвидетелствани отделни части от кирпичи, но не споменава за открити каменни зидове. Датировката на обекта е отнесена в периода V – IV в. пр. Хр. По всяка вероятност некрополът проучван през 30 –те години от Ив. Велков и датиран в същия период принадлежи на това селище (Кисъв 2004, 41).

Проучвателят К. Кисъов посочва, че в пласта са открити още и „буци желязна руда“ (Кисъов 2004, 40). По всяка вероятност става дума за руда, или крици (некови), които навеждат на мисълта за използване на близки рудни разработки на желязо. За периода V – IV в. пр. Хр. в този район, няма установени такива. Не се споменава и за открити съоръжения за преработка на желязо в селището или в околността.

Второто селище се намира в местностите Билнаре и Боруклията е регистрирано селище от втората половина на IV в. пр. Хр. Разположено е в близост до пресъхнало дере на малка река, в равнинен терен. Открити са бронзови и сребърни монети на Перинт и Филип II (Кисъов 2004, 40).

Видимостта във всички посоки е отлична. Почвите са канелено – подзолисти и в съчетание с водоносния пласт, върху който се намират, както и обширните равнинни територии, са предпоставка за развитие на земеделието в района. Водоснабдяването е ставало от реката, която сега е пресъхнала.

Култови места

В района на Раковски не са регистрирани култови обекти от късножелязната епоха.

Пътна мрежа

Северно от двете селища, на от 2 до 3 км., е преминавал пътя Диоклицианопол – Ранилум. Друг вероятен път е преминавал през селищата при Раковски, с посока север – юг, от Филипопол към Казанлъшката котловина. Трасето е преминавало през селищата при Стряма, Раковски, Брезово, Зелениково, Розовец и Павел баня.

Некрополи

В района между Раковски и Брезово е разположен големия могилен некропол проучван през 30 – те и 40 -те години и който бе споменат при разглеждането на некрополите при Брезово. Основният въпрос тук е дали може да се смята, че част от могилите принадлежат на селището от класическата епоха от м. Кара дере. Предвид намиращите се в близост, на изток, могилни насипи, може да се предположи, че именно те принадлежат на въпросното селище. За съжаление обаче те не са проучвани археологически.

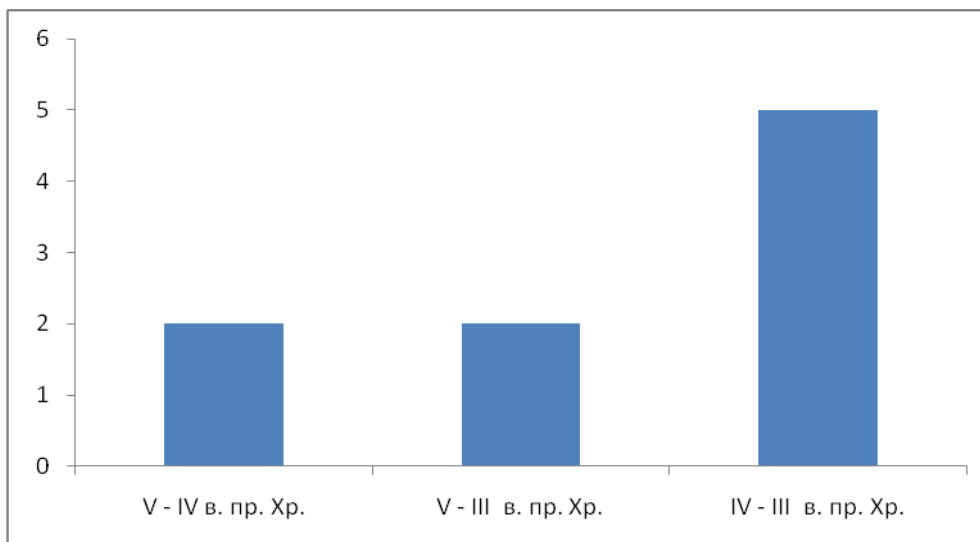
Изводи и дискусия

Селища

В района на Брезово и Раковски са регистрирани девет селища от късножелязната епоха (Фиг. 5). Четири от тях съществуват още през класическата епоха – Брезово (Кара дере, Старите лозя), Стрелци (Долния кър) и Раковски (Кара дере). В края същия период вероятно възникват селищата при Раковски (Билнаре), Мраченик, Сърнегор (Дуван дере), Върбен. Към ранноелинистическата епоха може да се отнесе селището при Розовец (Могилите). От там произхождат и по-късните монети на Първа Македонска област. Именно късноелинистическата епоха е отново не добре представена, с изключение донякъде на селището и при Розовец.

От краткия поглед върху картата от района на Брезово се вижда, че големи концентрации на селища, синхронни във времето, в един или няколко ареала, липсват. Косвени сведения за наличието и определянето на селищен център дава могиления некропол при Брезово. Извънредно богатия гробен инвентар предполага, че именно селището разположено на р. Кара дере е било такъв център, поне за периода V – IV в. пр. Хр. Пак по косвени данни, благодарение на разкопките могиления некропол край Розовец, може да се предположи, че именно селището в м. Могилите е заемало първостепенно значение в района през къснокласическата епоха и през епохата на елинизма. Разбира се това са само предположения, които могат да се потвърдят само при археологически проучвания на споменатите обекти.

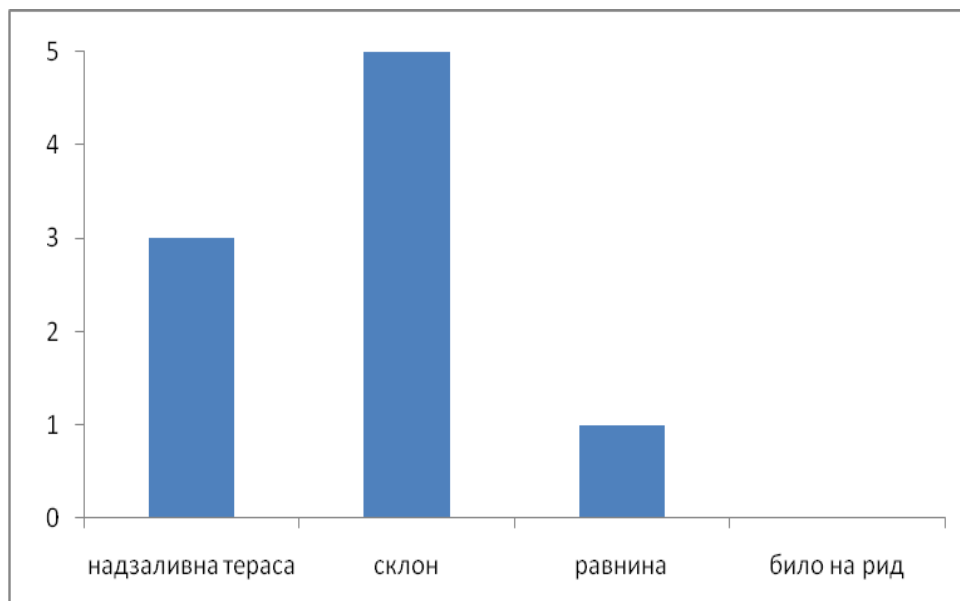
За развити производствени центрове, доказани по археологически път, не може да се говори на този етап. Откритите шлака или некови при сондажните проучвания не са достатъчни, за определянето на мястото като металургичен център. В околностите на Брезово се намират находища на мрамор, но няма данни за древни разработки. От рудните изкопаеми, златни залежи се намират единствено в района северозападно от Розовец, по-скоро до Свежен, но не са разкрити следи от добиването му от късножелязната епоха (Георгиев 1987, 83).

Фиг. 5. Разпределение на селищата по периоди в района на Брезово

Топографията на селищата показва, че повечето от тях са разположени на склонове с малък наклон: Розовец (Могилите); Сърнегор (Дуван дере); Брезово (Старите лозя) и евентуално Върбен и Мраченик, за които не се знае точното местоположение, но хълмистия и планински район, в който са открити археологическите материали, предполагат именно разположението им на склонове (Фиг. 6). Три селища се намират в непосредствена близост до реки, на надзаливни тераси в равнинната част на разглеждания район: Брезово (Кара дере); Раковски (Кара дере и Билнаре). Пак в равнина, но без наличие на река в радиус от 100 м. се намира едно селище – Стрелци (Долния кър).

Площите на повечето селища остават неизвестни, с изключение на селището по р. Кара дере близо до Раковски, където е съобщено, че то се простира на около 30 дка. Интересно остава сведението на Ив. Велков, че селището от Брезово, има изключително голяма площ. Той буквално пише, че по протежението на реката на километри се срещат археологически материали (Велков 1934, 2-3). Очевидно вероятната причина за откриването на материалите на толкова голяма площ е следствие по-скоро на преместване на селището във времето на различни място по поречието на реката, което би могло да бъде продиктувано от ред причини като – свличане на брега, лошо оттичане на дъждовните води, заблатяване, др.

Фиг. 6. Разпределение на селищата в района на Брезово според географското им разположение

Земеделските площи годни за употреба към днешна дата са малко над 130000 дка за разглеждания район. Най-разпространените видове почви са показани на приложената таблица по-долу.

Тип	Площ в дка
Канелено – подзолисти почви	83225 (64%)
Чернозем – смолници, глинести почви	24746 (19%)
Излужени канелени горски почви	22056 (17%)

Както вече многократно бе отбелязано при разглеждането на селищните системи от Хисарската котловина тук трябва да се вземат предвид съвременната промяна на ландшафта и усвояването на повече плодородни земи. Теоретично може да се приеме, че не повече от 90000 - 100000 дка са били на разположение за обработка и засяване със култури. Разбира се едва ли цялата територия е била обработвана, една голяма част вероятно е била оставена за пасища, като угар. Особеността на района се състои в неговия ландшафт, който не позволява на селищата намиращи се в северната му част да засаждат и произвеждат култури в излишък, които да бъдат търгувани, тъй като релефа е планински или хълмист, а той ограничава значително използваемите площи за земеделие. Може да се предположи, че в повечето случаи там са били засадени култури, които са имали за цел задоволяване само на собствените им нужди. За разлика от тях в южните части теренът е равнинен и сравнително добре водоснабден. Заедно с плодородните почви, го прави изключително подходящ за развитие на много

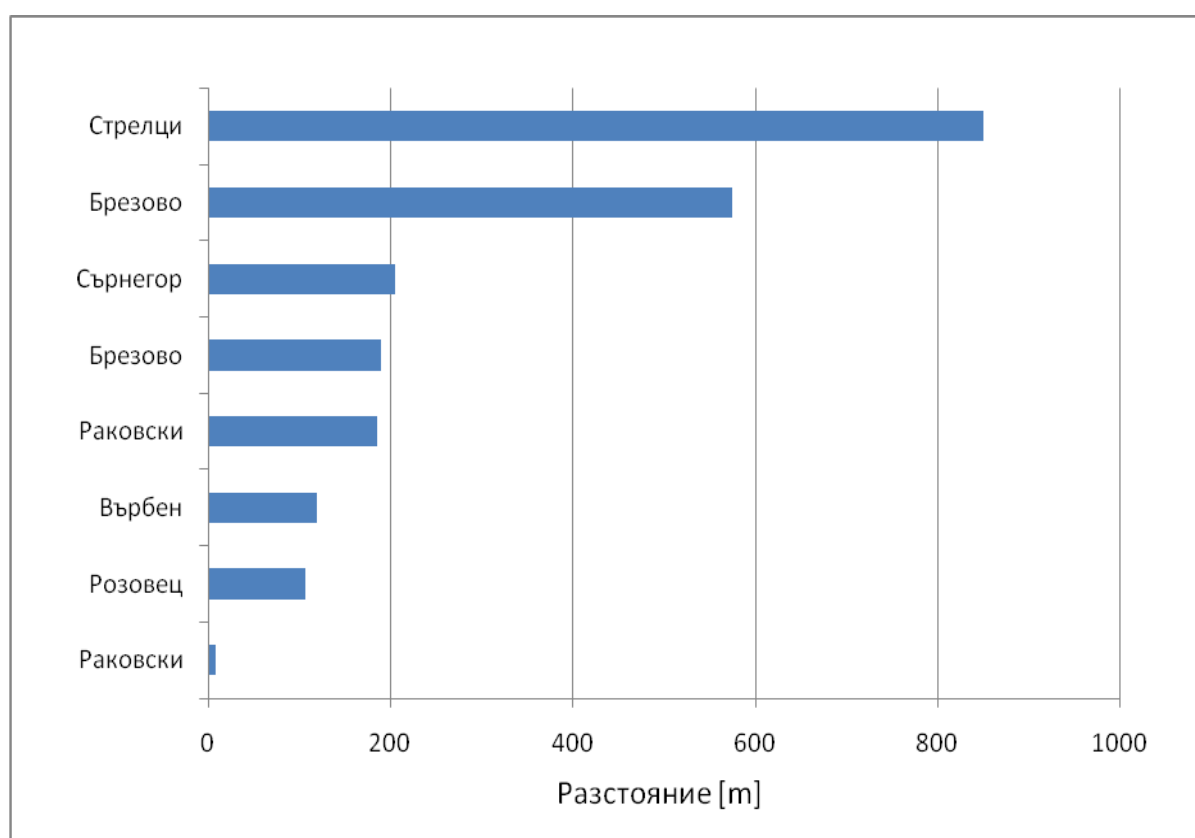
зеделски култури. Ако се приеме, че дори половината територия е засята с зърнени култури, добивът ще бъде не повече от 2500000 кг. Това е повече от достатъчно за изхранването на 12000 души⁹⁴, и имайки предвид не голямата гъстота на селищата, може да се предположи, че населението е било по-малко, следователно би могло да остава достатъчно количество продукция за търгуване. Разбира се това е валидно донякъде само ако налична площ (без оставените като угар площи) се засява и населението успява да я обработва. В действителност обаче напълно възможно е реалните числа да са много по-малки и така дори и се продуцират излишъци от земеделски стоки, то те не биха могли да обяснят наличието на изключително богатите гробни находки от некропола край Брезово. Трябва да се вземе предвид и факта, че не всички селища се намират в равнинните части, което означава, че работната ръка най-вероятно не е била достатъчно за обработване на цялата територия на разглеждания район. Няколкото селища с площ от едва няколко декара едва ли са разполагали с голям брой жители способни култивират целия район, още повече и когато се вземат предвид и нужните хора за друг вид дейност като скотовъдство, металургия, каменоделство, търговия, строителство и др.

Водоснабдяването на селищата е ставало изключително от реки, с изключение може би на това от Стрелци, където най-близката река се намира на повече от 800 м от него. Най-вероятно там водата се е черпела от извор. Досега няма установена употреба на кладенци в района, но не трябва да се забравя и ниската степен на проученост на селищата.

Архитектура, строителни техники и материали. Опитът да се възстановят строителните техники и използваните материали е нелека задача, тъй като само малка част от селищата са археологически проучени, и то само частично, чрез сондажи. От селището при Стрелци (Долния кър) е известно, че са разкрити следи от каменни зидове (Кисъов 2004, 46). От селището разположено на тераса на р. Кара дере при Раковски са разкрити отделни кирпичи, но без наличие на каменен цокъл (Кисъов 2004, 40). За съжаление тази информация е твърде недостатъчна, за да се направи реконструкция на сградите. Все пак може да се предположи, че и тук както на други места в Тракия, широко използван е кирпичът поставен на каменни основи. Размерите,

⁹⁴Изчислението е направено на база етнографски паралели от Гърция в началото на XX в. преди модернизацията в земеделието, като средните добиви от житни култури не са надвишавали 50-60 кг от декар (Dennell, Webley 1975, 106). За засяване на бъдещата реколта са нужни поне 10 кг за декар (Радунчева 1981, 19) Остатъкът след това едва ли е превишавал 40 - 50 кг от декар. Минималното количество на човек за година е 210 кг (Clark, Haswell 1967, 63).

според К. Кисьов (30 x 15 x 10 см) са идентични с откритите при Дуванлий и Васил Левски (Кисьов 2004, 40). Това навежда на мисълта за почти изграден „стандарт“, който е не толкова наложен, а по-скоро е следствие на усвоените и практикувани техники на строеж. Според Д. Стоянова и Хр. Попов нарасналата употреба на кирпич в Тракия предполага налагането на една специализация от местното население (Стоянова, Попов 2008, 345). Използвайки размерите на кирпичите донякъде може да се предположат и дебелините на стените на проучената постройка. С дължина от 30 см и ширина 15 см, при „единичен зид“ дебелината е съответно 15 см, при двоен, по подобие на биндер – лойфер – 30 см. Възможни са и комбинации достигащи 45 и 60 см.

Фиг. 7. Разстояние на селищата в района на Брезово до най-близкия естествен водоизточник (реки, потоци)

Данни за покривните конструкции на постройките са също толкова оскъдни. Единственият обект със засвидетелствани керемиди е отново селището при Раковски (Кара дере). Документирани са плоски и покривни керемиди (солени и калиптери) и както описва проучвателя К. Кисьов повърхността им е ангобирана, а върху това са

нанесени черни ленти. Според него те са идентични като технология с керемидите от селището при Васил Левски (Кисъов 2004, 40).

Основните видове скали от този район са следните:

Име	Литология
Стрелци	Наносни пластове и пясъци
Брезово	Конгломерати, пясъчници, глини
Брезово	Конгломерати, пясъчници, глини
Раковски	Конгломерати, пясъчници, глини
Раковски	Конгломерати, пясъчници, глини
Розовец	Гранит
Върбен	Гранит
Сърнегор	Гранит
Мраченик	Гранит

Вижда се, че в южните части се срещат повече пясъчници, които са удобни при изграждане на стени, а в северните им наличие на гранит, който както вече бе установено, въпреки своята твърдост е бил използван като градивен материал на много места в Тракия. За съжаление няма информация за открити древни каменоломни. При строежа на гробниците от Розовец е установена употребата на пясъчник (Кисъов 2003, 98), който най-вероятно е бил транспортиран от разстояние между 5 до 10 км. На изток от Брезово има установено наличие на мрамор, за който обаче няма сведения да е бил добиван през късножелязната епоха. Ако обаче се предположи, че е била експлоатирана такава кариера за добив на мрамор в близост до селището при Брезово, то тя би обяснила може би една от основните стоки за търгуване и натрупване на излишъци в района, резултатът от които се виждат в богатия могилен некропол.

Като цяло може да се каже, че районът е сравнително слабо проучен, с изключение на могилен некропол разбира се. Въпреки това може да се каже, че добре представени са класическата и ранноелинистическата епохи, за които свидетелстват богатите импортни материали от некропола при Брезово. Гробниците от Розовец потвърждават донякъде тази хипотеза, но основен проблем отново остава края на тази епоха, от която са засвидетелствани едва няколко монетни находки.

Култови места

В разглеждания район на Брезово и Раковски няма сигурно идентифицирани култови обекти. Със сигурност може да се твърди, че това е следствие на ниската

проученост, а не на други фактори. Единствените обекти, на които са установени следи от култова дейност са някои могилни насипи от некропола в Брезово. Както вече бе споменато техния характер е спорен, но редица изследователи предполагат, че те са следствие на ритуална дейност⁹⁵. От Тракия има и други известни обекти с подобен характер – Мезек (Селската могила)⁹⁶; Исперихово (Могила 2)⁹⁷ и др. Всички те се намират на териториите на некрополите и е логично са се свържат с поменалните практики извършвани там.

Пътна мрежа

Многобройните монетни находки открити в района на Брезово подсказват развита пътна мрежа. Тук могат да бъдат предположени няколко основни трасета използвани в късножелязната епоха.

Първият път е преминавал през селищата около Брезово и е свързвал Горнотракийската низина с Казанлъшката котловина. Началото му е при Филипопол и след преминаване през Брезово се насочвал по билата на Средна гора към Павел баня.

Вторият главен маршрут е известният през римския период като пътя Диоклицианопол – Ранилум. Вече беше предположено, че той е бил използван през предходния период, като най-вероятно трасетата се покриват в голяма част от маршрута си. Чрез него се е осъществявала връзка с района на Старосел и Карловската котловина, а в югоизточна посока с Диагоналния път.

Третият основен път най-вероятно е имал за цел връзка с района на Чирпан и Братя Даскалови, а по на изток и Стара Загора. Вероятното трасето му е преминавало в близост до южните склонове на Средна гора.

Некрополи

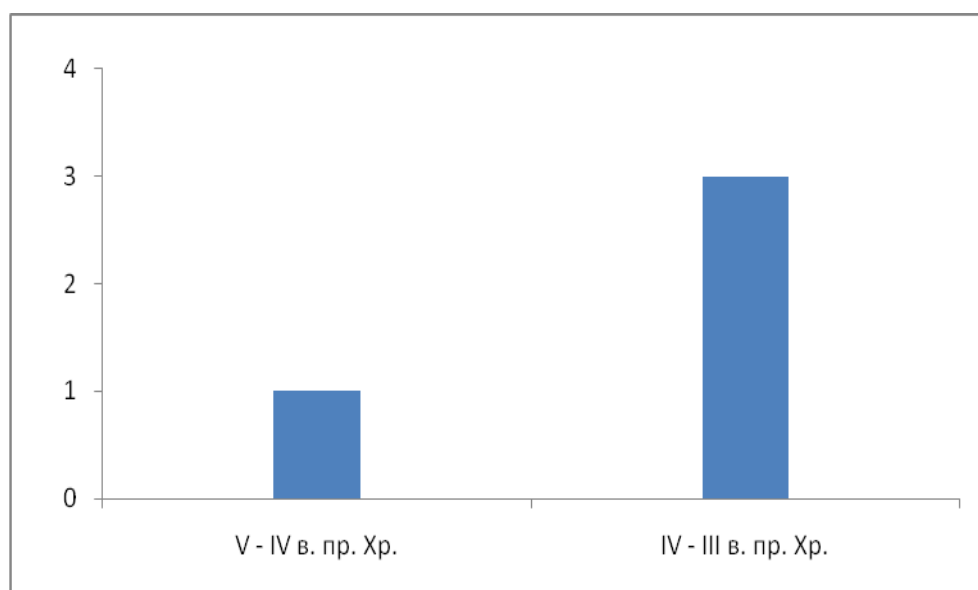
Документирани са некрополи само при четири от регистрираните девет селища. От приложената по-долу графика се вижда, че едва при едно селища има некропол от класическата епоха и това Брезово (Фиг. 8). Там е проучен и такъв от ранноелинистическата епоха, който трябва да се свърже със селището в м. Старите лозя. С приблизително същата дата са и некрополите при от Сърнегор и Розовец. Последният предлага две монументални гробници, които може би предполагат селище

⁹⁵Велков 1934, 1-17; Велков 1938, 259-281; Georgieva 2002, 875-883.

⁹⁶Велков 1937, 123-126.

⁹⁷Делев, Божкова, Ботева 2002, 127-128.

с по-висок статус в тази епоха.

Фиг. 8. Разпределение на некрополите по периоди в района на Брезово

От направените археологически разкопки при Брезово, Сърнегор и Розовец става ясно, че са се практикували и двата обряда за погребване - трупополагане и трупоизгаряне. Богатият гробен инвентар от могилите в Брезово несъмнено показват, че селището е имало функциите на център в областта през класическата и ранноелинистическата епоха. Същевременно не трябва да се забравя и селището при Розовец, което според гробните находки показва един възход именно след ранноелинистическата епоха.

4.2. Селищни системи в Подбалканските котловини

4.2.1. Селищна система в Карловската котловина

Васил Левски

Селища

Най-известното селище се намира в местността Саадерси до с. Васил Левски, източно от Карлово. Разположено е в източната част на Карловската котловина, недалеч от седловината Стражата между Стара планина и Средна гора, там, откъдето е лесен достъп към долината на Тунджа и Казанлъшкото поле. На юг чрез долината на река Стряма – най-големият воден източник в района – котловината се свързва с Пловдивско. Самият обект заема равните части на тераса, която на север се свързва с южните подножия на Стара планина, в близост до три големи водоизточника (Кисъов 1994, 106). Първоначалните сондажни проучвания са разширени в системни проучвания, ограничени на малка площ (Кисъов 1990, 41-42; Кисъов 1991, 64-65; Кисъов 1994, 104-110; Кисъов 2004, 48-69; Кисъов 2007, 139-142; Кисъов 2009, 237-240).

Материалите от селището при Васил Левски го датират в края на VI и през V в. пр. Хр. и това го прави важен обект в проучването на селищния живот в Тракия в хронологическите граници между края на ранната желязна епоха и ранноелинистическата епоха (Попов, 2002, 90-96). Данните от него са особено интересни на фона на проучените ранни некрополи и вероятно селищни структури на територията на с. Дуванлий и Житница през 30-те години на 20 век, както и обектът при с. Ветрен (Филов 1934, 4; Велков 1931, 79; Домарадски, Кисъов 1990, 41; Домарадски 1995). Кисъов и Арчибалд поставят основаването на селището при Васил Левски в V в. пр. Хр. (Кисъов 1990, 42; Archibald 1998, 141). Данните от проучванията на могиления некропол посочват хронология в края на V и през IV в. пр. Хр. (Кисъов 1991, 49; Кисъов, Маджаров, Дамянов 1994, 36; Кисъов 1994, 105-106). М. Домарадски поставя възникването на селището още в края на VI в. пр. Хр. (Домарадски 1995, 50). Селището съществува до IV в. пр. Хр., като не са отбелязани причините за прекъсването на живота (Кисъов, 1994, 107). За културния пласт и по-голяма част от находките документирани при проучването на западната периферия на селището е отбелязано, че носят белезите на силно обгаряне (Кисъов 1992, 49).

Поради характера на проучванията границите на обекта не са определени със сигурност (Кисъов 1994, 106). В последната публикация въз основа на открития по повърхността на терена керамичен материал, тя се определя на 10 дка (Кисъов 1994, 106), в по-ранна публикация, отново въз основа на керамичния материал по терена площта е ограничена на 500 x 500 м (Кисъов 1990, 41). В отделните сектори, в рамките на които са провеждани разкопки, е установена различна дебелина на културните пластове. В сондаж №1 на дълбочина от 1,20 до 2 м е регистриран пласт с дебелина варираща между 0,40 и 0,90 м. В западната периферия на терасата, върху която е разположено селището, е регистрирано каменно струпване от 0,70 до 1,50 м дълбочина. В различни участъци археологическите структури са регистрирани на дълбочина до 2,0-2,1 м. Като цяло, независимо от дълбочината се установява културен пласт с неголяма дебелина около 0,30-0,35 м, отново на дълбочина 2,0-2,1 м (Кисъов 1992, 49).

Ограничената площ, на която са проведени разкопките и липсата на цялостна публикация, не дава възможност за изясняване на характера на монументалната архитектура в селището.

Фортификацията на селището предполагаемо е локализирана в южната периферията на терасата, където е открита стена с ширина 1,50 м, изградена на сухо с две лица и пълнеж от ломени камъни, без спойка (Кисъов 1990, 42). Въз основа на отбелязаното наличие на спойка за структурата на зида при проучената сграда, е много вероятно и тук да има спойка от глина. В сондажа са открити и тухли, и керемиди. Солидността на конструкцията и мястото и в подножието на терасата позволява да се предположи, че става въпрос за укреплението на селището (Попов 2002, 91). Следи от солиден зид, изграден от правоъгълни каменни блокове, с различни размери, са установени и в западната периферия на терасата (Кисъов 1990, 42). Освен едноредовия зид е документирано и голямо струпване от речни камъни.

Информация за вътрешната организация и сгради е получена от проучванията в един от квадратите - T18. Под струпване от средно големи речни камъни е открит градеж от големи квадратни блокове от едрозърнест пясъчник, фундирани в основния терен на дълбочина до 0,50 м (Кисъов 1990, 42; Кисъов 1994, 106). Техните размери от 1,00 x 0,50 x 0,30 м дават представа за монументалността на съоръжението. Суперструкцията на сградата е издигната от големи речни камъни, споени с глинен разтвор (Кисъов 1994, 106). Предполага се, че квадратите са представлявали цокъл, върху който е стъпвала основната стена на сградата, изградена от речни камъни, и от която е

струпването, регистрирано в по-горните пластове (Попов 2002, 92). Сградата е била покрита с керемиди (Кисъов 1994, 106-107).

Зидарията от правоъгълни блокове пясъчник и струпването от речни камъни напомня ситуацията наблюдавана при бастиона на източната порта на Пистирос. Не е изключено тук да е приложена същата техника на градеж – нисък цокъл, структура от речни камъни и кирпичи. Проучвателят отбелязва, че използваните строителни техники са характерни за елинското строителство (Кисъов 1994, 106). Липсата на подробности не позволява да се определят със сигурност характеристиките на споменатите тухли, документирани при проучването. Отбелязано е само, че имат квадратни размери и са идентични с отриваните при сондажните проучвания, проведени от М. Домарадски и К. Кисъов при Дуванлий (Кисъов 1990, 42; Домарадски, Кисъов 1990, 42; Кисъов 1994, 107).

Фрагменти от керемиди са откривани както в сондажите, така и по повърхността на обекта. Тя е представена основно от плоски и покривни керемиди (Кисъов 1990, 42; Кисъов 1994, 106-107). Плоските керемиди са коринтски по форма, а покривните са лаконски. Това определя характера на покритието като принадлежащо към т. нар. смесена покривна система, или покриви от “Западногръцки” тип (Archibald 1998, 141). Документираните керемиди имат богата трипластова украса, състояща се от ангобирано покритие с червен цвят, успоредни и напречни ивици черен фирнис и златиста ангоба. Богатата украса върху керемидите се свързва с представителността на сградата, която покриват, както и с необходимостта на живеещите в селището от такъв вид покритие (Кисъов 1994, 106-107). Полихромността и украсата в този дух е характерна за строителна керамика през архаичната епоха. По-късната масова продукция и унифицирането на формите и стандартите правят монохромното покритие обичайно (Попов 2002, 92).

Обектите, на които тя е регистрирана през по-ранните епохи в Тракия, са единични. Това са Копривлен., Васил Левски и Дуванлий. Наличието ѝ в периода VI – V в пр. Хр. е достатъчно убедителен аргумент в полза на становището, че селището, където е откривана, е имало високо ниво на благосъстояние и благоустройство, съответни на неговото значение.

Направените анализи на строителната керамика показват, че тя е била изработвана в близост и не е резултат на внос (Кисъов 2004, 55). Резонно остава предположението, че на този ранен етап производството и е било под ръководството на

елински майстори. Наличието на желязна руда и шлага поставя въпроса за наличие на металообработващи работилници.

Резултатите от археологическите разкопки показват, че селището при В. Левски има сравнително кратък живот. То е определено като политически център (Попов 2002, 93) или политико—административен център (Кисъов 1994, 106; Кисъов 2004, 69). Възникването му се свързва с Одриската държава, чието съществуване през V в. пр. Хр. вече е факт (Попов 2002, 95). Търговските контакти демонстрирани чрез интензивния внос на импортни стоки и монетните находки в района, не предоставят на този етап достатъчно яснота дали става въпрос само за консумативен, или и дистрибутивен център (Попов 2002, 94-95).

На около половин километър южно от селищния център е регистрирано друго селище. То заема площ от около 5 дка и е разположено на южен склон. В близост преминава река, която най-вероятно е служела като естествен водоизточник.

Археологическите материали включват най-вече керамични фрагменти от съдове изработени на ръка и колело и характерни за ранноелинистическата епоха. Открити са и няколко бронзови монети на Филип II (Кисъов 2004, 67). Върху повърхността са регистрирани фрагменти от строителна керамика – керемиди (Кисъов 2004, 68).

Култови места

На този етап от проучванията на селищния център няма идентифицирана сграда, която е имала култови функции. През 2006г. е документирана една яма, чийто отвор е старателно обмазан с три пласта глина, които са опалени допълнително. Тя е вкопана в скалния терен и има размери: дълбочина – 0.35 м; диаметър 0.80 м. Находките включват чернофирнисов киликс, предварително счупен и поставен на две части, кана и малък биконичен съд, изработени на колело със сив цвят и две тежести за стан. Датировката им е отнесена от края на VI до края на V в. пр. Хр. (Кисъов 2007, 140).

През същия сезон са разкрити и два питоса, които според проучвателя К. Кисъов са използвани като ритуални ями. Питосите са поставени с отворите надолу и са запълнени с последователно редуващи се пластове пръст и камъни. В единият са открити седем фрагмента от различни съдове (Кисъов 2007, 140).

Широките граници на датировка на ямата, както и недостатъчният брой съоръжения (три за един век), подставя под съмнение техния култов характер. Напълно

възможно е съществуването на отделен култов обект, извън границите на селището, който да е посещаван през този период.

Пътна мрежа

Селището при с. Васил Левски се намира в непосредствена близост до прохода свързващ Карловската и Казанлъжската котловини през Калофер. Стръмните склонове и разчленения терен не позволяват бързото преминаване през този маршрут, което логично поставя въпроса за използването му през късната желязна епоха.

По-вероятно е използването на трасето от с. Осетеново до с. Горни Домлян, следвайки коритото на Малката река и Свеженска река, тъй като пътят е с по-малка денивелация т.е. е по-лесно проходим при различни климатични условия. Монети на Аполония Понтика открити при Горни Домлян и Дъбене доказват използването му през този период (Попов 2002, 75). Без съмнение пътят е продължавал към Златишко - Пирдопското поле, засвидетелстван с монетни находки на Филип II, Александър III, Филип III и Лизимах открити при Чавдар (Попов 2002, 75).

Най-близкият път преминаващ Стара планина е т. нар. Карловски път. Той обаче е по-скоро пътека, използването на която през късножелязната епоха се доказва с една колективна находка на хемидрахми на Парион открити в източното подножие на вр. Калето от към северната страна на планината (Христов 2002, 76). Според Христов, който ръководи експедиция „Централен Балкан“ през 2001 г, по трасето са открити множество археологически материали от римската епоха (Христов 2002, 76). Почти отвесните склонове не позволяват използването на много трасета преминаващи на север и това е причината тук да не се е развил голям път в тази посока.

На юг използван пътят дублиращ течението на р. Стряма, покрай Черноземен, Калояново, Дуванлий, Ръжево Конаре и Филипопол и превърнал се в главен път през римската епоха (Ескус – Филипопол). Доказателство са откритите монети от типа „силен и нимфа“ открити отново при селата Горни Домлян и Дъбене, както и монети на Парион и Кизик (Попов 2002, 75). Тъй като селището се намира встрани от главното трасе най-вероятно е съществувал друг, второстепенен, свързващ се с основния, път.

Некрополи

На 100м. южно от селищния център в м. Саадерси се намира могилен некропол състоящ се от три могили с размери 5 м. – диаметър и 1 - 1,20 м. височина. Всички те са пострадали от иманярски изкопи направени през 80 – те години. Част от материалите

попаднали в историческия музей в Карлово показват датировка от края на VII до края на VI в. пр. Хр. (Кисъов 2004, 48), което изключва принадлежността на некропола към селището от същата местност.

Могилен некропол от пет могили е разположен в м. Кошарите, на около километър югозападно от селищния център. Три от тях са проучени през 1993-1995 г. и са датирани в началото на III в. пр. Хр. (Кисъов 1994, 36; Кисъов 1995, 66; Кисъов 1996, 42). В тях са разкрити гробове извършени чрез трупополагане. В една от могилиите открития скелет не е в анатомичен порядък с липсващи кости. В насипите им са регистрирани още глинени огнища, една есхара, голямо количество керамични фрагменти и животински кости (Кисъов 1994, 36), резултат от поменални практики.

Могилите от некропола в м. Кошарите не могат да бъдат свързани със селището в м. Саадерси. В публикацията си К. Кисъов споменава за още две надгробни могили разположени между селата Васил Левски и Горни и Долни Домлян с богат гробен инвентар състоящ се от импортни чернофирнисови съдове и две бронзови ситули (Кисъов 2004, 50). Според него въпреки голямото разстояние могилиите принадлежат към селищния център.

Горни Домлян

Селища

За селище от землището на с. Горни Домлян може да се съди само по косвени данни тъй като все още не е регистрирано такова. Доказателство за съществуването му обаче дават многобройните монетни находки известни от района. Открити са монети на Парион, Кизик, Аполония Понтика (Попов 2002, 75). Най-голямата колективна находка е на монети на „силен и нимфа“ намерени в един керамичен и бронзов съд (Кисъов 1994, 105). Въз основа на тях може да се предположи съществуването на селището през V – IV в. пр. Хр.

Култови места

В околностите на Горни Домлян не са регистрирани останки от култови обекти от късната желязна епоха.

Пътна мрежа

Горни Домлян се е намира в близост до пътя преминаващ от Казанлъшкото в Карловското поле, но липсата на точно местоположение на селището от късножелязната епоха затруднява и локализирането на трасето преминаващо през или в близост до него. Всъщност трасето Осетеново – Горни Домлян, по течението на Малката река и Свеженска река е много по-лесно преодолимо от това при прохода до Калофер. Денивелацията е по-малка, както и релефът не е особено разчленен. Монети на Аполония Понтика открити при Горни Домлян и Дъбене доказват използването му (Попов 2002, 75).

Връзката със северните части на Тракия е ставала най-вероятно по Карловския път. Както вече бе споменато при разглеждането на пътната мрежа около селищния център при с. Васил Левски, използването на този път през Стара планина през късножелязната епоха не е доказано по археологически път. Най-ранните материали открити по трасето са от римската епоха (Христов 2002, 74).

На юг използваното трасе е същото, което идва от обекта при с. Васил Левски с цел да се включи в главния път отвеждащ в Горнотракийската низина и преминаващ през Черноземен, Калояново, Дуванлий, Ръжево Конаре и Филипопол Доказателство за използването на пътя са монетите от типа „силен и нимфа“ и монети на Парион и Кизик (Попов 2002, 75).

Некрополи

Не далеч от с. Горни Домлян, но землището на с. Куртово през 1994 г. е регистриран могилен некропол, от който са проучени две могили (Кръстева 1995, 67).

В едната не е открит гроб, а само скелет на куче в анатомичен порядък. Могилата има следните размери: 3 м височина и 25 м диаметър. Кръстева споменава за каменно съоръжение документирано на 1,4м. дълбочина в южната периферия, което има форма на дъга, отворена на север. След вдигането му на известна дълбочина са регистрирани множество въглени и фрагменти керамика (Кръстева 1995, 67). Ситуацията в могилата наподобява тази от другата разкопана могила, където е открит гроб с погребване, извършено чрез кремация, под каменно струпване. Напълно възможно е каменното струпване под формата на дъга, всъщност да покрива гроб, който да не е разпознат и отбелязан от проучвателя. Около втората могила е разкрита крепида от ломени камъни с дължина 54 м (Кръстева 1995, 67).

Интересна особеност представлява факта за регистрирани фрагменти от есхара под чимовия пласт на втората могила. В този район има няколко документирувани случая, както този с могила 5 от некропола при Васил Левски, проучвана по същото време⁹⁸.

За съжаление в предварителните резултати от разкопките на некропола липсват точни дати, което изключително много затруднява опитите той да се обвърже със селище намиращо се в близост.

Соколица

Селища

Североизточно от съвременното село са разкрити останки от укрепено селище. Регистриран е един масивен каменен зид без да се посочват размерите му. Материалите включват керамични фрагменти от съдове, строителна керамика, монети, датиращи обекта в IV-III в. пр. Хр. (Кисьов 2004, 47). Монетите принадлежат на три колективни находки и са бронзови принадлежат на Севт III и се датират в периода 330 – 300 г. пр. Хр., и на Касандър - 319 – 297 г. пр. Хр. (Кисьов 2004, 47). Откриването на монетни съкровища, както и единичните монетни находки и наличието на крепостни стени на обекта предполага съществуването на селищен център през IV-III в. пр. Хр., развил се след западането на обекта при с. Васил Левски. Изхождайки от многобройния нумизматичен материал К. Кисьов предполага, че селището има характер на емпорион (Кисьов, 2004, 47).

Датата на съществуването му може да се удължи с още един век, ако се вземат предвид резултатите от теренните обходи направени през 1993г. от К. Кисьов, който споменава за открита още една колективна монетна находка на монети от II в. пр. Хр. (Кисьов 1994, 36).

Селището е разположено на полегат южен склон с наклон по-малък от 1°. Видимостта във всички посоки е отлична. В близост преминават две малки реки – Неволя и Кирово дере, които най-вероятно са служели като естествени водоизточници. Потенциалът за земеделие е висок – почвите в радиус от 2,5 км около селището са ливадно – канелени, а след това делувиялни и делувиялно – ливадни като се разполагат върху главен водоносен пласт.

⁹⁸Могилата 5 от некропола в м.Кошарите при с. Васил Левски на стр. и Кисьов 1994, 36; Кисьов 1995, 66; Кисьов 1996, 42.

Култови места

Не са регистрирани култови места, които да са синхронни на селището, както и съответно по-ранни или по-късни от него.

Пътна мрежа

Селището се намира на едно от най-удобните места за преминаване в котловината в посока Златишко - Пирдопското поле и поречието на р. Стряма в посока Филипопол. Монетите на Севт доказват употребата на прохода с Казанлъшката котловина през ранноелинистическата епоха, а тези на Парион през долините на реките Стряма и Марица.

Некрополи

Източно и западно от съвременното село, върху продълговато било е разположен могилен некропол състоящ се от пет могили. Част от могилите са разрушени през 60-те години при селскостопанска дейност. В една от тях е разкрито богато погребение на мъж. Инвентарът включва елементи от конска амуниция, бронзови, сребърни съдове. Датировката на комплекса е отнесена в края на IV и първата половина на III в. пр. Хр. (Кисъов 2004, 47-48).

По всяка вероятност некрополът трябва да се свърже със селището тъй като те са хронологически синхронни и се намират на относително близко един от друг – по-малко от 2 км.

Дъбене

Селища

Косвени доказателства за съществуването на селища в околностите на Дъбене са откритите монетни находки на Парион, Тракийски Херсонес и Филип II (Кисъов 1994, 105; Попов 2002, 75). В землището са регистрирани и останки от каменни зидове (Кисъов 1994, 105), но не е посочено местоположението им, както и доказателства за принадлежността им към късната желязна епоха.

Теренът около съвременното село е равнинен с лек наклон в посока коритото на р. Стряма, която тече в близост. Видимостта е отлична във всички посоки с изключение на юг, където на около 2,5 км. отстоят северните склонове на Средна гора. Потенциалът за земеделие е много висок – почвите са алувиално – ливадни и делувиялно – ливадни в

съчетание в главния водоносен пласт, на който се намират представляват отлични условия за високи добиви на различни по вид култури.

Култови места

Няма регистрирани култови обекти в района на Дъбене от втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

Откритите монети на Парион, Тракийски Херсонес и Филип II свидетелстват за развити търговски връзки от втората половина на IV в. пр. Хр. Може да се допусне, че недалеч е преминавал пътя за Филипопол идващ отвъд Стара планина, както и трасето в посока Златишко-Пирдопското поле от Казанлъшката котловина.

Некрополи

Регистриран е могилен некропол, който не е проучен, но е предположено, че принадлежи на селище от IV в. пр. Хр, чието съществуване също е предположено хипотетично на база намерени монети (Кисъов 1994, 105). Липсва информация както броя на могилените насипи, така и за размерите им.

Климент

Селища

В землището на село Климент са регистрирани две селища и една единична постройка (Христов, Карацанова, Деянова 2011, 571). В предварителната публикация в Археологически разкопки и проучвания не се по-точна датировка от късножелязната епоха, както и площ, следи от постройки и зидове.

Районът южно и западно от съвременното село се характеризира с разнообразен релеф – полегати северни склонове с малък наклон, прорязани от няколко малки дерета, вливащи се в р. Кривча, десен приток на р. Стряма. Почвите в радиус от 2 км са канелено – подзолисти, а в североизточна посока, по поречието на р. Стряма – делувиялно – ливадни. Те се характеризират с високо плодородие – разположени са на границата на водоносни формации. Видимостта е отлична във всички посоки с изключение на югозапад, където се намира Средна гора.

Култови места

До този момент не са открити култови обекти от късната желязна епоха от района на с. Климент.

Пътна мрежа

Селищата са разположени на разстояние 2 до 3 км от р. Стряма, а недалеч от коритото и, от северната страна е преминавал пътя свързващ териториите на север от Стара планина с Горнотракийската низина през Троянския проход.

Полегатите склонове на Същинска средна гора в тази част предлагат възможност за използване на пътека свързващ Карловската котловина със северозападните дялове на Горнотракийската низина, в района на с. Старосел, Хисаря и Кръстевич. По този начин биха се спестили повече от 20 км обходен маршрут през района на с. Песнопой и с. Михилци. Засега обаче няма преки доказателства за използването на такъв маршрут.

Некрополи

От теренните обходи проведени през 2010 г. са регистрирани деветнадесет могилни насипа, датирани в късната желязна епоха (Христов, Карацанова, Деянова 2011, 571). До този момент няма друга информация като височина, диаметър, структура.

Войнягово

Селища

Шест селища и една единична постройка са регистрирани в землището на с. Войнягово (Христов, Карацанова, Деянова 2011, 571). Както и при с. Климент и тук все още няма подробна информация за по-точна датировка (кже), характер на селищата, следи от постройки, наличие на строителна керамика и др.

В южната част на съвременното село се разполагат северните склонове на Същинска Средна гора. Видимостта е ограничена само в южна посока. В близост тече р. Куманица, десен приток на р. Стряма. Почвите са канелено – подзолисти и делувиялно – ливадни, в частта където преминава р. Стряма, което съчетано с водоносния пласт, върху който са разположени прави потенциала за земеделие е изключително голям.

Култови места

В околностите на с. Войнягово са регистрирани две светилища (Христов, Карацанова, Деянова 2011, 570). За съжаление засега липсва подробна друга информация за период на посещаване, структури и съоръжения. По всяка вероятност култовите обекти се намират в Средна гора и имат местно значение.

Пътна мрежа

Пътната мрежа на селищата от района на Войнягово е идентична с тази на Климент в частта за разположението му до р. Стряма и пътя преминаващ през Троянския проход за Горнотракийската низина. Разбира се и тук съществува възможност за използване на пряка пътека с локален характер в посока юг през Средна Гора към Хисарско, още повече че склоновете са с наклон около 5° и са лесно преодолими.

Некрополи

Шест могилни насипа от късножелязната епоха са регистрирани в землището на с. Войнягово (Христов, Карацанова, Деянова 2011, 571). Както и некропола при с. Климент липсва информация за могилите относно височина, диаметър, структура. Не става ясно и как те са датирани в късножелязната епоха.

Анево

Селища

Върху рида, където през средновековието е построена крепостта известна като Аневско кале са открити керамични фрагменти от елинистическата епоха (Христов 2002, 75). Няма засвидетелствани следи от монументални градежи, както и строителна керамика. Основният въпрос обаче е свързан с характера на обекта. Най-малко възможен вариант е той да бъде селище. Аргументите против са основно две – разположение и достъпност. Намира се на висок рид със стръмни склонове, на 850 м надморска височина, което е повече от 180 м денивелация между рида и полето. Още по-важна е достъпността, която поради стръмните склонове, достигащи до наклон над 60°, е силно ограничена.

Разбира се може да се предположи, че това е укрепен обект (по примера на няколко известни в Тракия като: Крън – Градовете; Копривщица – Смиловене;

Старосел – Кози грамади) в подножието на който се е развивало селище. Такова е регистрирано и частично проучено през 1995 г. от Ив. Джамбов, който открива основи на три сгради. Те са изградени от ломени камъни без спойка и имат правоъгълен план. Откритите керамични фрагменти поставят обитаването на селището през III – II в. пр. Хр. (Джамбов 1996, 104). Това съвпада напълно с материалите цитаделата на Аневско кале т.е. те са съществували заедно. Проблемът с интерпретацията на обекта под средновековната крепост като укрепен обект (резиденция?) е в липсата на именно на задължителните елементи за един такъв обект – укрепителна стена, представителни сгради и др. Това може и да се дължи на по-късното обитаване на мястото от късната античност и средновековието, а също и на липсата на цялостни проучвания.

Друг възможен вариант е обект с наблюдателни функции, който би стоял добре, ако бе доказан предложението от Ив. Христов път преминаващ през Стара планина през вр. Амбарица (Христов 2002, 75). За съжаление няма преки доказателства за използването му през късната желязна епоха. Много по-добре от всички би изглеждала обаче хипотезата за съществуване на светилище от този период разположено върху рида. В много отношения и най-вече в топографски мястото е подходящо именно за култов обект. Такова е и предположението на проучвателя Ив. Джамбов позовавайки се на открит фрагмент от оброчна плочка, най-вероятно на трите нимфи. Той локализира светилището точно до цитаделата, там където е намерен оброчния релеф (Джамбов 1996, 104). Въпреки, че най-вероятно релефа има по-късна дата може да се предположи, че култовия обект е функционирал много по-рано или е изграден върху друг по-стар такъв.

Последната хипотеза отнасяща се до характера на този обект съчетава две от предходно изказаните в една и тя е: укрепена обект (резиденция) с наличие на култова сграда във вътрешността на обекта. Една, единствена съпоставка може да се направи тук и това е отново с обекта при Кози грамади. В последната публикация в Археологически разкопки и проучвания, Ив. Христов и Г. Лазов интерпретират представителната сграда от вътрешността на обекта и като храм (Христов, Лазов 2011, 193), въпреки че досега няма категорични доказателства тя да е изпълнявала такива функции. При обекта от Аневско кале допълнително затруднение представлява факта, че до този момент липсва открита каквато и да е била сграда от този период на това място.

В топографско отношение, селището от елинистическата епоха, намиращо се в подножието на средновековната цитадела, е разположено на склон с южно изложение и

малък наклон. В близост тече р. Таушандере, а на по-малко от 1 км., р. Курудере. Условията за земеделие са добри – почвите в непосредствена близост до селището са делувиялно – ливадни, а след това алувиално – ливадни и в съчетание с разположението им върху главен водоносен пласт предразполагат към високо плодородие. Теренът е сравнително равнинен, с малък наклон в посока р. Стряма, което не позволява заблатяване му.

От могиления некропол намиращ се в близост са известни съдове чиято датировка е отнесена в V в. пр. Хр. (Кисъов 1994, 105), което означава, че в околностите на съвременното село Анево е съществувало селище още от класическата епоха, границите на което все още не са установени.

Култови места

Обектът при Аневско кале е единственото място досега, за което може да се предполага, че е функционирало като светилище. Вече бе споменато по-горе, че тази хипотеза се базира на открит релеф на трите нимфи от района на средновековната цитадела⁹⁹. От това място обаче няма регистрирани следи от сгради и други съоръжения от този период (елинистическа епоха). Няма засвидетелствани изсичания в скалите, както и други характерни елементи, като олтари, площадки, щерни, стъпала и др. Разположението му върху малък рид със много стръмни склонове, обаче напомня на познатите модели на скалните светилища познати от цялото I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

Сухоземният път идващ от Казанлъшката котловина и продължаващ през Златишко - Пирдопското поле е преминавал на не повече от 2 км от селището и вероятно се е свързвал с него посредством второстепенен, локален път.

Предположение за използването на пътека преминаваща откъд Стара планина изказва Ив. Христов, като отбелязва, че тя е имала локален характер най-вече заради разчленения релеф, като на места в билната си част, както отбелязва той, тя е по-тясна от 2 м. (Христов 2002, 75).

Маршрутът описан от него е следният: Аневско кале, където са открити материали от късната желязна епоха; подножието на вр. Амбарица, при разклоненията за хижа „Добрила“, където има следи от постройки и керамични фрагменти, за които

⁹⁹Джамбов 1996, 104.

обаче не става ясно към кой период принадлежат; хребет „Дълги дял“; долината на Черни Осъм; с. Черни Осъм (Христов 2002, 75).

Въпреки, че местното население нарича пътеката минаваща през вр. Амбарица „Римския път“ археологически доказателства за използването и както през римската така и през късножелезната епохи липсват. Късножелезните керамични фрагменти открити при Аневското кале не са достатъчен аргумент още повече, липсата на такива по самото трасе в планината, не датират периодите на използването му.

Некрополи

В близост до кв. Анево на гр. Сопот е регистриран един от най-големите могилни некрополи в Карловската котловина. Документиран е при теренни обходи през 1993, но отделни находки от иманярска дейност, са известни от 20-те и 70-те години на XX в. В него са открити различни бронзови предмети, между които две фибули (Кръстева, Маджев 1994, 38). В една от могилите е открит сервиз предназначен за пиене направен от монохромна керамика, датирана в V в. пр. Хр. (Цончев 1959, 103; Кисьов 1994, 105).

Некрополът е разположен в местностите Магарешкото бърдо и Калнишкото кале. Състои се от единадесет могили, от които най-голямата е с размери: височина 5 м и диаметър 25 – 30 м. Останалите могили имат приблизителна височина около 2м. (Кръстева, Маджев 1994, 38).

Христо Даново

Селища

Следи от селище от втората половина на I хил. пр. Хр. са регистрирани в м. Сарая под римската пътна станция Субрадице. Селището е разположено в северозападната част на Карловската котловина в началото на Троянския проход, върху почти равен терен с лек наклон на юг. Видимостта е силно ограничена от север, североизток и северозапад, и отлична в посоки – юг, югоизток и югозапад. Като естествен водоизточник вероятно е служела р. Кюи дере, която има сравнително голям водосборен район за размерите си, и като резултат е пълноводна целогодишно (Маджаров 2004, 64). Потенциалът за земеделие е голям – почвите около селището са делувиялно – ливадни и съчетани с разположението си върху главен водоносен пласт, се характеризират с високо плодородие.

При проучване на една сграда с размери 25 x 12,4 м., под пода са открити керамични фрагменти съдове работени на ръка и колело. Един от съдовете има кошеровидна форма с езически дръжки и релефни ленти с ямички и се датира от края на VI – V в. пр. Хр. (Маджаров 2004, 81). Стратиграфски пласта с тракийските материали има дебелина 0,2 м. се намира на около 0,6 м под подовата настилка на сградата. В пласта са установени следи от горене и три каменни зида на глинена спойка, ориентирани север – юг (Маджаров 2004, 81). Най-вероятно те принадлежат на сгради със стени изградени изцяло или отчасти от ломени камъни на глинена спойка.

Култови места

Обекти с изявен култов характер до този момент не са регистрирани от района на селището. Основателно е да се предположи съществуването на такъв, като най-вероятната му локализация би била по склоновете на Стара планина, в близост до пътя Ескус – Филипопол използван през късножелязната епоха.

Пътна мрежа

Може би най-известния път използван през цялата античност в района е пътя Ескус – Филипопол, който е преминавал през землището на съвременното село Христо Даново. Той е предмет на множество изследвания и публикации, но повечето засягащи римската и късноантичната епохи, и в много по-малка степен използването му през втората половина на I хил. пр. Хр.

Частта, която интересува настоящото изследване касае маршрута приблизително започващ от локализираната на север римска станция Состра и продължаващ през Троянския проход. Трасето през римската епоха повтаря в известна степен съвременния път през прохода за гр. Троян (Маджаров 2004, 24). В тази отсечка то преминава през селата Добрудан и Калеица, след което е пресича гр. Троян и м. Попина лъка, където е била разположена станцията Адрадице. Разкопките там установяват солиден пласт от римската епоха (Маджаров 2004, 24), но и по-ранни следи от селище от късножелязната епоха (Христов 2002, 74).

Най-интересната част от пътя Ескус – Филипопол представлява местността при туристическия комплекс Беклемето. В близост до хотела в комплекса, на около 350 м е открита пътната станция Монтемно. При разкопки наред с материалите от римския период са регистрирани керамични фрагменти и други предмети датирани във втората половина на I хил. пр. Хр. (Маджаров 2004, 25; Христов 2002, 74). Това е

доказателство, че римския път повтаря по-старо тракийско трасе използвано поне от късната желязна епоха.

За разлика от съвременния път, античния се спуска след южните склонове на Стара планина в м. Сарая, източно от с. Христо Даново. Тук се намира деветата пътна станция от римския път – Субрадице (Маджаров 2004, 26). Тя лежи върху по-ранно тракийско селище, документирано с материали от VI – V в. пр. Хр. открити при сондаж в сграда (баня?) намираща се източно от преториума (Маджаров 2004, 81).

Некрополи

Южно от селището при Субрадице са регистриран могилен некропол съставен от няколко могили. Според проучвателя на римската станция М. Маджаров те са издигнати през римската епоха и са част от некропола на Субрадице (Маджаров 2004, 63). Не е изключено част от тях да принадлежат на по-ранното селище от късножелязната епоха.

Розино

Селища

Преки доказателства за съществуването на селище от късната желязна епоха от района на с. Розино няма. Регистрираният могилен некропол обаче дава косвени такива. Проблемът е с датировката му, която не е уточнена, а липсва и цялостна публикация.

Районът на Розино представлява западния край на Карловската котловина. От тук най-вероятно е преминавал пътя от Казанлъшкото поле за Златишко-Пирдопското, както и пътека преминаваща на север от Стара планина. Тези фактори обуславят съществуването на селище, чийто функции и развитие не са базирани на само на земеделие и скотовъдство, а по-скоро търговски и/или охранителни. Без теренни проучвания в района, обаче те остават повече спекулация отколкото напълно възможна хипотеза.

Култови места

Няма данни за регистрирани култови обекти от късната желязна епоха от района на с. Розино.

Пътна мрежа

Между Клисуре и Розино, в близост до регистриран могилен некропол преминава Рибаришкия проход, който свързва Средна гора със северната страна на Стара планина при с. Голяма Желязна. Използването му през втората половина на I хил. пр. Хр. вероятно е с второстепенно значение, но според Ив. Христов през него са проникнали множество импортни стоки и монети от елинистическата епоха (Христов 2002, 70). Този път обаче по-скоро има характер на пътека, а не на коларски път, т.е. обмена на стоки не би могъл да бъде голям. В действителност няма известни археологически материали от този период, които да са откривани по трасето.

Друга пътека, която предполагаемо е използвана през късната желязна епоха е Васильовата пътека. Тя е преминавала западно от вр. Васильов по широк хребет, близо до светилище (рже) в м. Ветрилника и след преминаване на Стара планина се слива с пътя идващ от Рибаришкия проход (Христов 2002, 71).

Некрополи

През 1992-1993 г. е документиран некропол състоящ се от 14 могили. Намира се на границата на землищата на с. Клисуре и с. Розино, на левия бряг на р. Падеш, в м. Корията. Разположен е върху хълмиста местност, като част от могилиите са издигнати върху естествени възвишения. Височината на повечето могили е около 1 м, като само една е висока 2,5 м. Проучвателят Кръстева посочва, че насипите им са предимно каменни, като част от тях са пострадали от иманярски изкопи (Кръстева, Маджев 1994, 38).

Никъде в публикуваните предварителни резултати не се споменава за открити археологически материали в иманярските изкопи, с помощта на които може да се направи една приблизителна датировка поне на част могилиите.

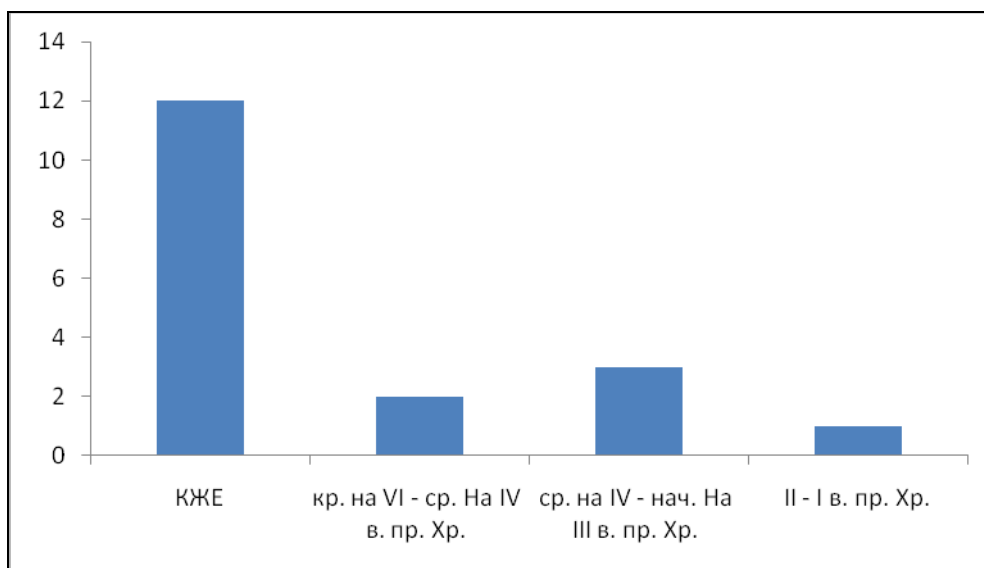
Изводи и дискусия

Селища

От територията на Карловската котловина са регистрирани осемнадесет селища от късножелязната епоха. Впечатление прави, че някои от тях са съществували още през класическата епоха, а някои дори от края на VI в. пр. Хр – Васил Левски и Христо Даново.

Селища от средата на IV в. пр. Хр. са три – Дъбене, Соколица, Васил Левски (м. Тухлите – 500 м южно от селището в м. Саадерси). Останалите от Горни Домлян и Анево са датирани в V – IV в. пр. Хр. Единадесет селища – при с. Розино, с. Климент и с. Войнягово са с обща датировка късножелязна епоха (Фиг. 9).

За разлика от Казанлъшката котловина например, тук могат да бъдат обособени отделни концентрации на селища само в района на селата Климент и Войнягово. Трябва да се подчертае, че броят на откритите селища е 2.5 пъти по-малък от този в съседното Казанлъшко поле. Разбира се трябва да се уточни, че площта му също толкова пъти по-малка, което показва относително еднаква концентрация на селища в двете котловини.

Фиг. 9. Разпределение на селищата по периоди в Карловската котловина

Големият брой регистрирани селища върху площ от само няколко квадратни километра около съвременните села Климент и Войнягово повдига един основен въпрос - Едновременно ли е тяхното съществуване т.е. обединени ли са под някаква форма – комархия? За съжаление въпросът остава без задоволителен отговор поради липсата на прецизна датировка на всяко едно от тях. Възможно е по-скоро селищата да са се измествали хоризонтално във времето от едно място на друго в периметър от около километър до два.

Със сигурност през класическата епоха като селищен център е функционирал обектът при с. Васил Левски. Той е и един от малкото, на които се провеждат археологически проучвания. Хипотезите за функциите, които е изпълнявал са:

политически и административен център; производствен център; резиденция. Не е изключено съчетаването на някои или повечето от тях. Като политически и административен център през този ранен период той трябва да се свърже с одриската династия (Попов 2002, 76, Кисъов 69–77). Въпреки направените аналогии в сходните строителни техники приложени при строителството в Олинт на сгради, улични настилки, канализации и укрепителни съоръжения (Кисъов 2006, 142, Кисъов 2009, 240) на този етап е недостатъчно да се потвърди наличието на гръцки заселници в него. Много вероятно е използването на такива като строители на съоръженията, но не и като постоянни обитатели. Този вид практика е предположена (макар и за малко по-късен период) и за други селищни центрове в Тракия като например Севтополис (Nankov 2008, 15-56).

Относно предложените функции като производствен център на този етап твърдението се базира на откритата желязна шлака и руда, както и на установеното чрез анализи местно производство на плоски и покривни керемиди с много високо качество на изработка.

Желязната руда и шлака са ясен белег за практикуване на рудодобив и металообработка. Районът обаче не се характеризира с високи залежи, както на желязо, така и на мед, злато и сребро. Тези показатели по-скоро навеждат на мисълта за едно производство имащо за цел задоволяване на нуждите на местното население. Разбира се предположението е направено без наличието на публикувана информация за регистрирани рудни находища от късножелязната епоха.

Резонно е да се отбележи, че до този момент няма открито ателие свързано както с металургична преработка така и с керамично производство. Много е възможно такива да се открият извън пределите на укрепената площ, на юг или югозапад, където теренът е сравнително полегат и предразполага развитието на селището в тези посоки.

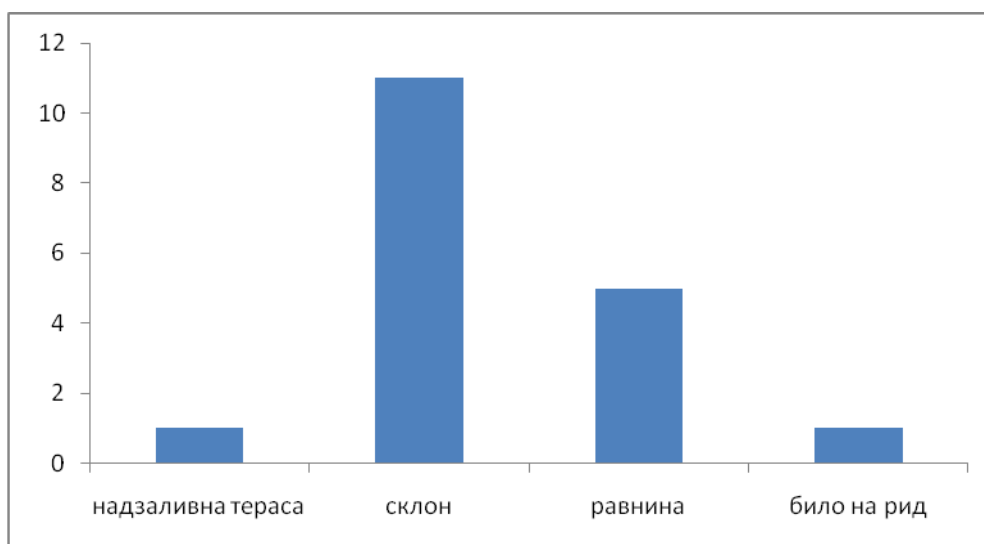
Друг голям център от този период в котловината засега не е проучван. Отново в източния край на котловината К. Кисъов предполага, че регистрираното селище при с. Соколица е изпълнявало функциите на емпориум през елинистическата епоха (Кисъов 2004, 47). Това предположение той прави на база няколко колективни монетни находки и единични зидове, за които информацията е много оскъдна. Няма сигурни данни селището открито при теренни обходи да бъде определено като тържище на този етап.

До този момент липсват сигурни данни за наличие на голям селищен център и в западната част на Карловската котловина. Косвени свидетелства се предлагат само от големия могилен некропол от V в. пр. Хр., регистриран в землището на кв. Анево

(Цончев 1959, 103; Кисъов 1994, 105; Кръстева, Маджев 1994, 38). Възможно е под средновековната крепост с открити материали от елинистическата епоха (Христов 2002, 75) да е съществувала резиденция или укрепление.

В топографско отношение почти всички селища от котловината заемат сравнително равнинен терен с незначителен наклон от 2 до 5° в южна, югоизточна или югозападна посока (Фиг. 10). Изключение правят обектите при селата Климент и Войнягово, които са разположени на северните склонове на Същинска Средна гора. Интересен факт е почти пълното отсъствие на обекти разположени на надзаливни тераси. Изключение прави селището при с. Дъбене, което е разположено на р. Стряма, а останалите са изтеглени на юг, до Същинска Средна гора или на север, до Стара планина. Именно стръмните склонове на Стара планина не позволяват разполагането на селища върху тях. Единствено обекта при Аневско кале се разполага на скалисто било в първите части на планината, но както бе споменато и при разглеждането му, най-вероятно обекта има различен характер (резиденция, укрепление).

Разположението на част от селищата, намиращи се в близост до Старопланинските проходи, предполага, че част от тях са били търговски средища или са изпълнявали охранителни функции.

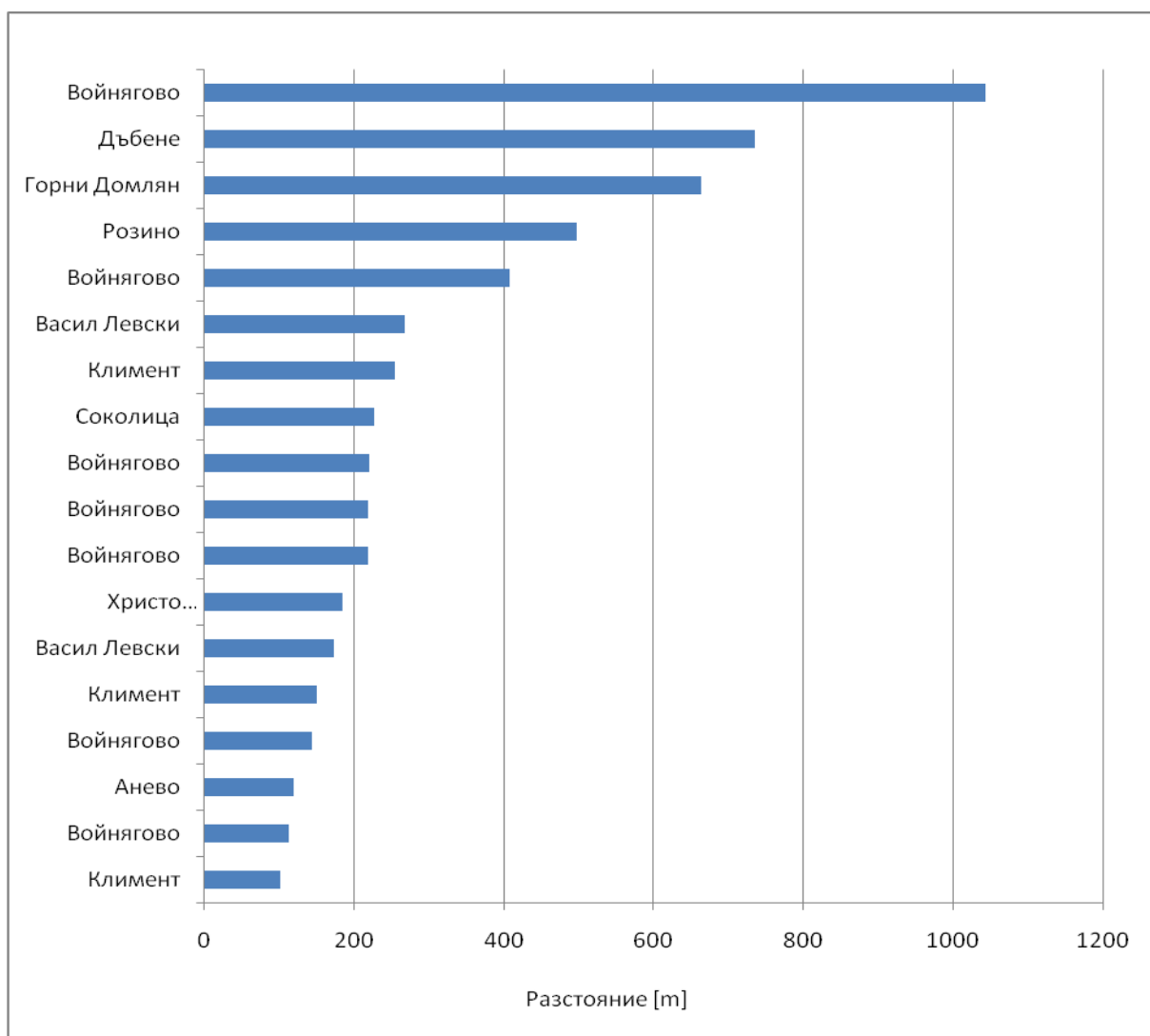
Фиг. 10. Разпределение на селищата в Карловската котловина според географското им разположение

Площите на повечето селища остават неизвестни на този етап дори и за обекти като селищния център при с. Васил Левски където К. Кисъов дава противоречива информация за територията, върху която се разполага той. Както вече бе споменато тя

варира от 10 дка (Кисъов 1994, 106) до площ с размери 500 x 500 м (Кисъов 1990, 41).

Въз основа на първичните публикации за повечето обекти може да се предположи, че са заемали относително малка площ от няколко декара, което предполага населяването им от относително компактно население наброяващо не повече от няколкостотин жители.

За водоснабдяване са се използвани близо течащи реки отстоящи на не повече от 300 м от границите на селищата. Малка част от тях обаче се намират на разстояние повече от половин километър, което предполага използването на други водоизточници – кладенци и извори. Само едно селище обаче се намират в непосредствена близост до р. Стряма (Дъбене), а останалите са разположени до по-малки реки, най-често нейни притоци (Фиг. 11).

Фиг. 11. Разстояние на селищата от Карловската котловина до най-близкия естествен водоизточник (реки, потоци)

Почвите около селищата в почти всички случаи са алувиални, алувиално-ливадни, делувиални и делувиално-ливадни. Като площ най-голям дял имат делувиално-ливадните и факта, че се намират на водоносни пластове са предпоставка за образуване на високоплодородни площи. Разпределението на типа почви в Карловската котловина е следното:

Тип	Площ в дка
Делувиално и делувиално-ливадни почви	112000 (40%)
Алувиално и алувиално-ливадни почви	42000 (15%)
Канелено – подзолисти почви	117600 (42%)
Ливадно-черноземновидни почви	8400 (3%)

Площта на котловината в равнинните части е около 280 км². Като се изключат коритата на реките, и вътрешнокотловинните възвишения, подходящите площи за земеделие според съвременните стандарти са около 156000 дка (География на България 2002, 135). Във втората половина на I хил. пр. Хр. обаче тази площ трябва да бъде намалена още тъй като населението не е било в състояние да се справя с редица трудности по отводняване, изкуствено напояване и др. Така по-малко от 100000 дка са били в състояние да се обработват.

Делувиалните и алувиално-ливадните почви се отводняват добре и са подходящи за отглеждане на лозя, зеленчуци и овошки, както и житни култури. Ако се предположи, че поне половината от площите е била засята с житни култури, а другата оставяна са възстановяване (периоди на угар), то общото количество не би надвишило 2500000 кг. След като количеството необходимо на човек на ден се раздели на общия добив резултатът, е че не повече от 12000 души биха могли да бъдат изхранени при условия, че от цялата площ е засята със зърнени култури¹⁰⁰. Разбира се направеният подход е хипотетичен и въпреки липсата на поленови анализи за този период, трябва да се отбележи, че хранителната диета се основавала и на зеленчукови и бобови храни. Основна част са заемали и местните и млечни продукти (Георгиева 1999, 76-79).

Скотовъдство. Липсата на археологически разкопки, а оттам и на остеологични анализи са основна пречка при определянето на основните видове, отглеждани в котловината. Ако се направят аналогии с проучени обекти на други места, то това биха

¹⁰⁰Изчислението е направено на база етнографски паралели от Гърция в началото на XX в. преди модернизацията в земеделието, като средните добиви от житни култури не са надвишавали 50-60 кг от декар (Dennell, Webley 1975, 106). За засяване на бъдещата реколта са нужни поне 10 кг за декар (Радунчева 1981, 19) Остатъкът след това едва ли е превишавал 40 - 50 кг от декар. Минималното количество на човек за година е 210 кг (Clark, Haswell 1967, 63). Подробен анализ е направен при разглеждането на селищната система в Казанлъшката котловина.

били коза, овца, свиня, говедо и кон¹⁰¹. Поради равнинния си характер котловината е изключително удобна за отглеждане на коне. Напълно възможно е голяма част от нея да е оставяна незасята с цел използването и за пасища.

Архитектура, строителни техники и материали. По отношение на този аспект в селищното развитие за разглеждания район се знае много малко. Отново липсата на археологически разкопки е основната пречка за възстановяване на основните строителни материали и техники използвани през втората половина на I хил. пр. Хр. от територията на Карловското поле. Изключение правят само няколко обекта като например този в. м. Саадерси при с. Васил Левски. От него се вижда, че през класическата епоха са използвани както добре обработени каменни блокове при строежа на укрепителната стена така и речни камъни споени с глина. Ломени камъни свързани с глина са използвани на при изграждането на стени (или поне на цокъл на стена) от пласта от класическата епоха при римската станция Субрадице.

От елинистическата епоха е засвидетелстваният зид от ломени камъни от обекта при с. Соколица. За съжаление липсват подробности тъй като на обекта не са провеждани системни археологически проучвания. От ломени камъни са и трите сгради открити в подножието на Аневско кале от III – II в. пр. Хр.

За останалите селища може да се предположи, че за основен строителен материал е ползван камък и глина - за направата на кирпичи или плетено-колови или глинобитни конструкции. Приложената по-долу таблица показва наличните видове скали около районите на селищата.

Име	Литология
Дъбене	Речни камъни, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Войнягово	Речни камъни, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Соколица	Отложени седиментни скали
Анево	Отложени седиментни скали
Христо Даново	Отложени седиментни скали
Розино	Отложени седиментни скали
Войнягово	Отложени седиментни скали
Войнягово	Отложени седиментни скали
Климент	Гранитизирани болити, гнайси, гранитогнайси, амфиболити
Климент	Гранитизирани болити, гнайси, гранитогнайси, амфиболити

¹⁰¹ Нинов 2008, 171-173; Гинев 2000, 91.

Васил Левски	Гранодиорити
Васил Левски	Гранодиорити
Войнягово	Гранодиорити
Войнягово	Гранодиорити
Войнягово	Гранодиорити
Войнягово	Гранодиорити
Горни Домлян	Гранити
Климент	Гранити

От нея е видно, че при повечето от тях присъства подходящ камък, който да се използва като строителен материал. Проблем при набавянето с такъв евентуално би съществувал само при обектите от Дъбене и Войнягово, където са налични само речни камъни, но с ниска концентрация. За съжаление липсата на разкрити каменни структури от втората половина на I хил. пр. Хр. от района на двете селища не позволява проследяването на суровинното снабдяване за изграждане на каменни зидове. В информацията, която има за каменните зидове от постройките от класическия пласт при римската станция Субрадице, с. Христо Даново, не се споменава за вида скали, от които е добивана суровината, въпреки че на пръв поглед изглежда това да са местни седиментни скали намиращи се в изобилие в околността. От обекта при с. Васил Левски е посочено, че за направата на правоъгълните блокове е използван пясъчник (Кисъов 1994, 106). Такъв се намира в изобилие, но на разстояние 1,5 до 2 км от обекта т.е. необходим е бил транспорт от по-далечно разстояние. В непосредствена близост се открива само гранодиорити и гранити, които са много по-трудни за добив и обработка. Това може би е довело до решението да се използват речни камъни за строежа на стените във височина, от които има достатъчен брой от коритото на близо текущата река.

Покривните конструкции на повечето сгради в селищата вероятно са били направени от растителни материали. Строителната керамика (керемиди) е в много оскъдно количество с изключение тази открита на обекта при с. Васил Левски. Основно са използвани плоски керемиди от коринтски тип и покривни от лаконски тип. Това определя характера на покритието като принадлежащо към т. нар. смесена покривна система, или покриви от “Западногръцки”, “Сицилийски” тип (Archibald 1998, 141).

Култови места

Интересен факт за района на Карловската котловина е почти пълната липса на култови обекти от късната желязна епоха. Най-вероятната причина за това са

археологическите проучвания. Единствено в района на Войнягово са регистрирани две светилища, за които обаче датировката не е много ясна. Предположение за култови структури има в рамките на селищния център в м. Саадерси при с. Васил Левски. Разкопани са няколко питоса, които според проучвателя К. Кисьов са изпозвани като ритуални ями (Кисьов 2007, 140). Много вероятно обаче е те да имат чисто утилитарен характер. Нищо в техния запълнител не показва следи от култови практики. Другият обект със спорен характер е Аневско кале. Откритият фрагмент от оброчна плочка на трите нимфи подсказва наличието на светилище през римската епоха, но за предходния период категорични доказателства липсват. Както вече бе отбелязано светилището може и да е възникнало върху по-ранно такова, но би могло и обекта от късножелязната епоха да е имал съвсем различен характер, като укрепена резиденция или наблюдателен пункт например.

Пътна мрежа

Пътната мрежа е в начален етап на изследване, но въпреки това сравнение с останали региони в Тракия се развива в положителна посока. Макар и повечето от пътищата и пътеките да са засвидетелствани по косвени данни информацията извлечена от това може да бъде използвана при анализиране на импортни материали открити най-вече в северните дялове на Стара планина и търговските контакти между населението живяло на юг с това обитавало земите на север от Стара планина.

Основните пътни трасета са:

- пътят от Казанлъшката котловина за Златишко - Пирдопското поле.
- пътят през Троянския проход (Ескус – Филипопол) използван още от началото на късната желязна епоха.

Останалите трасета са се базират предположения и няма преки доказателства за използването им през късножелязната епоха. Особено спорен характер имат по-малките пътеки преминаващи Стара планина. Затрудненията произтичат от факта, че не са предназначени като коларски път, следователно не позволяват осъществяване на интензивна търговия, а оттам и предопределието им да останат на локално равнище. Допълнителни пречки представляват климатичните условия, които през есенно зимния сезон могат да бъдат изключително неблагоприятни, следователно планината става почти непреодолима следвайки тези пътеки.

Некрополи

Некрополите от котловината не са проучвани толкова интензивно, както тези в Казанлъшкото поле, част са датирани сравнително добре, но повече от половината имат обща датировка във втората половина на I хил. пр. Хр. (Фиг. 12). Това, както бе отбелязано по горе се дължи на факта, че върху повечето от тях не са провеждани археологически разкопки. Други (при с. Климент и с. Войнягово) са регистрирани при теренни обходи едва през 2010 г и информацията за тях все още не е цялостно публикувана.

Основно се забелязват седем концентрации на могилни некрополи в Карловското поле.

Първата концентрация на некрополи е при с. Розино, за което както стана ясно няма сигурни доказателства за принадлежността му към късножелязната епоха.

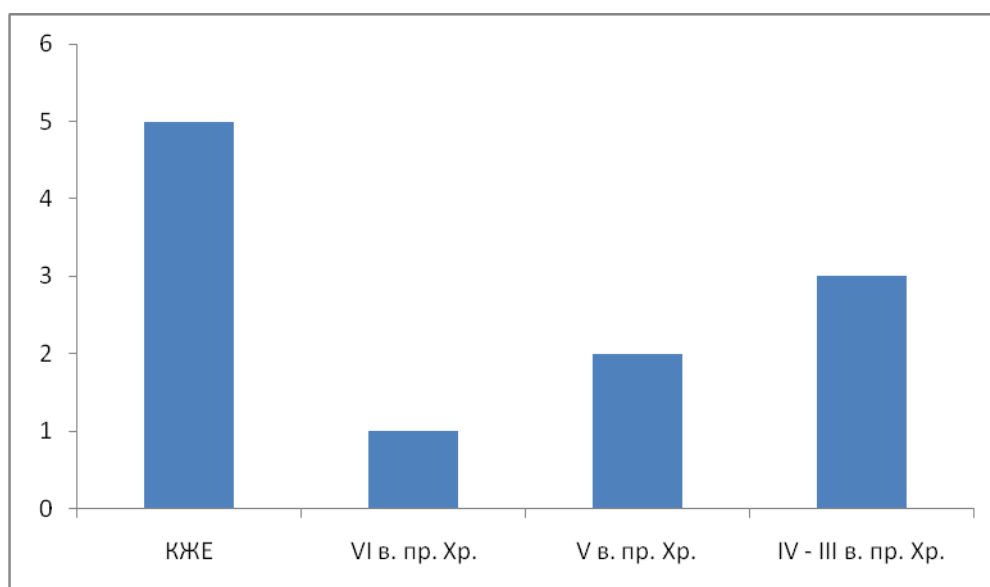
Втората голяма концентрация се намира при кв. Анево на гр. Сопот, където са регистрирани единадесет надгробни могили от V в. пр. Хр. (Цончев 1959, 103; Кисьов 1994, 105 Кръстева, Маджев 1994, 38). Това предполага съществуването на селище или дори селищен център в района от класическата епоха. Възможно е то да е продължило да съществува и през елинистическата епоха като неизменно трябва да се свърже с обекта под средновековния пласт на Аневско кале.

Третата концентрация от могили се намира в няколко местности от землището на с. Васил Левски:

- в м.Саадерси на 100 м южно от селищния център, но не може да се свърже с него тъй като е от края на VII – VI в. пр. Хр. (Кисьов 2004, 48) т.е. го предшества. По всяка вероятност погребаните индивиди в него принадлежат на селището съществувало през втората фаза на ранножелязната епоха на това място – предположено на база открити керамични фрагменти от съдове от района.
- в м. Кошарите, на около километър югозападно от селищния център. Отново не може да бъде обвързан с него тъй като датировката принадлежи на ранноелинистическата епоха или по-точно от началото на III в. пр. Хр. (Кисьов 1994, 36; Кисьов 1995, 66; Кисьов 1996, 42). По-вероятно е некрополът на бъде отнесен към селището регистрирано на половин километър южно от селищния център в м.Тухлите, чието съществуване може да се отнесе във втората половина на IV в. пр. Хр. (Кисьов 2004, 67).
- Четвъртата голяма концентрация се намира между селата Васил Левски, Горни Домлян и Куртово. Частично надгробни могили са проучени в м. Кара Перетан (Кисьов

2004, 50) и с. Куртово (Кръстева 1995, 67). Откритият богат гробен инвентар най-вероятно се дължи на местоположението на селището, а именно до главният път идващ от Казанлъшката котловина и продължаващ на запад с разклонение на юг, към Дуванлий и Филипопол.

- Петият голям некропол се намира в землището на с. Климент. Състои се от деветнадесет могили, които обаче са регистрирани при теренни обходи. Не е ясно дали всички те са надгробни, както и на е известна по-точна датировка от късножелязната епоха.

Фиг. 12. Разпределение на некрополите по периоди в Карловската котловина

Шестата концентрация от могилни насипи се намира южно и западно от с. Войнягово. Регистрираните при теренни обходи могили са шест, за които както и при некропола при с. Климент засега липсва друга информация.

Последният голям некропол се намира в землището на с. Дъбене. Няма информация за броя на могилите, както и точна датировка, но въз основа на монетите открити в землището на съвременното село може да се предположи, че поне част от тях са от IV в. пр. Хр.

Всички гореизброени концентрации на могилни насипи очертават граници на селища, за повечето от които може да се предположи един по-висок статут в селищната йерархия. Такива биха били обектите при с. Климент, кв. Анево и с. Дъбене.

4.2.2. Селищна система в Казанлъшката котловина

Копринка

Селища

Севтополис. Единственият почти цялостно проучен селищен център в Древна Тракия е Севтополис. Той се намира на 8 км западно от гр. Казанлък, около 3 км югозападно от с. Копринка, в м. Чифлика.

Севтополис е разположен на надзаливна тераса на р. Тунджа, на полуостров със стръмни до 4-5 м брегове, като по този начин се използва естествената защита, които те осигуряват от югозапад, юг и изток (Димитров 1960, 3).

Находките и най-вече нумизматичният материал очертават ясно хронологическите рамки, в които е протекъл живота в Севтополис – втората половина на IV до кр. на първата четвърт на III в. пр. Хр. (Димитров 1984, 10-12) Археологическата информация поставя най-силното развитие на селището през последното десетилетие на IV и началото на III в. пр. Хр. след, което е внезапно разрушено и опожарено. Югозападната част остава непроучена поради липса на културен пласт, измит и отнесен от наводненията, причинени от Тунджа (Димитров 1984, 10).

През 1953 г. е открит в едно от помещенията на най-голямата постройка – двореца-храм – първият епиграфски паметник в селището. Той представлява мраморна плоча с фронтон, 63 см висока, съдържаща 37 реда текст на договор. В последните редове на надписа се говори за наличието на четири екземпляра от този надпис, два от които били поставени в Кабиле и два в Севтополис (Чичикова 1970, 18-19; Димитров 1984, 13).

Надписът е от значение не само за научаване името, но и поради това, че в него се дават сведения за архитектурни постройки в Кабиле и Севтополис. За Севтополис се споменава храм на Великите богове и олтар на Дионис, последният разположен на агората. Сведенията от надписа, са потвърдени от устройството и архитектурата на селищния център, установени при разкопките (Димитров 1960, 5; Димитров 1984, 13).

Укрепената площ на селището е около 50 дка. Предполага се, че въвн от нея са съществували и няколко предградия (Димитров 1984, 13, 17). При проучването са установени два културни пласта: средновековен, достигащ на дълбочина 0,50 - 0,60 м, и античен, достигащ на дълбочина до 1,80 м. Стратиграфските наблюдения показват три

периода в античния пласт (Димитров 1984, 12, Попов 2002, 124). Първият пласт се свързва със съществуващо по времето на Филип II малко тракийско селище, разположено вероятно около укрепената царска резиденция. На това селище принадлежат монетите на Филип II и многобройни фрагменти от гръцка и тракийска керамика (Димитров 1960, 4; Димитров 1984, 12). По-горният, сравнително тънък културен пласт от 0,40 до 1 м дълбочина се свързва със самия Севтополис. Прави впечатление силното съсредоточаване на находки, които се отнасят към времето от края на IV до началото на III в. пр. Хр., на дълбочина от 0,60 - 0,80 м. Приблизително на тази дълбочина – 0,60 - 0,70 м, попадат уличните и подовите нива, свързани със строителните останки от устройството и архитектурата на построения от Севт III укрепен център.

Към него именно се отнасят укреплението, каменните основи на постройките, улиците, монетите на Севт III и Александър III Македонски. Началото на строителството и разцвета на Севтополис се поставя около 325-323 г. пр. Хр. Краят на този разцвет и на практика съществуването се датира в 70 г. на III в. пр. Хр. (Чичикова 1991, 66-67). Според Нанков обаче възникването му не трябва да се отнесе по-рано от 313 - 311 г. пр. Хр., базирайки се на ревизиране на амфорните печати открити при разкопките, а краят му към 252 г. пр. Хр., при похода на Антиох II (Nankov 2008, 15-56). От последната четвърт на III в. пр. Хр. също е засвидетелстван живот във Севтополис (Димитров 1960, 5; Димитров 1984, 12).

Формата на укрепеното селище се очертава от крепостната стена, която образува петоъгълник. Две от неговите страни – югозападната и северозападната – се пресичат под прав ъгъл, а останалите се срещат под тъп ъгъл (Димитров 1960, 5; Димитров 1984, 13, обр. 1). Крепостната стена има обща обиколка 890 м. Тя е дебела навсякъде по 2 м, с изключение на южната стена, която е издигната непосредствено на брега на Тунджа. Там дебелината е 1,8 м. Петоъгълната форма на крепостта е обусловена от конфигурацията на терена (Димитров 1984, 14). С изключение на северозападната стена, обърната към полето, всички други следват посоката на стръмния бряг. На северозападния фронт към полето няма естествени препятствия, но крепостната стена е засилена с допълнителни отбранителни съоръжения. Точно в центъра е разположена северозападната порта (Димитров 1960, 6-7). Предполага се, че четвъртити кули са издигнати на всеки ъгъл на крепостта. Документирани са основите на западната, северната и североизточната и южната кули. Само в източния ъгъл не е открита кула. На приблизително равни разстояния между северозападната порта и ъгловите кули са

оформени междинни четвъртити кули. Югозападната куртина е засилена с правоъгълни бастиони, издаващи се 2 м навън (Димитров 1984, 14-15). Два от тези бастиони фланкират непосредствено югозападната порта, а третият е разположен между нея и западната ъглова кула. На останалите фронтове на крепостта, които се намират непосредствено до брега на Тунджа и нейния приток, няма междинни кули и бастиони. Цялата отбранителна система е устроена с оглед на по-сигурната или по-слаба естествена защитеност на местността (Димитров 1960, 7; Димитров 1984, 15).

В северния ъгъл е оформен допълнителен укрепен пояс – вътрешна крепост, органически свързана с общия план. Площта, която заема е 4620 кв. м (Димитров 1984, 14). Има форма на четириъгълник с два прави ъгъла, с достъп през пропилон на югозападната стена (Димитров 1960, 6). Тя използва част от северозападната и цялата североизточна стена, а югозападната и югоизточната стена са вътре в селището. На южния ъгъл е изградена голяма кула, която защитава пропилона. На югозападната стена има междинна кула (Димитров 1984, 15; Чичикова 1991, 65). Вътре е разположена само една постройка, най-голямата от всички открити. Тя е разположена в дъното до самата северозападна крепостна стена симетрично на оста на входа (Димитров 1984, 14, обр. 1, 16). Цялото пространство между входа и постройката е постлано с чакъл. Отбелязано е, че укрепеният квартал не заема най-удобното стратегическо място. Това е най-високата точка на селището, но разликата с най-ниските части около реката е само 1,50 м. С оглед на заобикалящия терен естествено най-добре защитеното място е източния ъгъл на селището (Димитров 1960, 7; Димитров 1984, 15). В по-ранните публикации се предполага, че тази част е съществувала като укрепен дворец – тюрзис и при преустройството е била включена в общия план на новосъздадения селищен център (Димитров 1960, 7).

От крепостните съоръжения са документирани само ниски каменни основи, с равна повърхност. Двете лица на основите са изградени от по два реда по-големи ломени камъни, обърнати с равната си повърхност навън. От тях долният ред е издаден малко напред. На някои места са документирани почти четвъртити блокове. Емплектонът е от ломени камъни с различна големина, споени с глина. Над каменната основа градежът е от кирпичи, изравнявани с дървени греди, свързани с дълги железни гвоздеи, от които е документирано значително количество по цялото протежение на стените. Дървени стълби са извеждали до брустверите на стените и до някои от кулите. Мястото на две стълби е установено при каменните разширения отвътре до западната и северната ъглова кула (Димитров 1960, 7; Димитров 1984, 15).

Две улици, широки по 6 м, тръгват от портите и се пресичат под прав ъгъл в центъра на селището (Димитров 1960, 6; Димитров 1984, обр. 1 18, 20). Те ограничават на запад голяма почти квадратна агора (46 на 48 м), обхващаща пространство от 2200 кв. м. Това е агората, спомената в големия надпис от Севтополис (Димитров 1960, 6; Димитров 1984, 13-14, обр. 1, 13). Тя е ясно разграничена от тях с каменни бордюри, следи от които са документирани на няколко места. В средата на агората се е издигал голям правоъгълен олтар на Дионис. Разкрити са неговите основи от големи каменни квадрати. Според проучвателите не е ясно доколко агората е изпълнявала икономически функции, но на нея са били концентрирани религиозните и обществени функции на местната власт (Чичикова 1991, 64-65). За сградата открита в северозападния ъгъл на агората се предполага, че също е имала култови функции (Dimitrov, Čičikova 1978, 8).

Останалите улици са с по-малка ширина – 3 до 4 - 4,5 м (Димитров 1984, 14; Чичикова 1991, 62). Те са разположени успоредно на двете главни улици и се пресичат под прав ъгъл, като образуват правоъгълни инсули за жилищните и другите постройки. Всички улици, както и агората са покрити с чакъл.

Броят на улиците не може да се определи със сигурност, но с голяма вероятност се реконструират осем надлъжни улици, от които две на запад от агората и пет трансверсални (Чичикова 1991, 61).

Жилищните квартали имат правоъгълен план, чийто дълги страни са ориентирани в посока северозапад – югоизток. Преобладават инсулите с размери 45 x 18 м. Пропорциите им 5:2 са еднакви с пропорциите на инсулите в Олинт, които обаче са двойно по-големи (Чичикова 1991, 62). Самите постройки се отличават със своята обширност.

Броят на жилищата в инсулите не е бил строго определен – в една инсула са включени обикновено по две до три жилища, вероятно от един тип, разположени на две улици. Те обхващат площ средно 300 - 350 кв. м с двора, а една от тях има квадратура 500 кв. м. Това е обичайната площ на жилищата през ранноелинистическата епоха (Димитров 1960, 8; Чичикова 1991, 62). Засвидетелствани са и трите типа на класическото и ранноелинистическо гръцко жилище – с пастас, простас и перистил. Техният план обикновено е правоъгълник. (Чичикова 1991, 62-63).

Жилищата в Севтополис имат много помещения, разположени около един централен двор. Някои от тях имат и отделни стопански дворове. В подробностите на своя план жилищата в Севтополис показват голямо разнообразие. То е обусловено от

ситуацията на къщата в инсулата и положението на входа, което е променяло разположението на ойкоса и андрона (Чичикова 1991, 63).

Наличието на жилища се установява най-често само по останките от покривния материал или по кладенците. Къща №5, на която основите са сравнително добре запазени, има план тип пастас. На плана се очертава ясно входът, който отвежда от улицата в обширен двор. На северозапад е разположен портикът пастас, открит от югоизток и югозапад с дървени колони стъпили върху четвъртити каменни бази. До входа има допълнително помещение. Долният етаж е зает от складови помещения. Установено е и мястото на стълбата. Тя води за втория етаж, където са се намирали жилищните помещения, разположени около един чардак. Жилище №1, разположено в южната част, е с перистилен план. Към реката е бил разположен отделно стопанския двор (Димитров 1960, 8-9; Чичикова 1970, фиг. 28, 31; Dimitrov, Čičikova 1978, 11-12; Димитров 1984, 15).

Жилищата в Севтополис имат основи от ломени камъни, споени с глина. Надстройката се състои от дървен скелет, изпълнен с кирпич. Покривната конструкция е дървена скара, покрита с дъски и измазана с глина, върху която е поставено покритието от керемиди (Димитров 1960, 9-10; Димитров 1984, 15). Освен жилищни е разпозната и една сграда с търговски характер – сграда №10 (Чичикова 1970, фиг. 32, 33; Dimitrov, Čičikova 1978, 12).

Най-значителната постройка в Севтополис е тази във вътрешното укрепление. Тя е разположена перпендикулярно на оста на пропилона (Димитров 1960, 11; Димитров 1984, 16; Чичикова 1991, 65). От пропилона са документирани основите на каменния цокъл (Чичикова 1991, 65). Едно преддверие, широко 40 м и дълбоко 5 м, разположено по дължината на сградата, въвежда в нейната вътрешност. По всяка вероятност преддверието се е отваряло чрез колонада. Вътрешността е разпределена твърде неравномерно. Почти половината от площта е отделена за обширна зала, дълга 18 м, широка 12 м. Нейният вход е откъм преддверието. Останалата половина на сградата е разпределена на три двойки помещения, изолирани едно от друго, но всяка двойка е свързана един път помежду си и втори път чрез един вход с общо преддверие. В помещението непосредствено да голямата зала е намерен надписът, което дава възможност то да се определи като светилище на Великите самотракийски божества. (Димитров 1957, 72; Димитров 1960, 12).

Севтополис е притежавал и жилищна канализация. При много жилища са открити каналите, съставени от глинени тръби или от керемиди. Всички водят към

общии канали, които разположени по средата на улиците и главно по тези, които имат посока север – юг с наклон на южната стена. Тук на различни места в крепостните стени е имало отвори с улеи (Димитров 1960, 12; Димитров 1984, 16-17).

За водоснабдяването са използвани кладенци. В двора на всяко жилище е открит кладенец, изграден от речни или ломени камъни (Чичикова 1957, 138).

В Севтополис голямо приложение намира използването на строителна керамика – печени тухли и керемиди. Като строителен материал масово е ползван кирпича. От кирпич са изградени крепостните стени и жилищните сгради. Те са направени от глина примесени със слама. Жилищата са измазвани с глинена мазилка, съдържаща обилно количество слама. Таваните са направени от камъш и също са измазвани (Димитров 1957 А, 80; Димитров 1984, 16).

Производството на печени тухли в района на Севтополис се развива във връзка със строителството на монументални гробници (Чичикова 1957, 140-144; Чичикова 1970, 18). Тухли са използвани и за изграждането на пеш, настилка, а смесено и кладенец (Чичикова 1957, 138).

В землището на с. Коприка, в м. Радева чешма, е регистрирано друго селище, намиращо се на североизток от Севтополис и разположено до р. Селската река, на равнинен терен. Видимостта във всички посоки е голяма, като най-близки са североизточните склонове на Средна гора (4.5 – 5 км). Потенциалът за земеделие е голям – на север, североизток и северозапад всички площи имат плодородни делувиялно – ливадни почви. Материалите от повърхността показват съществуването му през цялата късна желязна епоха. Открити са монети на Филип II и Севт III и други от II – I в. пр. Хр. (Домарадски 1991, 129). Не са известни размерите му, не се съобщава и за следи от монументални градежи.

Култови места

Освен в известните от самия Севтополис култови структури, най-близкият култов обект открит до този момент, е в землището на с. Виден в м. Бентът. Светилището отстои на около 2.5 км в последните, северни склонове на Средна гора¹⁰² и е проучвано през 50-те години от Табакова – Цанова.

¹⁰²Табакова – Цанова 1961, 203 – 219; Домарадски 1991, 127.

Около селището северно от с. Копринка не е засвидетелстван култов обект. Такъв трябва да се търси в околностите на селището, тъй като и светилището при с. Виден, и това с. Бузовград се намират твърде далеч – повече от 8 км от селището.

Пътна мрежа

Основният път има ориентация изток – запад и идва от района на Черноморието през Сливенската котловина. Там той се слива с другото основно трасе идващо от юг и преминаващо през другия голям селищен център Кабиле. Доказателства за съществуването на посочените трасета дават амфорните печати и монетните находки, включващи монети на Аполония Понтика, Парион и Тракийски Херсонес (Попов 2002, 133).

След Севтополис пътят от изток е преминавал през/до някои селища от котловината, а след това е преминавал в Карловското поле, до поречието на р. Стряма, където има податки за селищен център от ранноелинистическата епоха при с. Соколица, като К. Кисъв смята, че това е било тържище контролирано от Севт III¹⁰³.

Въпрос представляват и трасетата пресичащи Стара планина. Косвени индикации за съществуването им има на няколко места. В северозападния край на котловината, при с. Тъжа, през Русалийския проход и североизточната част при гр. Мъглиж и с. Гурково в м. Друмът. И трите места обаче не са близо до Севтополис и няма пряка видимост с тях. Те се намират на разстояние по права линия от Севтополис съответно: при с. Тъжа на 19 км; при гр. Мъглиж 18 км; и при с. Гурково на 38 км.

Отдалечеността на проходите от Севтополис предполага, че не всички основни пътища преминават през него. Такива именно са: пътят от гр. Априлци през Русалийския проход и с. Тъжа; пътят преминаващ от Горнотракийската низина през Средна гора при с. Александрово; пътят от гр. Мъглиж и с. Гурково, през Стара планина до Велико Търново. Тези трасета могат да се охраняват и контролират единствено от селища, стоящи в непосредствена близост до тях. За съществуването на такива вече има достатъчно податки. Дори при някои от тях, като това при гр. Мъглиж, може да се предполага, че е било селищен център.

Некрополи

От района на С. Копринка са известни около 18 могилни насипа, разположени

¹⁰³Кисъв 2004, 47.

по групи (Табакова – Цанова 1991, 112).

Некрополът на Севтополис се намира на север от селището и на запад от с. Копринка в м. Деветте могили. Проучен е археологически. Той се състои от девет могили и плоски гробове.

Първата надгробна могила има централен гроб, който е датиран от края на IV в. пр. Хр. Във втората могила е разкрита куполна гробница. Тя е почти изцяло разрушена. Ориентирана е север-юг, с вход на южната страна. Състои се от каменно преддверие, коридор и кръгла камера, чийто план може да се възстанови по контурите на запазената риза от речни камъни, която е обвивала отвън корпуса. Коридорът и кръглото отделение са били изградени от тухли. Датира се в първото десетилетие на III в. пр. Хр. Приблизителните размери са: дромос - 3 м x 1,2 м, преддверие - 2,7 м x 1,90 м, диаметър на гробната камера - 3,50 м (Гетов 1961, 59).

В третия могилен насип също е открита куполна гробница. Състои се от дромос и преддверие и гробна камера. За направата е използвана тухла, а за свързващо вещество не е използван хоросан, както при гробницата от Казанлък, а светлосива глина. Същата техника е използвана и при предходната гробница от втория могилен насип. Ризата на гробницата отново е изпълнена от речни камъни. От източната страна на куполното помещение са запазени само 9 реда тухли на височина до 0,70 м, докато западната е напълно разрушена. По леглата на тухлите е възстановен точно кръгът (Чичикова 1957, 134-135). По аналогия със запазения свод с отстъп напред на тухлите в дромоса, се предполага, че и куполът е имал същия профил (Чичикова 1957, 145-146).

В пространството около могилите е разкрит плосък некропол. Характерно за него, е че повечето от погребенията са извършени чрез трупоизгаряне (Домарадски 1991, 132).

Александрово

Селища

От землището на съвременното село Александрово са известни няколко селища от късножелязната епоха.

В м. Керезлика са открити следи от селище, разположено на надзаливна тераса на р. Тъжа. Открити са керамични фрагменти, късове мазилки и монети. Селището е датирано най-общо в късножелязната епоха (Табакова – Цанова 1991, 105). Теренът е равнинен, от запад се издига неголямо възвишение, около 15 м от околния терен, около

което са издигнати могили, които съставляват некропол от дванадесет могили, част от тях датирани в ранноелинистическата епоха. Местността притежава голям потенциал за земеделие, обусловен от плодородните алувиално - ливадни почви. Видимостта е ограничена от запад, югозапад от възвишението, но на останалите посоки тя достига до Стара планина, на север и Средна гора, на изток, до Севтополис. Площта на обекта не е посочена в публикациите на М. Домарадски и Табакова – Цанова.

В м. Рошавата могила също са регистрирани следи от селище от късножелязната епоха (Табакова – Цанова 1991, 105). То е разположено на надзаливна тераса на р. Тунджа, на равнинен терен. Видимостта е ограничена от юг, югоизток и изток, където се намират последните северни склонове на Средна гора – 1 км от юг и 2 км от изток. Потенциалът за земеделие е голям – почвите са алувиално – алувиални. Като естествен водоизточник може да бъде посочена р. Тунджа. Разстоянието от селището в м. Керезлика е по-малко от два километра. Няма данни за площта на обекта.

Невъзможността селищата да се датират прецизно не може да даде отговор на въпроса дали те са синхронни във времето или не. Това от своя страна поставя въпроса за едновременното им съществуване или по-скоро за наличие само на едно селище, което се е изместило от едната местност в другата. Няма данни и за съществуване на укрепления, нито за следи от каменни зидове и постройки.

Южно, на около 3 км от съвременното селище, по данни на Домарадски и Табакова-Цанова са открити керамични фрагменти от съдове от късножелязната епоха, както и няколко бронзови монети на Александър III (Домарадски 1991, 127; Табакова - Цанова 1991, 105). Възможно е те да произхождат от селище развивало се в северните склонове на Средна гора, поречието на р. Стряма. Няма информация за следи каменна архитектура както и за строителна керамика. Размерът на площта, върху които се откриват фрагментите керамика не е описана от авторите. Потенциалът за земеделие е силно ограничен от местоположението на селището. Като естествен водоизточник би могла да се използва реката, до която са намерени материалите. Видимостта също силно е ограничена (под 1 км) от почти всички посоки с изключение на север. По всяка вероятност то е било в пряка връзка със селище намиращо се на по-малко от три километра по права линия в югоизточното подножие на връх Висок. От намерените там монети (Филип II, Александър III и Севт III¹⁰⁴) може да се предположи едновременното им съществуване.

¹⁰⁴Табакова - Цанова 1991, 105

Сведение за открито монетно съкровище състоящо се от над 100 бронзови монети принадлежащи отново на Филип II, Александър III и Севт III има южно от съвременното село (Табакова – Цанова 1991, 105). Няма точни данни за неговата локация, както не е известно на това място да е съществувало селище.

Очевидно през периода от средата на IV в. пр. Хр. до поне първата четвърт на III пр. Хр. на територията на с. Александрово са се развивали поне две селища, с по-висок статус, с развита търговия, доказателства за която са именно монетите намерени в землището на селото и гробните находки от могилния некропол, включващи амфорна тара.

Култови места

От землището на с. Александрово засега не са известни обекти, на които са се извършвали култови действия. Единственият известен обект се намира в землището на съседното село Турия, но неговият характер не е изяснен¹⁰⁵.

Пътна мрежа

Г. Табакова – Цанова съобщава за път, наричан „Дидейският път“, който преминавал през землищата на селата Александрово, Гъбареве, Търничене, Окчилар, местностите Малката река, Аджа река и Карловските бани (Табакова – Цанова 1991, 105). Със сигурност през късножелязната епоха между карловската и казанлъшката котловина е бил използван път, но трасето на който засега може само да се предполага. В действителност именно маршрутът Осетеново – Горни Домлян, по поречието на Малката река и Свеженска река е с по-малко денивелация и насечен релеф т.е. е по-лесно проходим при всякакви условия. Археологически находки, които да подкрепят използването на трасето през разглеждания период липсват.

Друг предполагаем път е свързвал Горнотракийската низина с Казанлъшкото поле. Най-вероятното му трасе е минавало от Брезово, Розовец (Рахманлий), билото на Средна гора, в близост до култовия обект в м. Кутела, а от там продължава през землищата на селата Турия и Александрово, където се намира обекта при връх Висок, който може би е изпълнявал някаква охранителна дейност, макар че на този етап няма данни за следи от укрепване. След това по-всяка вероятност се е свързвал с пътя идващ от Карловската котловина. Наклонът, който трябва да бъде преодолян е среден, в

¹⁰⁵Обектът при връх Висок от землището на с. Турия (Табакова – Цанова, 1991, 120; Домарадски 1991, 129).

повечето случаи е под 5°, като се вземе предвид и разстоянието, под 20 км, то времето за преминаване на Средна гора може да се сведе до един ден.

Към местните второстепенни пътища може да бъде причислен пътът от връх Висок, преминаващ през поречието на р. Сапляма (Табакова – Цанова 1991, 105). Това трасе, на което според автора все още личат следите е по-късно от тракийското селище разположено на върха и в неговото подножие, тъй като по-късните пластове показват обитаване през късната античност с ясно изявени зидове, като най-вероятно тогава мястото е било кастел. Може обаче да се предположи, че това е същото трасе, което се е използвало и през късножелязната епоха тъй като тава е един от малкото удобни подходи към върха. Другият е от изток, от землището на съвременното село Турия. Възможно е в долната си част пътя да се покрива отчасти и с предполагаемото трасе свързващо Горнотракийската низина с Казанлъшкото поле, описано по горе.

Некрополи

В м. Керезлика, в непосредствена близост до селището от късножелязната епоха се намира могилен некропол от дванадесет могили, някои от тях датирани в ранноелинистическата епоха с монети на Александър III. Има сведения за едно от погребенията, то е чрез трупополагане, в гробна яма оградена с камъни (Домарадски 1991, 132).

През 1999 г. експедиция ТЕМП с ръководител Г. Китов проучва седем могили, всички те разкриват погребения чрез трупоизгаряне, поставяни в урни, върху обикновени гробни площадки. Датировката на съоръженията е I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр (Китов 2005, 5).

Южно от селото е разкопана от иманяри надгробната могила, като погребението е извършено чрез трупоизгаряне на място. От инвентара са запазени амфора и чаша, с помощта на които гробът се датира в III в. пр. Хр. (Китов 2005, 4)

Бузовград

Селища

В землището на селото са известни няколко селища регистрирани при теренните обходи, извършени от Г. Табакова – Цанова и М. Домарадски през периода 1973 – 1978 г. Археологически проучвания са правени само в района на м. Буба кая, при известния мегалитен паметник (от Д. Димитрова през 2006 г).

На североизток от мегалитния паметник известен като „Слънчевата порта“, на съседно било от Средна гора, където е разположено „Бузово кале“ е регистрирано селище. На обекта са намерени монети на Филип II, което поставя съществуването му поне в третата четвърт на IV в. пр. Хр. (Домарадски 1991, 127).

От билото където е разположено селището има почти неограничена видимост към всички посоки. Потенциалът за земеделие е силно ограничен, наклонът е твърде голям, а следи от терасиране не са установени. В близост няма голям естествен водоизточник и вероятно е съществувал извор, който е служел за набавяне с вода, следи от който сега няма. Няма и сигурни данни за укрепване от късножелязната епоха, както и за общата площ. Вероятно то да следва естествените контури на билото, което е не повече от 110 м дължина и 50-60 м ширина т.е. приблизителна площ 6 – 6.5 дка.

Друго селище е известно от м. Търничени ниви, за което няма подробни данни освен, че принадлежи към късножелязната епоха (Табакова – Цанова 1991, 105; Домарадски 1991, 127). Вероятното му местоположение е близо до приток на р. Тунджа, на склон със североизточно изложение. Потенциалът за земеделие е голям. Видимостта е ограничена от юг и югозапад. Площта не е известна.

Авторът Табакова – Цанова дава сведения за съществуването и на още едно селище от ранноелинистическата епоха. То се намира в североизточните покрайнини на съвременното село и е открито случайно при изкопни работи за прокопаване на напоителен канал. Открити са предимно керамични фрагменти от съдове от IV – III в. пр. Хр. (Табакова – Цанова 1991, 105). Разположено е на надзаливна тераса, недалеч от коритото на р. Тунджа. Теренът е равнинен, а видимостта е ограничена само от юг, югозапад. Потенциалът за земеделие е голям, като тук е било напълно възможно да се използват разливните и плодородни алувиално – ливадни почви. Няма установена площ.

И двете селища, това от м. Търничени ниви и това от покрайнините на селото са неукрепени, без следи по повърхността от каменна архитектура. На северозапад, на по-малко от два километра се намира друго селище, регистрирано в землището на Казанлък, което също е съществувало през ранноелинистическата епоха. На изток, отново на по-малко от два километра в землището на с. Розово е открито още едно селище (кже). Така на площ около 5 км² са разположени четири селища. Отново основателен става въпросът за едновременното им съществуване като отделни селища.

Култови места

Култов обект се намира в Средна гора, на 2 км. от селото. Той е разположен на плато с площ 2 дка, в западния край на което се извисява скален масив. Названието, което има от местното население е Слънчевата порта или Мегалита (Димитрова 2007 116 -117). Видимостта е отлична почти всички страни включително и на юг от Средна гора (Фиг.)

В скалния масив е оформен отвор с размери 1.80 x 1.40 x 0.80 м. В горната си част са поставени два скални къса (Димитрова 2007, 117). Ориентацията блоковете поставени така е З-И. Според археоастрономически проучвания светилището е построено между 1800 и 1600 г. пр. Хр, което ще рече средна бронзова епоха. Проведените археологически разкопки през 2006 обаче не показват материали от този период, а само фрагменти от керамични съдове работени на ръка и колело от IV в. пр. Хр., което показва използване на светилището най-общо през IV в. пр. Хр (Димитрова 2007, 119).

В направените от екипа на Д. Димитрова шест сондажа в действителност материали са открити единствено в сондажи № 3, № 4 и № 5, като в № 3 и № 5 регистрирани са само по един фрагмент от сондаж, а в № 4 фрагментите са 20 на брой, повечето от които обаче съвременни (Димитрова 2007, 119).

Резултатите от проведените разкопки поставят под съмнение характера на обекта въобще. Очевидно съществуването му не е започнало през средната бронзова епоха, а представянето му за светилище през късната желязна епоха търпи не по-малки критики. Факт, е че върху част от скалните масиви личат допълнителна обработка с цел отцепване на скалата, но те са недостатъчни, за да може това място да бъде наречено светилище. Несъмнено то е привличало внимание и не е изключено през късножелязната епоха да е имало някакви култови функции, но със статут на оброчище, а не на светилище.

Пътна мрежа

Селищата при съвременното село са разположени в близост до р. Тунджа, което ще рече в близост до основната пътна речна артерия преминаваща на изток, и после на юг към друг голям селищен център, а именно Кабиле. Недалеч от селищата би трябвало да е преминавало и друго основно трасе (сухоземно) - от Сливенското поле, през Карловската котловина, на запад към района на Златишко-Пирдопското поле или на юг по поречието на р. Стряма към Филипопол или югозапад към Пистирос.

Некрополи

На юг, югозапад и югоизток от съвременното село са разположени пет могили. Те съставляват могилен некропол. Повечето от могилите са разрушени при строителна или селскостопанска дейност (Табакова – Цанова 1991, 105). От надгробна могила произхожда аскос и чаша - цедка от късножелязната епоха (Домарадски 1991, 131). Няма данни за характера на гробното съоръжение, както и по-прецизна датировка на откритите материали.

Ветрен

Селища

В землището на с. Ветрен, на 2 км североизточно от селото, е регистрирано селище в м. Бялата чешма. Разположено е на последните склонове (южно изложение) на Стара планина, на 2 км. североизточно от съвременното село Датира се най-общо в късножелязната епоха (Табакова – Цанова 1991, 106). По-голяма яснота би дала открита сребърна монета на Аполония, но не е посочен нейния номинал както и времето на отсичането и.

Потенциалът за земеделие около селището е голям, а почвите са предимно излужени канелени горски. Видимостта от позиция на обекта е силно ограничена в посока север, но поради близостта на Средна гора, от юг тя също не е висока - до 5 км. В близост не тече река и най-вероятно като естествен водоизточник е служел извор. Табакова – Цанова пише, че по повърхността се откриват каменни зидове както и строителна керамика и по-специално тухли (Табакова – Цанова 1991, 106). Няма подробна информация за техните размери и постройки, но липсват доказателства и за тяхната принадлежност към елинистическата епоха.

Много вероятно е върху селището от късножелязната епоха да стои такова от късната античност, тъй като в близост са открити монети на Максимин Даза и Лициний. Няма данни за площта, върху която то се е развивало.

Култови места

До този момент не са регистрирани култови обекти, както в близост до селището, така и по първия планински пояс на Стара планина над него.

Пътна мрежа

Южно от съвременното село е съществувал път известен с името „друмът“ (Табакова – Цанова 1991, 106). Вероятно той е построен през османския период, тъй като сведения за римски път от този район няма. Селището се намира на по-малко от три километра от р Тунджа и вероятно на по-малко от трасето на сухоземния път от Черноморието и Кабиле към Карловската котловина.

Некрополи

Около селището е разположен могилен некропол състоящ се от пет могили. (Табакова – Цанова 1991, 106). Никоя от тях обаче не е проучена и не може да се определи принадлежността им към селището.

Източно от селището, на около 2,5 км е регистриран могилен некропол, състоящ се от две могили (Табакова – Цанова 1991, 116). Те също не са проучени и отново не може да се причислят към селището.

Виден

Селища

В м. Кърът е регистрирано селище, което е разположено на северен склон на Сърнена Средна гора, с малък наклон. Видимостта е частично ограничена от юг, югозапад. Потенциалът за земеделие е голям, трябва да се отбележи, че пластът е главен водоносен т.е. почвите са добре водоснабдени. На север от селището те са ливадно-черноземни, а в почти всички останали посоки – алувиално-ливадни. Река Турийска отстои на по-малко на 300 м. от обекта и може би е служела като основен естествен водоизточник за селището. Няма данни то да е било укрепено, както и не са открити следи по повърхността от жилищни или стопански постройки. Датировка: късна желязна епоха (Табакова – Цанова 1991, 106).

Култови места

Югоизточно от селището, в м. Бентът, се намира светилище, за което се знае със сигурност, че е функционирало през римския период (Домарадски 1991, 127). Съществуването му през късножелязната епоха и по-специално елинистическата епоха се потвърждава от открити монети на Александър III и републикански денари (Табакова – Цанова 1961, 203-219).

Пътна мрежа

Селището се намира на по-малко от 2 км от р. Тунджа и на по-малко от 6 км. от селищния център Севтополис, което предполага разположението му в близост, както до речен така и сухоземен път.

Некрополи

Некропол от късножелязната епоха от територията на с. Виден не е известен. Най-близкия такъв е един могилен некропол, с четири проучени могили от IV в. пр. Хр. Той обаче се намира на около 6 км от селището при с. Виден и на по-малко от 2 км. от селището от Горно Черковище, което предполага принадлежността му към по-близкото.

Габарево

Селища

В землището на селото са регистрирани две селища от късножелязната епоха. Първото се намира на територията на съвременното село. Теренът е равнинен, като по всяка вероятност селището се развивало по двата бряга на приток на р. Карадере. Част от него е било разположено върху две праисторически селищни могили, едната разположена в центъра на селото, а другата в бившия стопански двор. Откритите материали от повърхността на селищната могила от центъра на селото се датират в периода IV-II в. пр. Хр, а от другата през цялата късножелязна епоха (Домарадски 1991, 127).

Условията за земеделие са добри, почвите в радиус от 2 км около селището са излужени канелени горски, а след това алувиално-ливадни, ливадно-черноземновидни, които са високо плодородни. Видимостта е неограничена във всички посоки на котловината, разстоянието до Стара планина е около 5 км, а до Средна гора около 6 км. Няма данни селището да е укрепено, както няма открити следи от постройки. Поради факта, че се намира в границите на съвременното село не е ясна и площта му.

Данни за друго селище от късножелязната епоха има югозападно от селото. То е разположено на надзаливна тераса, на вливането на р.Тъжа в р.Тунджа (Табакова – Цанова 1991, 106). Теренът е равнинен почти без денивелация. Потенциалът за земеделие е голям, на лице са алувиално-ливадни и делувиялно-ливадни почви, които се характеризират с висока плодородност. Естествените водоизточници представляват

двете реки. Видимостта е ограничена единствено в посока югоизток от намиращите се в непосредствена близост северни склонове на Средна гора, разстоянието до Стара планина е около 6.5 км.

Селището се намира на по-малко от километър от регистрираните две селище в землището на с. Александрово. Тяхната датировка е твърде обща (кже), но все пак и тук може да се предположи, че документираните три селища са част от едно селище измествало се във времето между бреговете на реките Тъжа и Тунджа.

Култови места

До този момент няма известни култови места от късната желязна епоха от землището на селото. Единственият обект, който обаче има спорен характер се намира на 6 км по права линия на връх Висок, на който се предполага че е функционирало светилище от този период¹⁰⁶. В топографско отношение то е доста отдалечено от селището, което означава, че не би могло да го обслужва.

Пътна мрежа

Сведенията за съществуването на пътища в района са оскъдни. При описанието на пътната мрежа на с. Александрово бе споменат път наречен „Дидейският път“, който преминавал през Гъбареве към Карловската котловина и бе предположено, че е бил използван и през късната желязна епоха. Най-вероятно същия път описва и Кр. Миятев. Според него пътят преминавал близо до селото, но не се уточнява точното му трасе (Табакова – Цанова 1991, 106).

Некрополи

В района на с. Габарево е разположен могилен некропол състоящ се от седемнадесет могили. Не са проучвани. В една от могилите, след иманярска намеса, е открита гробница (Табакова – Цанова 1991, 106). От даденото описание обаче не става ясно към кой период принадлежи. От землището населото има открити гробове от ранножелязната епоха, в един от които е открита прочутата „керамична урна с големи букели“.

¹⁰⁶За характера на обекта при връх Висок –Домарадски 1991, 127 и Христов 2002, 82.

Горно Черковище

Селища

На североизточен склон на рид от Сърнена Средна гора, в близост до яз.Копринка, на около 3 км от съвременното село е открита керамика от късножелязната епоха, както и монета на Филип II (Табакова – Цанова 1991, 114). Може да се предположи, че в тази местност е имало селище от този период, като подкрепа на тази хипотеза е регистрирания недалеч могилен некропол от IV в. пр. Хр.

Потенциалът за земеделие е малък, обусловен най-вече от релефа на Средна гора. Почвите са канелено-подзолисти. Най-вероятно като естествен водоизточник е служел приток на р. Тунджа, който преминава на по-малко от 200 м. от местонамирането на археологическите материали. Видимостта е ограничена само от запад от северните дялове на Средна гора. По повърхността не са регистрирани следи от постройки.

Селището се намира на около 3 км. от Севтополис и може да се предположи, че той е бил във връзка с големия селищен център, съществувал от втората половина на IV в. пр. Хр. до първата четвърт на III в. пр. Хр.

Култови места

Не много далече, на около 1.5 км се намира светилището в м. Бентът, споменато при описанието на селището при с. Виден. Друг култов обект в района не е регистриран.

Пътна мрежа

Липсват сведения за пътища, които са използвани в околността през късножелязната епоха. Със сигурност е съществувал път до Севтополис, както и такъв свързващ селището открито при с. Средногорово със Казанлъшкото поле. Най-удобното трасе преминава по поречието на р. Гюрля, като при съвременното село може да се раздели в посока с. Бузовград или да продължи на север в посока Севтополис.

Некрополи

На разстояние около 2 км се намира могилен некропол, разположен на склон с югозападно изложение в Средна гора. Четири от могилите са проучени и датирани в IV в. пр. Хр. В могили 1 и 3 са разкрити погребения чрез трупополагане, а в могила 2 чрез

трупоизгаряне. В първата могила са открити елементи на въоръжение, а в третата една каничка и паница (Китов 2005, 128).

Последната могила съдържа яма с елипсовидно сечение, чийто запълнител е от керамични съдове, въглени, мазилки, речни камъни и един по-голям гранитен камък 0,2 x 0,36 x 0,14 м (Китов 1995, 128).

От краткото изложение на резюмето на проучванията в региона през 2004 г. става ясно, че последната могила няма разкрит гроб. Това навежда на мисълта, че може би е имала ритуални функции. Подобни могили съдържащи ями са документирани на много места в Тракия, като засега най-убедителната теза е за техния култов характер¹⁰⁷.

Гурково

Селища

В м. Юртица, е документирано селище, разположено на надзаливна тераса, на водослива на р. Лазовска и р. Радюва. Керамичните фрагменти и монети на Филип II, и Севт III датират селището от втората половина на IV до края на I/4 на III в. пр. Хр. (Табакова – Цанова 1991, 107-108). Няма данни селището да е укрепено, както и липсват следи от постройки, не е известна и площта му.

Потенциалът за земеделие е голям, почвите са канелено-подзолисти, който са високо плодородни. Естествени водоизточници представляват двете реки вливащи се в р. Тунджа. Видимостта е ограничена от запад и северозапад – по малка от 1 км, а от север е около 3 км.

Култови места

На територията на с. Гурково не са регистрирани култови обекти от втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

Гурково се намира до прохода Хаинбоаз, както и в близост до сухоземния път от Черноморието и Кабиле. Една от местностите, разположена на изток от селото се нарича Друмът. Възможно е именно от там да е минавал пътя през прохода. Там е

¹⁰⁷Ритуалните ями открити в могилен насип са описани още от Б. Филов при разкопките на Кукова могила при с. Дуванлий – Филов 1934, 12-16. Подробно за класификацията и функционалната характеристика на ямите в: Георгиева 1991, 1-10.

регистрирано селище и плосък некропол, но археологическите материали са от по-късни от късножелязната епоха.

Некрополи

В същата местност, в близост до селището се намират единадесет могили, от които една (Голямата могила) е проучена, но не е публикувана (Домарадски 1991, 131). Погребението е извършено чрез трупозгаряне на място. Керамичните съдове са поставени преди изгаряне. Част от тях са работени на ръка, но по-голяма част са на колело. Присъстват и импортни съдове – чернофирнисова керамика. Датировката е отнесена в края на IV и началото на III в. пр. Хр. Вероятно некрополът е свързан със селището от късножелязната епоха и принадлежи към него.

Долно Сахране

Селища

В м. Лещница, на надзаливна тераса на р. Лещница е регистрирано селище. То е разположено в равнинен терен с неограничена видимост във всички посоки. Потенциалът за земеделие е голям, почвите са делувиялно-ливадни, а обработваемата площ не е ограничена от релефа. Като естествен водоизточник вероятно е служела реката. Това е едно от малкото селища, които се намират далеч от склоновете на Средна гора или Стара планина.

Материалите от повърхността включват монохромна и чернофирнисова керамика, които датират селището най-общо V - III в. пр. Хр. (Домарадски 1991, 127). Не са разкрити следи постройки или укрепителни зидове. Хр. Попов, позовавайки се на М. Домарадски смята, че в района на Долно Сахране е съществувал голям селищен център през късноелинистическата епоха (Попов 2002, 132-133). Това предполага, съществуването на селището почти през цялата втора половина на I хил. пр. Хр.

На този етап идентифицирането на обекта при Долно Сахране с по-ранен селищен център от Севтополис е твърде несигурен. По-високата концентрация на импортна керамика от V - III в. пр. Хр. в сравнение с някои други обекти в близост не може да бъде достатъчен фактор обекта да бъде определен като такъв.

Център от късноелинистическата епоха също не доказан със сигурност до този момент, но в топографско отношение местността позволява развитието на такъв на голяма площ, без той да бъде ограничен от релефа.

Култови места

До този момент не са регистрирани обекти с култов характер в района около селището.

Пътна мрежа

Разположението на обекта предполага, че главното трасе на сухоземния път от Сливенското поле към Карловската котловина е преминавало на по-малко от 3 км. от него. Сведения за по-късни пътища от римската, късноантичната епохи и средновековието обаче няма.

Некрополи

Около селището е разположен могилен некропол, част от който е проучен. В литературата понякога се среща като могилен некропол при с. Дунавци, тъй като се намира в това землище. Броят на могилите общо е девет, а откритите гробове са от цялото I хил. пр. Хр. През 60 – те години са проучени две могили (Гетов 1965, 203-223; Домарадски 1991, 131).

При разкопки през 1994 г. от експедиция ТЕМП са проучени още две могили - Запрянова и Огина. В Запрянова е регистрирана „своеобразна“, както я нарича проучвателя Г. Китов, куполна гробница, състояща се от камера и дромос с запълнени с камъни и стени измазани с глина. На върха на могилата има елипсовидна яма с ограбен гроб с открити в него запазен връх на копие и керамични фрагменти (Китов 1994, 65).

В другата надгробна могила – Николова е била неизползвана, с разрушен гроб в горната и част. В центъра е намерено добре запазено заострено забито в здравия терен дървено колче, което е използвано за очертаване контурите на бъдещия насип (Китов 1994, 65).

Дъбово

Селища

В землището на съвременното село са разкрити следи от няколко селища, но всички те са датирани в римската императорска епоха и късната античност. Косвени сведения за обитаване на района в късножелязната епоха дават само монетни находки. Съкровище от осемдесет монети е открито в дворно място на територията на

съвременното село. Те принадлежат на Парион и Тракийски Херсонес (Табакова – Цанова 1991, 110; Попов 2002, 310). Други материали от IV в. пр. Хр., както и следи от съоръжения и постройки не са открити.

Монети на Реметалк са откривани в землището на селото, но както и в по горе описания случай, не са регистрирани следи от селище от последните десетилетия на I в. пр. Хр и началото на I в. сл. Хр. (Домарадски 1991, 127).

Теренът около съвременното село е сравнително равнинен, с ограничена видимост от север, където на по-малко от километър се разполагат последните склонове на Стара планина, а на юг, на около 6.5 км отстои Средна гора. Районът е водоснабден добре, в близост преминават реките Поповска и Сливаровска, които са притоци на Тунджа. Потенциалът за земеделие в района е голям въпреки, че почвите са излужени канелени горски, но разположени именно в близост до реки и на главен водоносен пласт дават предпоставка за високи добиви.

Култови места

Не са известни култови обекти от разглеждания район от втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

В м. Кадиевец е разкрита част от трасе на път от римската епоха. Според сведения на Табакова – Цанова дори има запазен мост при с. Радунци (Табакова – Цанова 1991, 109). Този път би трябвало да представлява едно от разклоненията на трасето преминаващо през Стара планина. Предполага се, че той започва в Трявна, преминава през Кръстец и Дъбово в посока Мъглиж (Делийски 1999, 73). Неизменно той трябва да се свърже и с пътя преминаващ през Средна гора, а именно от Дъбово през Оряхово и Колена до Дълбоки.

Не са известни преки доказателства за използването на тези пътища през втората половина на I хил. пр. Хр., но трасетата са сравнително леки за предвижване, използвайки билата на Стара планина и Средна гора. Денивелацията, която трябва да се преодолее при Старопланинския път е по-малко от 500 м за около 35 км, а наклона не повече от 7°. В Средна гора показателите са дори по-добри: денивелация – по-малко от 200 м и наклон по-малък от 5° за разстояние около 20 км.

От разстоянието е видно, че старопланинския път най-вероятно е бил преминаван за повече от един ден, което предвид и по-честите неблагоприятни

климатични условия, пораждащи се от голямата надморската височина (до 1000 м), го правят сезонен.

Трасето преминаващо през Средна гора е по-кратко от 20 км, заедно с по-малкия наклон, го правят лесно проходимо т.е. възможно да се вземе в рамките на един ден.

Що се отнася до вътрешността на Казанлъшката котловина, то селището най-вероятно е стояло в непосредствена близост до основния сухоземен път идващ от изток, от Сливенското поле. Тунджа отстои на около 4.5 км. от обекта, което я прави сравнително отдалечена, а близките реки Поповска и Сливаровска са малки, за да може в някаква степен да се ползват за транспортиране.

Некрополи

От землището на селото са известно три надгробни могили, разрушени за вадене на пръст (Табакова – Цанова 1991, 109). За тях обаче не се споменава от кой период са, нито какви гробни съоръжения са разкрити.

Около съседното село Юлиево, отстоящо на по-малко от 3 км. от Дъбово са регистрирани още пет могили, които не са проучвани и отново не се знае тяхната датировка (Табакова – Цанова 1991, 109).

Казанлък

Селища

От класическата епоха в Казанлък е известно едно селище. То се намира в северната част на града. Материали за съществуването му са открити при разкопки на сграда от римската епоха. Съществуването му се датира в VI – IV в. пр. Хр. (Домарадски 1991, 127).

Селището е разположено на полегат югозападен склон с ограничена видимост в посока изток, от намиращите се в близост югозападните части на Стара планина. Средна гора е отдалечена на около 5 км, а р. Тунджа на около 4. Естествен водоизточник представлява р. Енинска, която преминава на по-малко от 400 м от селището. Потенциалът за земеделие е голям, почвите са делувиялно-ливадни и ливадно-черноземни.

На 3 км югозападно от Казанлък е разкрито друго селище. То е разположено на надзаливна тераса на вливането на р. Кривата вада в р. Тунджа. Материалите от повърхността показват съществуването му през ранноелинистическата епоха IV – III в.

пр. Хр. (Домарадски 1991, 127). Теренът на обекта има малък наклон в югоизточна посока – денивелацията от единия до другия му край е по-малко от 1 м. Почвите са алувиално-ливадни, разположени на главен водоносен пласт, с висок потенциал за земеделие. Видимостта е голяма във всички посоки, с изключение на югозапад, където се разполагат североизточните склонове на Средна гора (1.5 км.).

Селище от късноелинистическата епоха е разкрито в южната част на Казанлък (Домарадски 1991, 128). Това е едно от малкото известни селища датирани в самия край на елинистическата епоха, по-точно през I в. пр. Хр. То е разположено на равнинен терен с денивелация в посока изток – запад по-малко от 1 м. на цялата площ на обекта. В близост преминава Енинска река, която може да служи като естествен водоизточник за селището. Потенциалът за земеделие е голям – почвите са алувиално-ливадни, а площите ограничени само в североизточна посока от склоновете на Стара планина.

На 2.5 км. източно от центъра на града, върху склон с югозападно изложение е регистрирано още едно селище. Археологическите материали са предимно керамични фрагменти от монохромна керамика на колело и ръка датиращи обекта най-общо в късножелязната епоха (Домарадски 1991, 128).

Видимостта е отлична почти във всички посоки. Тя е обусловена от разположението на селището върху склон, издигащ се над околния терен с около 40 м. Липсата на река в близост, предполага използването на извор за снабдяване с вода. Площите, които могат да се използват за земеделие се намират на югозапад, под селището, където почвите са ливадно-черноземновидни, но с известна степен на заблатяване, което ограничава културите, които могат да бъдат засявани. По-вероятно да са били използвани местата намиращи се на север, североизточно от селището, където почвите са делувиално-ливадни и терена е с малък наклон, позволяващ по-лесно оттичане при валежи.

В публикациите на Г. Табакова – Цанова и М. Домарадски не се споменава за наличие на следи от съоръжения или постройки. Не е посочена и приблизителната площ на обектите.

Култови места

В радиус от 3 км от всяко едно от четирите селища не са регистрирани обекти с култов характер. Светилището намиращо се в землището на с. Бузовград (Мегалита; Слънчевата порта) не би могло да обслужва селищата, поради неговата отдалеченост, а

както бе описано по горе, при неговото разглеждане, спорна остава употребата му именно като светилище през късната желязна епоха.

Пътна мрежа

Всички селища се намират на не повече от 3 км от сухоземния и речния път по р. Тунджа. Най-близко разположеното селище е това от ранноелинистическата епоха, като най-вероятно то е отстояло на по-малко от 1 км. от пътя. Най-отдалечено е селището от класическата епоха.

Местоположението им ги поставя далеч от трасетата преминаващи през проходите на Стара планина и Средна гора. Дори от писмените сведения от по-късни периоди – късната античност и средновековието не е известно в тази част да са използвани старопланински маршрути.

Некрополи

Западно от града, на известно разстояние от селището от ранноелинистическата епоха, намиращо се на надзаливна тераса на р. Тунджа, е разкрит некропол от няколко могили, най-вероятно синхронен на селището. Една от могилите е унищожена в края на XIX в и по сведения е имала крепида. Находките от нея са желязни стрели, керамичен съд и сребърни украшения (Домарадски 1991, 131).

В северната част на града е разкрит граден гроб, който не е подмогилен насип и най-вероятно е част от плосък некропол (Домарадски 1991, 131).

Могилен некропол в м. Тюлбето. В района се откриват няколко надгробни могили, в една от които е открита известната гробница със стенописи.

Гробницата е разположена в южната половина на могиления насип, с вход на юг. Състои се от преддверие, коридор и гробна камера. Преддверие: Има правоъгълна форма с дължина 2,60 м и широчина 1,84 м. Височината му в началото е 0,70 м, а в края - 2,67 м, толкова, колкото е и височината на външния зид на коридора. Иззидано е от грубо издялани каменни блокове, споени с кал. Измазано е с 2,5 см дебел слой глина, върху който е сложена бяла варова мазилка. Входът към коридора има височина 1,69 м, ширина при основата 0,72 м, а в началото на извивката 0,54 м. Дромос: Дължина 1,96 м, широчина 1,12 м. и височина 2,24 м. Засводен е с двускатен фалшив свод. Изграден е от тухли с правоъгълна форма (Миков 1954, 23).

Входът се е затварял от външната си страна с каменна плоча, а от вътрешната с единична метална врата. Гробната камера има диаметър 2,65 м. и височина 3,25 м.

Изградена е със секторни тухли, различни по големина и форма. За свързващо вещество е използван хоросан от вар и пясък. Покритието е от камбановиден купол. (Миков 1954, 25).

Целият интериор на гробницата е изписан. Подовете и в двете отделения са в червено, стените им - в бяло, черно и червено, а засводените части в коридора и купола са покрити с фигурална живопис. Стенописите следват декоративната система на гръцката архитектура. Украсите в коридора и гробната камера са разпределени при строго спазване на архитектурния ред - цокъл, носеща стена и антаблеман със своите части: архитрав, фриз и корниз (Миков 1954, 24). Гробницата се датира в началото на III в. пр. Хр.

Конаре

Селища

Селището се намира в м. Мерджановец. Сведенията за него са доста оскъдни, описани са само няколко открити находки - два лекита и монети на Филип II и Филип III (Домарадски 1991, 128; Табакова – Цанова 1991, 111). Това предполага съществуването му поне през втората половина IV в. пр. Хр. Сведения за наличие на каменна архитектура и детайли липсват. Няма данни за открита строителна керамика, както и за площта на обекта.

Селището и е разположено на надзаливна тераса на р. Конарска, на сравнително равнинен терен, с лек наклон (по-малко от 1°) в югоизточна посока. Като естествен водоизточник е използвана реката. Потенциалът за земеделие е голям – почвите са канелено-подзолисти, които се характеризират с сравнително голямо плодородие. Видимостта е ограничена от север, от южните склонове на Стара планина, намиращи се на по-малко от 1.5 км от селището. Най-близките склонове на Средна гора са отдалечени на 6 км в южна посока.

Култови места

Не са известни култови обекти от късножелязната епоха в близост до селището.

Пътна мрежа

Селището се намира на 2.4 км от р. Тунджа и вероятно на по-малко разстояние от главното сухоземно трасе идващо от Сливенската котловина. Проходът Хаинбоаз се

намира недалеч от селището, и както вече бе споменато при разглеждането на пътната мрежа при с. Гурково, една от местностите е известна с името Друмът. Възможно е от там да е минавал пътя през прохода. Няма данни обаче за открити материали от късножелязната епоха.

Некрополи

В землището на селото не е проучен некропол синхронен на селището от късната желязна епоха.

Крън

Селища

В землището на съвременното село са регистрирани две селища от втората половина на I хил. пр. Хр.

Първото се намира на 1.5 км. югозападно от селото. Датирано е най-общо в късната желязна епоха (Домарадски 1991, 128). Разположено е в равнинен терен с лек наклон (по-малък от 1°) в южна посока. В близост преминава малък поток Кривата вада, но за естествен водоизточник най-вероятно е служел и друг извор. Потенциалът за земеделие е голям, почвите в непосредствена близост са делувиялно-ливадни и ливадно-черноземновидни. Видимостта е почти неограничена във всички посоки. Следи от структури не са разкрити. Селището се намира на по-малко от 2 км от това при с. Копринка и на около 6 км от Севтополис. Няма данни за неговата площ.

В м. Градовете, северозападно от селото, на било на рид, е разположено селище от елинистическата епоха, на което се откриват множество фрагменти от строителна керамика (Домарадски 1991, 128).

На обекта са извършвани системни археологически разкопки, от които става ясно наличието на монументални градежи – сгради покрити с керемиди. Въпреки откритите множество керамични фрагменти от импортни гръцки съдове, засега липсват данни за по-точна хронология на сградите (Домарадски 1991, 130). Като се изключи Севтополис засега това е единственото укрепено селище известно от елинистическата епоха от Казанлъшката котловина. Може да се допусне съществуването на двете по едно и също време.

Видимостта от почти всички страни с изключение на изток е неограничена. Високата тераса, върху която се разполага селището е защитена от стръмно спускащите

се склонове от юг, югозапад и югоизток. Като естествен водоизточник най-вероятно са използвани извори от вр. Сиврия. В близост на по-малко от 0.5 км, в подножието на Стара планина, в м. Светицата, се намира друго селище. То е регистрирано в землището на гр. Шипка и е датирано най-общо в късната желязна епоха. Възможно е през определен период двете да са съществували синхронно, а напълно възможно е те да представляват част от едно по-голямо селище.

Култови места

Не са известни обекти с култов характер в близост до разкритите селища от късножелязната епоха.

Пътна мрежа

Според Д. Делийски от Крън е тръгвал римски път до Филипопол. Той е имал следното трасе: Крън – Дунавци – Виден – Павел баня – Турия – Розовец – Брезово – Раковски – Пловдив (Делийски 1999, 73). Не се посочва той да е бил използван през втората половина на I хил. пр. Хр, но и археологическите доказателства за съществуването му през римския период също не са приложени. Факт обаче, че с изключение на Дунавци¹⁰⁸, при всички останали има регистрирани селища от късната желязна епоха. Подобно трасе бе предположено при разглеждането на селищната система при Александрово. Споменат бе и сравнително малкия наклон, който трябва да бъде преодолян, както и разстоянието, което като време е по-малко от един ден.

Това направление не би било завършено, ако не се свърже с друго пресичащо Стара планина близо до Шипченския проход. Сведение за използването му през римската епоха дават Делийски и Христов, като и двамата, независимо един от друг описват неговата начална точка в Трявна, и преминавайки през Бедек и Бузлуджа достига до Крън (Делийски 1999, 73; Христов 2002, 81). Ив. Христов допълва тази път с три негови локални разклонения в района на с. Крън. Първата преминава през р. Деразлъ, през Бузлуджа и Атово падало. Втората започва на 4 км. северозападно от Крън, при м. Селище, преминава през м. Преслонът и се насочва източно от вр. Бузлуджа. Третата пътека е т. нар. „Крачолски път“, която е преминавала през м. Курданът и се е насочвала отново към Бузлуджа (Христов 2002, 81-82).

¹⁰⁸Регистриран могилен некропол състоящ се от девет могили, две от които проучени през 1994 – Огина могила и Запрянова могила - синхронни със селищния център Севтополис (края на IV – нач. на III в. пр. Хр. За проучванията на над. могили в: Китов 1995, 65-66; Китов 2005, 4, обр. 1.

В публикацията обаче не се споменават открити материали от късната желязна епоха по гореизброените маршрути. Известни са още няколко пътеки, водещи началото си от Енина за Трявна (Христов 2002, 82-84), но и при тях няма категорични доказателства за използването им през втората половина на I хил. пр. Хр.

Некрополи

Северозападно от селото е регистриран могилен некропол от късножелязната епоха от десет могили. Някои от тях са унищожени от иманяри (Домарадски 1991, 131). В една от могилите е открита гробница. Това е могилата Сарафова. Датира се в III в. пр.Хр. Състои се от коридор (каменни блокове) и две правоъгълни помещения (тухли). Покритие от две дъги, които заключават горе остър ъгъл. Под от варовата замазка стените са покрити с щукатура и боядисани на хоризонтални пояси в бяло, черно, червено, оранжево, жълто. Ограбена е в древността. В коридора е открит скелет на кон, върху него са паднали керемидите от покрива (Китов 2003b, 29).

Мъглиж

Селища

От Мъглиж и близката околност са известни шест селища, което го прави един от най-гъсто заселените микрорайони в Казанлъжската котловина.

На 3 км. източно от Мъглиж е регистрирано селище. Не е проучено, но от него са известни няколко интересни находки, като една от тях е фрагмент от дорийска колона (Табакова – Цанова 1991, 114). Тя предполага наличието на монументална архитектура в него, но за съжаление липсват данни за наличие на други архитектурни детайли или представителни артефакти. Характерът на селището също не може да бъде изяснен засега, няма податки за съществуване на укрепителни стени и др. Не е известна площта на обитаване.

В топографско отношение селището е разположено на сравнително равен терен, с денивелация по-малка от 2°, в подножието на Стара планина. В близост (по-малко от 200 м) преминава малка река - Грабовщица, която вероятно е служела като естествен водоизточник. Видимостта е висока на изток и запад, а на юг се ограничава от Средна гора, която отстои на около 8 км. На север има почти нулева видимост, обусловена от стръмните и високи склонове на Стара планина. Потенциалът за земеделие е голям, въпреки че почвите са излужени канелени горски, песъчливо – глинести.

В местността Градът се намира друго селище. Оскъдна е и информацията за материалите, за които се споменава единствено, че са предримски (Домарадски 1991, 128). На това място през средновековието е издигната крепост, която според някои специалисти е имала охранителни функции тъй като се намира на Мъглижкия проход, през който е преминавал път от Стара Загора (Боруй) до Търновград (Попов 1982, 56).

Селището се намира на било на малък рид свързан с по-голям и по-висок от Стара планина. Площта му най-вероятно е ограничена от стръмно спускащите се склонове в почти всички посоки с изключение на север, североизток. Липсват каквито и да е било условия за развитие на земеделие, но местоположението му по-скоро подсказва охранителните му функции, които то най-вероятно е изпълнявало. Сведенията на авторите Г. Табакова – Цанова и М. Домарадски не потвърждават наличие укрепителни съоръжения или каменни градежи, които могат да е свържат с късната желязна епоха (Домарадски 1991, 128; Табакова – Цанова 1991, 114). Тезата за вероятния охранителен и контролиращ характер на обекта се затруднява съществено от по-късните градежи на средновековната крепост.

В м. Мочера има регистрирано селище, което е съществувало през цялата късножелязна римска и късноантична епохи (Табакова – Цанова 1991, 114). За съжаление липсва повече информация за него. В близост има могилен некропол, в който е открита Мъглижката гробница. Няма данни за неговата площ, наличие на каменни зидове или строителна керамика.

Селището е разположено на равнинен терен с пренебрежимо малка денивелация в южна посока (по-малка от 1°). Видимостта е голяма във всички посоки, има директна визуална връзка, както със Севтополис, така и с селищата намиращи се в източния и западния край на Казанлъшката котловина. В близост не тече река, най – близката е на около километър разстояние, което предполага допълнително каптиране и използване на кладенци. Потенциалът за земеделие е висок – почвите са делувиялно-ливадни, а площите в радиус от 2,5 до 3 км подходящи, намиращи се на главен водоносен пласт, с добро отичане, без заблатяване.

В м. Деветте могили е регистрирано селище от късната желязна епоха (Табакова – Цанова 1991, 114). Няма данни за следи от постройки, както и за укрепителни стени. Не е ясна и площта му. Според М. Домарадски не е ясно и дали едно монетно съкровище с монети на Тасос и Бизантион (III – група) произхожда от това селище. Това би дало поне един сигурен период на съществуване през късноелинистическата епоха.

Селището също както това при м. Мочера е разположено на сравнително равен терен с малък наклон в южна посока. На по-малко от 50 м тече поток, образувал малко дере, което пресъхва през топлите месеци. Вероятно и тук водоснабдяването е ставало посредством кладенци. Условиата за земеделие са идентични с гореописаното селище. Видимостта също е сходна с известни различия в посока север, където южните склонове на Стара планина са много по-близо (около 600 м.).

Сведение за намерени керамика от късножелязната епоха има от Голямата могила, намираща се до средната професионална гимназия (Табакова – Цанова 1991, 114). Напълно възможно е да е използвана пръст за натрупване на могилата от близко намиращо се селище от късната желязна епоха. За съжаление няма информация за токова, както и разкопки на могилата не са правени. Предвид разстоянието от селището в м. „Деветте могили“ (по-малко от 600 м.) може да се предположи, че то се е простирало поне малко преди могилата в южна посока. Възможна хипотеза е и изместване на селището във времето както на север така и на юг.

В м. Кадиевец са разкрити следи от още едно селище от втората половина на I хил. пр. Хр. (Домарадски 1991, 128; Табакова – Цанова 1991, 114). В границите на селището е отрит керамичен съд, в който са били поставени шейсет и седем сребърни монети на Парион- IV в. пр. Хр. (Табакова – Цанова 1991, 115; Домарадски 1991, 128). Площта на обекта не е известна, няма данни за открити постройки.

Селището е разположено на тераса на Мъглижка река, на равнинен терен с лек наклон на юг. Като естествен водоизточник вероятно е служела реката. Видимостта е отлична във всички посоки. Потенциалът за земеделие е висок – почвите са делувиялно – ливадни и канелено подзолисти. Най – вероятно са използвани площите на изток и запад, където няма регистрирани селища. На юг, на 1,2 км се намира друго селище, регистрирано в землището на Тулово. Разстоянието между двете е голямо, за да бъдат част от едно по-голямо, а твърде общата датировка не позволява да се предположи, че става дума за едно селище преместващо се от едното място на другото във времето.

В м. Осемте могили са намерени четиридесет и четири сребърни тетрадрахми на Тасос и двадесет и седем на Лизимах (Табакова – Цанова 1991, 115). В местността няма сведения за селище, нито керамика откривана на повърхността. Те обаче са добър индикатор за ползването на сухоземното трасе на пътя преминаващ от изток, от Сливенското поле, на запад през котловината.

Култови места

От близката околност липсват преки данни за наличие на обект с култов характер. Една възможна хипотеза би била обектът в. м. Градът, под средновековната крепост, да бъде интерпретиран като светилище. Това не е лишено от логика, имайки предвид разположението и малката площ, но както бе описано в по-горните редове оскъдната информация затруднява изключително много интерпретацията на обекта.

Пътна мрежа

През или в близост до селищата при Мъглиж е преминавал сухоземния път идващ от Черноморието и Кабиле. Тунджа обаче се намира на повече от 4 км, а при някои от селищата на 5 км в южна посока, което предполага използване на свързващо сухоземно трасе между нея и селищата при използването и за транспорт. За такова може да се е използвал пътя известен в по-късни периоди, започващ от Трявна, през Селце, Мъглиж, Тулово, Ягода и Берое (Делийски 1999, 73) и покриващ се със средновековния път от Боруи до Търновград (Попов 1984, 56).

Некрополи

В околността на града са проучени са над десет могили, част от могилен некропол, намиращ се в близост до селището локализирано при теренни обходи, югозападно от съвременния град. Датировката на повечето гробни съоръжения открити при разкопките на могилите е от V – IV в. пр. Хр. В „Петрунова могила“ е открита гробница вдълбана в здравия терен с правоъгълна камера и дълъг коридор, запълнени с камъни. Гробният инвентар се състои от сребърна фиала, местни и импортни керамични съдове. В „Трънлива могила“ е открит гроб, разположен високо в насипа. Инвентарът е представен от керамичен кратер без украса и бронзова кана.

От този некропол при спасителни разкопки през 1965 г. е открита мъглижката гробница. Тя е разположена в южната част на могила с височина 13 м и диаметър при основата 48 м. Входът и е ориентиран към юг и е изградена върху първичния терен. В план се състои от преддверие, фланкирано от двете си страни с по едно правоъгълно помещение, дълъг двуделен дромос, две правоъгълни отделения и гробна камера. Общата дължина на гробницата възлиза на 21,79 м. Гробната камера и конструктивно свързаното с нея отделение са изградени от тухли, а останалата част от различни по размери ломени камъни, споени с глинен разтвор. Преддверието, което е дълго 4,15 м и широко 2,65 м, не е конструктивно свързано с останалата част от гробницата (т. е. с

дромоса) и показва известни различия и в начина на градеж, който се отличава с небрежност и нестабилност. Двете разположени встрани от преддверието помещения също нямат конструктивна връзка с останалата част от гробницата (Гетов 1988, 24).

Важна особеност на гробницата от Мъглиж е използването на тухлата като строителен материал. При Мъглижката гробница са използвани два вида тухли — с правоъгълна и секторна форма, познати от гробниците при Севтополис и Казанлъшката гробница, с които напълно съвпадат не само по формат, но и по размери (Гетов 1988, 24).

Стените на всички помещения на гробницата отвътре са измазани с глинен хастар, върху който е положена тънка хоросанова мазилка с шукатура. След това гробницата е декорирана с хоризонтални пояси оцветени в черно, червено, изобразени са палмети, амфори, човешки фигури и грифони.

Декоративната система на Мъглижката гробница се отнася към периода на повторното и използване и свързаното с това преустройство. Каква е била украсата и в първия период, непосредствено след изграждането и, не може да се установи.

Най-вероятната дата на последното преустройство следва да се постави около или малко след средата на III в. пр. Хр. (Гетов 1988, 58).

Николаево

Селища

В м. Махмудовец са открити фрагменти от керамични съдове работени на ръка, които са датирани най-общо в късножелязната епоха (Домарадски 1991, 128). Те произхождат от селище, разположено на надзаливна тераса на р.Радовец, приток на р.Тунджа. Площта на обекта не е известна, както и няма данни за следи от постройки.

Теренът е равнинен с лек наклон на югозапад. Видимостта е отлична в посоки изток и запад и ограничена на север и юг, югоизток. Потенциалът за земеделие е висок — почвите са канелено — подзолисти, които се характеризират с голямо плодородие. Площта на обекта не е известна.

Единственото сведение за минни разработки от Казанлъшката котловина се отнася до Николаево за стара мина, намираща се северно от града. В нея са открити бронзови монети на Филип II и Севт III, което я прави синхронна с селището регистрирано в землището на с. Гурково, в м. Юртица, и намиращо се в близост до нея.

Възможно е тя да е била експлоатирана именно от жители от това селище поради факта, че то се намира по-близо отколкото това от м. Махмудовец.

Култови места

Няма данни за култови обекти от района на селищата при местностите Махмудовец и Юртица.

Пътна мрежа

Селището в м. Махмудовец се намира до прохода Хаинбоаз, който извежда на север при Велико Търново, но категорични доказателства за интензивното му ползване през този период отсъстват. Друг път обаче е преминавал или дори пресичал селището. Това е сухоземния път от Черноморието и свързващ се с този от Кабиле. Разстоянието между южните склонове на Стара планина и левия бряг р. Тунджа е само около 1,7 км.

Вероятно е съществувал път и път през Средна гора извеждащ в Горнотракийската низина при Нова Загора.

Некрополи

На територията на съвременния град е регистрирана надгробна могила, унищожена при строителна дейност. Гробното съоръжение представлява граден гроб от тухли. Находките са две кани и една амфора от IV в. пр. Хр. (Табакова-Цанова 1991, 115).

Между Николаево и Нова Махала е открита една бронзова хидрия (Табакова – Цанова 1991, 115), но следи от селище не са открити. Логично е да се предположи, че произхожда от гроб.

Осетеново

Селища

От землището на Осетеново са регистрирани три селища от втората половина на I хил. пр. Хр.

Първото се намира в южните дялове на Стара планина. Датировката най-общо е отнесена в късната желязна епоха (Домарадски 1991, 128). Площта на обекта не е известна, както и няма данни за следи от постройки и зидове.

Селището е разположено на склон на рид, с югоизточно изложение. В непосредствена близост няма река, което предполага наличието на извор, от който ставало снабдяването с вода. Видимостта е отлична в посоки запад, югозапад и изток, югоизток. На север е ограничена от склоновете на Стара планина. Потенциалът за земеделие е сравнително е добър – почвите са канелено – подзолисти, което предполага високо плодородие. Ограничение донякъде представлява неравния терен на север, оставяйки единствено площите на юг за обработваеми.

Второ селище се намира на билото на рида, над първото селище. Няма данни за то да е било укрепено. Намерени са монети на Севт III, Касандър и имитации на Александър III (Домарадски 1991, 128). Те поставят долна граница на обекта в третата четвърт на IV в. пр. Хр. Не са посочени данни за площ на обекта, както и следи от сгради.

Видимостта от селището е отлична в почти всички посоки с изключение на североизток. От него има директен изглед към цялата Казанлъшка котловина. Потенциалът за земеделие е почти нулев. Почвите са кафяви горски, но поради разчленения релеф, терена е неподходящ. Площите пригодни за обработване се намират на около 1 км. южно от селището в полето, при нужен наклон за преодоляване над 20°.

Прави впечатление близостта на двете селища, по-малко от 1 километър. Логично е да се помисли и за вероятността това всъщност да представлява едно селище изместило се през времето от едното място към другото. Друга възможност е квалифицирания като селище обект намиращ се на билото, да е всъщност светилище. Объркване в определението на характеристиката на обект е напълно възможно предвид факта, че се прави само на база теренни обходи, както и като се вземе под внимание по-късните средновековни градежи, които най-вероятно са унищожили по-ранни монументални градежи.

Последното селище е регистрирано в м. Мискин чаир. Там на сравнително равен терен, на едно платовидно възвишение, тридесетина метра над околния терен, са открити фрагменти от съдове от монохромна тракийска керамика, която проучвателя датира през V-III в. пр. Хр. (Табакова-Цанова 1991, 116). По всяка вероятност става дума за неукрепено селище, чиито размери обаче не са посочени. Следи от каменни градежи от сгради не са установени.

В близост преминават два потока, десни притоци на р. Тунджа, които най-вероятно са били естествени водоизточници за селището. Видимостта е ограничена

само от юг, от северните склонове на Средна гора. Потенциалът за земеделие е висок – почвите са плодородни - алувиално – ливадни и делувиално – ливадни, въпреки, че са разположени на неводоносни формации.

Култови места

Не са известни обекти имащи култови функции от късножелязната епоха от разглеждания район.

Пътна мрежа

Селищата се намират в близост до главния път идващ от Черноморието и преминаващ през Казанлъшката за Карловската котловина. Вече бе споменато за път, преминаващ през землищата на селата Александрово, Гъбареве, Търничене, Окчилар, местностите Малката река, Аджа река и Карловските бани (Табакова – Цанова 1991, 105)¹⁰⁹. Основният въпрос, който бе дискутиран бе за трасето, по което е минавал пътя т.е. дали е било през Калофер или през Горни Домлян. Бе направено заключение, че вторият път, т.е. Осетеново – Горни Домлян, по поречието на Малката река и Свеженска река е с по-малко денивелация и насечен релеф т.е. е по-лесно проходим при всякакви условия. Резонно бе отбелязано, че археологически находки, които да подкрепят използването на трасето през разглеждания период липсват. Не трябва да се изключва и употребата на маршрута през Калофер.

Некрополи

В землището на Осетеново са преброени 18 могилни насипа (Табакова – Цанова 1991, 116). Нито един от тях не е проучен чрез археологически разкопки. В една от могилите, вероятно унищожена от иманярска намеса, е открито погребение извършено чрез трупоизгаряне, за което се споменава само че е от предримската епоха (Табакова – Цанова 1991, 116).

¹⁰⁹ Подробно на стр. Пътна мрежа при с. Александрово

Павел баня

Селище

Данни за селище от късножелязната епоха има в м. Гереня (Домарадски 1991, 129; Табакова – Цанова 1991, 117). То е разположено на надзаливна тераса на р Тунджа, на равнинен терен, почти без наклон. В близост се влива р.Турийска. Видимостта е добра към повечето страни, с изключение на юг, където на 1 – 1,5 км. се издигат склоновете на Средна гора. Участъкът между двете реки е с висок потенциал за земеделие - почвите са ливадно – черноземновидни и делувиялно – ливадни и заедно с близостта на р. Тунджа, и водоносните формации, върху които се разполагат почвите правят условията повече от добри. Не са установени следи от каменна архитектура и укрепителни съоръжения. Площта не е известна.

Култови места

Най-близкото известно култово място се намира в землището на Виден, намиращо се на около 1,5 км. югоизточно от селището, в м. Бентът (Домарадски 1991, 127; Табакова – Цанова 1961, 203-219). Съществуването му през елинистическата епоха се потвърждава от открити монети на Александър III и републикански денари.

Пътна мрежа

Районът на Павел баня е събира няколко пътища идващи от различни направления и преминаващи през Средна гора до Горнотракийската низина. Единият път идва от Русалийския проход през Тъжа, Александрово, Павел Баня, и стига в Турия преди да пресече Средна гора. Другият идва от Шипченския и Крънския проход , Шипка, Долно Сахране, като се свързва с другия при Павел баня. Още един път преминавал през този район: Павел баня, Александрово, след което се свързвал с главния път в посока Карловската котловина (Делийски 1999, 74).

Многократно вече бе дискутирано употребата на тези пътища през втората половина на I хил. пр. Хр. и за факта, че доказателствата в подкрепа на това са в повечето случаи само косвени. За съжаление монетните находки могат само да очертаят пътищата, а не точните трасета.

Некрополи

До този момент не са проучени синхронни на селището от м. Гереня некрополи.

Пчелиново

Селища

В землището на селото са открити монети на Филип II (Домарадски 1991, 128; Табакова-Цанова 1991, 118). Засега не са установени точни граници на селището от късножелязната епоха. Вземайки предвид терена в прохода, то би се формирало и развивало най-вероятно в посока север - юг, по протежение на самия проход. Потенциалът за развитие на селището е ограничен от насечения релеф. Най-широката част в прохода се намира южно от днешното село. Площта там има приблизителни размери 500 x 550 м и наклон ориентиран на югозапад. В близост се намират две реки р. Папрашница и р. Рабово.

Култови места

Не са известни култови обекти от разглеждания район.

Пътна мрежа

Предвид местоположението на обекта в прохода, за който се предполага, че е бил използван през втората половина на I хил. пр. Хр. Контролиращи и охранителни функции са малкото възможни варианти за съществуването на това селище. В района не са документирани следи от използване на минни разработки. Откриването на монети на Филип II дава основание да се мисли за интензивно ползване на трасето поне през третата четвърт на IV в. пр. Хр.

Некрополи

Не са регистрирани некрополи от късножелязната епоха от района на Пчелиново.

Розово

Селища

Селището се намира на около 2 км северозападно от съвременното село. Материалите от повърхността са от цялата късножелязна епоха (Табакова-Цанова 1991, 117). Разположено на равнинен терен, на надзаливна тераса на р. Старата, ляв приток на р. Тунджа. Селището при Бузовград се намира на 1.5 км. западно от това селище, като

ги разделя и р. Тунджа. Разстоянието е голямо, за да се предполага, че двете са част от едно по-голямо селище, но както и при някои други селища не е ясно дали всъщност не става дума за преместването на едно селище от едно място на друго с цел по-доброто оползотворяване на наличните ресурси. Потенциалът за земеделие е голям – почвите са алувиално – ливадни, характеризиращи се с високо плодородие и заедно с разположението им в главен водоносен пласт представя едни от най-подходящите условия за земеделие. Следи от монументална архитектура липсват. Не е посочена приблизителната площ на селището.

Култови места

Най-близкото култово място е това при Бузовград – „Мегалита“. При описанието на селищната система от Бузовград бе отбелязана неговата спорна функция именно като светилище през късната желязна епоха.

Пътна мрежа

Пътната мрежа до голяма степен копира тази от селищата при Бузовград. Селището е разположено в близост до р. Тунджа, до основното речно трасе в котловината, което преминава през цялата Източна Горнотракийска низина. Недалеч от селището би трябвало да е преминавало и главното сухоземно трасе идващо от Сливенското поле и продължаващо към Карловската котловина.

Некрополи

Гробница в могила „Славчова могила“. Датировката може да се отнесе най-вероятно в първата половина на III в. пр. Хр. Гробницата е изградена от големи, добре обработени каменни блокове, има представителна фасада, преддверие и правоъгълна гробна камера с полуцилиндричен свод. Подът е от каменна настилка. В преддверието е погребан кон в пълен анатомичен ред. Находките включват две сребърни украси, глинени амфори, жезъл от еленов рог (Китов 2003b, 28).

Средногорово

Селища

Две селища са регистрирани от землището на Средногорово. Първото се намира в м. Янък тарлъ, на 4 км източно от селото. Открити са фрагменти от керамика от

късножелязната епоха (Домарадски 1991, 129). Няма информация за документирана строителна керамика или следи от каменни зидове.

Обектът е разположен е на полегат склон (около 2°) с югозападно изложение на рид от Средна гора. Като естествен водоизточник вероятно е служела река Биковец, която тече на по-малко от 200м от селището. Потенциалът за земеделие е малък, обусловен най-вече от неравния терен. Почвите са канелено – подзолисти, но са разположени на неводоносни формации, което в съчетание с хълмистия до планински релеф и липсата на подходящи площи прави условията за земеделие неблагоприятни, особено сравнени с тези от равните части на котловината.

В м. Хайдушки дол е документирано второто селище от късножелязната епоха. То се намира на около километър южно от съвременното село и безспорно впечатление прави откритото монетно съкровище от 425 сребърни монети на Парион - IV в. пр. Хр. (Домарадски 1991, 129).

Разположено е на склон със североизточно изложение, с малък наклон от 3° в близост от водослива на реките Гюря и Малката река. Следи от монументална архитектура липсват, както няма и сведения за регистрирана строителна керамика. И тук както при другото селище условията за земеделие са идентични т. е. доста ограничени.

Култови места

Не са известни култови обекти от района на Средногорово от късножелязната епоха.

Пътна мрежа

Монетните находки от селището в м. Хайдушки дол са резултат от търговски контакти и активно използване на пътната мрежа в околността. През селището най-вероятно е преминавал път пресичащ Средна гора и свързващ Казанлъжката котловина с Горнотракийската низина. Предполагаемият маршрут е следния: Казанлък, Бузовград, Средногорово, Пъстрово където сигурно се разделя на изток към Стара Загора и на запад към Горно Белево, Чирпан или Малко Тръново.

Некрополи

Няма проучени гробове синхронни със селищата в района. Табакова-Цанова посочва наличието на 43 могили (Табакова – Цанова 1991, 119), но не ги локализира

точно. Не става ясно дали са групирани, както и разположението им в топографско отношение.

Тулово

Селища

Селището от късножелязната епоха, вече бе споменато при разглеждането на селищната система на Мъглиж. Намира се на 1 км северно от съвременното село в м. Мараж. На повърхността са открити фрагменти от тракийска монохромна керамика и амфорна тара от IV в. пр.Хр. (Домарадски 1991, 129). Няма данни за открита строителна керамика и следи от каменна архитектура.

Разположено е на равнинен терен, с минимален южен наклон, под 1°, на надзаливна тераса на р. Мъглижка. Видимостта е отлична във всички посоки, на север се ограничава от южните склонове на Стара планина, а на юг от северните склонове на Средна гора. Потенциалът за земеделие е много висок – почвите са канелено – подзолисти.

Култови места

Няма регистрирани култови обекти в района на селището през периода на втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

Поради естеството на терена сухоземният път идващ от Сливенската котловина е бил отдалечен на не повече от 2,5 км от селището. Разстоянието до р. Тунджа, която се е използвала като главен речен път до селището, е около 3,5 км. За връзка най-вероятно се е използвал пътя известен в по-късни периоди, започващ от Трявна, през Селце, Мъглиж, Тулово, Ягода и Берое (Делийски 1999, 73) и покриващ се със средновековния път от Боруи до Търновград (Попов 1984, 56).

Некрополи

В района на селището няма проучени некрополи, които са синхронни с него. Две надгробни могили са били унищожени до средата на XX в. в границите на съвременното село и в близост до ж.п. линията, но от публикацията на Табакова – Цанова не става ясно към кой период принадлежат (Табакова – Цанова 1991, 120).

Турия

Селища

Две селища, регистрирани при теренни обходи, са известни от землището на Турия.

Двете селища са локализирани в Средна гора, в м. Пиростията. Първият е разположен на вр. Висок. Материалите датират обекта от V - III в. пр. Хр. (Табакова-Цанова 1991, 120). Няма запазени каменни градежи, както и архитектурни детайли. Характерът на обекта не е ясен – не е изключено това да е светилище, а не селище (Домарадски 1991, 129).

Възможно е обекта да е укрепление натоварено с наблюдателни и охранителни функции. От върха видимостта е отлична във всички посоки, на километри. Липсата на крепостни стени може да се дължи на факта, че върху него са регистрирани по-късни следи от обитаване от късната античност и средновековие, които евентуално биха могли да разрушат по-ранните укрепления. Около обекта няма следи от експлоатиране на стари минни разработки, както и площите имат нулев потенциал за земеделие. Тези условия не са достатъчни, за да бъде обекта определен за височинно укрепление и това остава една хипотеза, която без археологически проучвания не може да бъде потвърдена.

В подножието на върха са открити материали, предимно керамични фрагменти от съдове от късножелязната епоха. Възможно е керамиката и другите материали да произхождат от селище, тъй като местонамирането им е твърде отдалечено от обекта на върха, за да бъдат те материали свлекли се от него. Няколко монети открити там и принадлежащи на Александър III и Филип III дават поне сигурно обитаване е началото на ранноелинистическата епоха (Домарадски 1991, 129).

Районът, върху който се разполага селището представлява склон с югоизточно изложение, с малък наклон – около 5°. В близост тече р. Турийска. Потенциалът за земеделие е много малък, почти нулев. Площта на селището не е известна, както и не са регистрирани следи от постройки и укрепителни зидове.

Култови места

Сигурни данни за съществувал култов обект няма, но както бе споменато по горе обектът от вр. Висок може би е имал функции на светилище. Предположенията възникват на база малката площ годна за обитаване (около 3 дка), както и

разположението му. Сигурни доказателства липсват и без археологически проучвания трудно може да се установи характера на обекта.

Пътна мрежа

При разглеждането на селищната система на Александрово бяха споменати няколко хипотези за използване на по-късни трасета преминаващи през Турия и в близост до обектите при вр. Висок. Обсъденият път има следното предполагаемо трасе: Брезово, Розовец (Рахманлий), билото на Средна гора, в близост до култовия обект в м. Кутела, покрай подножието на вр. Висок към Турия и Павел баня и Севтополис.

Некрополи

В близост до селището от късножелязната епоха се разполага некропол от петнадесет могили. В една от тях, на върха е открита бронзова каничка – ойнохое с височина 16 см. В горната част на дръжката е изобразена женска глава, а в долната глава на силен (Велков 1934, 464). Съоръжението, където е намерена каната представлява каменно струпване от ломени камъни и най-вероятно има ритуална функция. Не се споменава за гробно съоръжение. Останалите могили не са проучени и датировката им засега остава неясна. Липсата на друго селище в района може да наведе на мисълта, че могилите са част от некропол обслужващ селището.

Тъжа

Селища

От землището на съвременното село е регистрирано едно селище. То се намира в м. Атанасица, на около 2 км западно от селото, простира се на площ около 5 дка. През 1973 г. са проведени сондажни археологически проучвания резултатите, от които не са публикувани. не са разкрити следи от монументални постройки и укрепления, датирано е в късната елинистическа епоха (Домарадски 1991, 129). Продължило е да съществува през римската епоха и началото на късната античност (Овчаров 1999, 48).

Селището е разположено на висока надзаливна тераса на р. Тъжа, с югозападно изложение, с лек наклон (около 3°). Видимостта е ограничена от север и запад от спускащите се южни и западни склонове на Стара планина. Като естествен водоизточник вероятно е служел поток, ляв приток на р. Тъжа, който тече през самото селище, а при нужда водоснабдяването вероятно е ставало от р. Тъжа, която е

отдалечена на около 300м. от него. Потенциалът за земеделие е голям – почвите в югозападна посока са канелено – подзолисти, а на изток и югоизток – делувиялно – ливадни. Част от площите намиращи се на югоизток са разположени на главен водоносен пласт с добро оттичане, без възможност за заблатяване.

Разположението на селището близо Русалийския проход донякъде може предположи използването на прохода за преминаване на Стара планина през късноелинистическата епоха. Това би определило и по-различния характер на селището т.е. охранителни, търговски и др. Липсата на документираните укрепителни съоръжения не подкрепя контролните му функции, а непубликуваните резултати не позволяват преглед на наличния археологически материал за установяване на търговски контакти.

Култови места

От землището на селото е известен един култов обект - светилище разположено в м. Паунов камък, на скален масив, доминиращ над околността. За първи път обекта се споменава като късноантична и средновековна крепост от Ат. Попов (Попов 1982, обр. 31 и 32). Впоследствие обаче Домарадски отбелязва, че преди това на Паунов камък е имало светилище от късната желязна епоха и споменава за наличие в миналото на каменна стена от квадри по информация на местното население (Домарадски 1991, 133). Обектът е проучен чрез сондажни разкопки през 2001 г. Установени изсичания в скалите – стъпала, площадки и ниши, но поради ронливия характер на скалата много от тях са безвъзвратно унищожени (Христов 2002, 107). Датировката на материалите от светилището показва посещение на обекта през почти цялата късна желязна епоха, а именно V – I в. пр. Хр. (Христов 2002, 108).

Пътна мрежа

Селището е разположено недалеч от пътя преминаващ през Русалийския проход. Използването му през късножелязната епоха се доказва от откритите импортни гръцки червенофигурни съдове в некропола на с. Граница, общ. Севлиево, и елинистически монети и амфорни печати от укрепления обект при същото село (Христов 2002, 79). По самото трасе в Стара планина не са открити материали или следи от постройки от този период. Маршрутът, който тогава трябва да бъде начертан ще бъде следния: Тъжа; Паунов камък; Русалийски проход; подножието на вр. Марагидик; вр. Голям Острец с открити материали от късножелязната епоха и гр. Априлци; с. Граница. В голяма степен той се припокрива с описаното от Ив. Христов трасе с допълнението от негова

страна за съществуването на отделни разклонения в северните склонове на Стара планина (Христов 2002, 78-80).

Делийски от своя страна споменава, че пътят се е използвал през римския период, като той удължава трасето след прохода към с. Търничане, а след това и до гр. Павел баня (Делийски 199, 73).

Некрополи

В същата местност (Атанасица), където се разполага селището от късноелинистическата епоха е разположен и могилен некропол от деветнадесет могили. Пет от тях се намират северно от селището, а останалите четиринадесет на юг. Некрополът е проучван, но не е публикуван. В част от могилите са разкрити гробни съоръжения от II – I в. пр. Хр. Този факт дава основание той да се свърже пряко със селището. В пространството между двете части на некропола е регистриран и един плосък гроб също от този период (Домарадски 1991, 132). Много вероятно е наличието на плосък некропол, развивал се между могилите и в непосредствена близост до селището.

В м. Дойкова поляна, на десния бряг на р. Тъжа, е разположен могилен некропол, състоящ се от двадесет малки по размер могили. Те са разположени на заливна тераса на реката, като по-голяма част от тях са обезличени периодични нейни разливи (Овчаров 1999, 48). В близост до тях са направени няколко сондажа, с цел издирване на селище от късната желязна епоха, но въпреки това не е посочена хронологията на некропола. Изборът на това място за направа на сондажи най-вероятно е продиктуван от наличие на материали от късната желязна епоха, откривани по повърхността. След като не е регистрирано селище логично е да се помисли, че те произхождат от разрушените могили.

Шипка

Селища

От землището на Шипка е регистрирано едно селище, в м. Светица от късножелязната епоха. На повърхността най-вече се откриват фрагменти от монохромна тракийска керамика и амфорна тара (Домарадски 1991, 129). Необходимо е да се уточни, в близост, на по-малко от 0,5 км, се намира укрепеното селище от м.

Градовете регистрирано в землището на Крън. Площта на обекта не е известна, както и няма данни за следи от постройки и зидове.

Разположено е на сравнително равен терен с наклон по-малко от 1° в югозападна посока, в подножието на Стара планина. Видимостта е ограничена от север, североизток и северозапад от стръмно спускащите се южни склонове на Стара планина. За естествен водоизточник може би се е използвал извор или кладенци, тъй като в близост не тече река. Потенциалът за земеделие е голям – почвите са делувиялно – ливадни, характеризиращи се с високо плодородие. Площите се намират на главен водоносен пласт, който е порест и позволява добро оттичане.

Култови места

До този момент не са регистрирани обекти имащи култови функции от района на селището.

Пътна мрежа

Описанието на пътната мрежа повтаря тази на обекта в м. Градовете при с. Крън. В близост може да се мисли за развитието на два пътя: Трявна, вр. Бедек, Бузлуджа, Крън и Шипка, Крън, Казанлък. И двата са предположени, че са се развили през римската епоха и особено през средновековието когато пътят през Стара планина е преминавал през Крънския, а не през Шипченския проход (Делийски 1999, 72-73), въпреки че няма преки доказателства за използването им през римската и предримската епоха.

Шипченският проход е бил използваем поне през римската епоха според Ив. Христов, който посочва маршрут от Габрово, през прохода и с. Шипка, Крън, към с. Тулово и Змеевския проход, а оттам до Августа Траяна (Христов 2002, 80-81). Не се уточнява обаче за открити материали от късната желязна епоха по трасето в частта си през Стара планина.

Некрополи

В околностите на града са регистрирани множество могилни насипи, по-голяма част, от които представляват надгробни могили. В част от тях са открити монументални гробни съоръжения. Такива са могилите „Грифоните“, „Голяма Арсеналка“, „Хелвеция“, „Шушманец“, „Оструша“, „Малката могила“, „Сашова могила“, „Светицата“, „Голяма Косматка“.

Гробница от могила „Грифоните“. Могилата се намира на югозапад от Шипка. Има фасада, обърната на югоизток, правоъгълна и кръгла камера от прецизно обработени каменни блокове, свързани с железни скоби, залети с олово. Входът за първата камера е снабден с двукрила каменна врата, отваряща се навън. След затварянето им, крилата са подпрени долу с големи каменни блокове, а входът и фасадата са скрити с каменна стена (Китов 2003а, 16).

Първата камера е малка, има двускатно покритие. Частично е запълнена от насип, в който са разхвърляни добре запазени кости на кон. Той е бил положен на пода след погребение или жертвоприношение. Второто помещение е кръгло и подът му е покрит с три концентрични пояса от дебели (до 35 см) каменни плочи, подредени около кръгла централна плоча с вдлъбнатина в средата. Срещу входа е монтирано представително погребално ложе. Според проучвателя съоръжението е опразнено още в древността. Във фугите на някои от разместените подови плочи и под леглото са намерени четири златни апликации, части от венец, позлатени глинени топчета, фрагменти от метални и керамични предмети, попаднали при последното използване на помещенията. Датировката се отнася към края на IV в. пр. Хр. (Стоянова 2005, 660-661).

Гробница от могила „Голяма Арсеналка“. Тя има представителна фасада и фалшив релефен, неразчленен, вписан в правоъгълно поле от блокове над входа за първата камера фронтон. В средата му е моделирана палмета, а в краищата палмети с удължено, необикновено силно заострено листо, което заедно с кръга, от който излиза, силно наподобява глава на грифон (Китов 2003а, 17).

Фасадата е обърната на югоизток, страничните и краища са скрити от допълнително прилепени към нея стени на коридор. Входовете имат отварящи се навън двукрили каменни врати, някои фрагменти от които са запазени на място. Подовите на двете помещения са покрити с дебела варова замазка. Под нея, в правоъгълното помещение, е останала каменната настилка. По същия начин в централната камера тя частично скрива кръглата и разположените около нея в три концентрични пояса останали каменни плочи. Към страничните стени на пода са монтирани големи плочи с дебелина 20 см, които са служели за сядане. Погребалното легло е затворено отпред с вертикална плоча, върху която са представени пластично крака. Пред леглото е поставен подвижен каменен блок с профилирано лице и хоризонтална линия, боядисана в червено (Китов 2003а, 16).

Гробница от могила „Хелвеция“. Разположена е на стотина метра от югоизточните покрайнини на гр. Шипка. Най-вероятната датировка е в последната четвърт на IV в. пр. Хр. Състои се от дълъг коридор, представителна фасада, преддверие и правоъгълна камера. Изградена е от големи, добре обработени каменни блокове. Подовете са покрити с варова замазка, стените – с блестяща мазилка, набраздена така, че да имитира градеж от блокове. Покритието има трапецовидно сечение. В камерата са запазени на място две каменни крила от врата с устройство за заключване, срещу входа е разположено ложе. В преддверието и пред челото на източната стена на коридора са открити скелети на коне; бронзова апликация и други материали (Китов 2003а, 18-21). Според проучвателя гробницата е ограбена в древността.

Гробница от могила „Шушманец“. Намира се на около 200 м североизточно от Хелвеция. Датира се в последната четвърт IV в. пр. Хр. Градежът е от големи, отлично обработени каменни блокове, подовете и стените са със замазка и мазилка. Състои се от коридор, преддверие с полуцилиндрично покритие и кръгло помещение с купол. В началото на преддверието е поставена колона с капител. Колона е разположена и в средата на кръглата камера. Входът към камерата е бил затварян с двукрила, орнаментирана каменна врата. Пред има нея фалшив фронтон с пластична украса. Срещу входа е разположено каменно легло. В преддверието са погребани или принесени в жертва четири коня и две кучета (Китов 2003b, 21-23).

Гробница от могила „Оструша“. Датировката според Г. Китов е в първата половина на IV в. пр. Хр. (Китов 1994, 13). По-вероятната датировка е след средата на IV в. пр. Хр. Проучвателят на обекта определя съоръжението като гробнично - култов комплекс. Според него то е изпълнявало и религиозно-ритуални функции (Китов 1994, 17). Изградено е от каменни блокове с шест помещения. Централното помещение е от монолитен блок с тегло над шейсет тона. По тавана има стенописи в миниатюрни полета с квадратни и с други форми. Едно от помещенията има кръгла форма. Открити са два сребърни съда, пълен комплект сребърни украси за конска амуниция с изображения на животни, късове от желязна с посребряване и позлатяване яка към ризница, монети, монохромна тракийска и импортна гръцка керамика (Китов 2003b, 21-25).

Гробница от могила „Малката могила“. Датира се във втората половина и по-скоро в края на IV в. пр. Хр. Гробницата има правоъгълна камера. В нея е извършено погребение - трупополагане на мъж. Гробният инвентар включва две костени двойни

брадви (лабриси), златни огърлици, пръстен-печат, други златни и сребърни накити, две сребърни фиали, ситула и купа от бронз, импортни и местни керамични съдове.

Гробница от могила „Сашова могила“. Датира се в последното десетилетие на III и първата четвърт на II в. пр. Хр. Изградена е от грубо и отлично обработени каменни блокове. Състои се от дълъг коридор, две правоъгълни помещения, второто с полуцилиндричен свод, в което е поставено каменно легло. Върху него ложето е поставен скелет на мъж с шлем, плетена ризница, меч, върхове на копия, златна фибула, сребърна фиала. По пода в гробната камера са поставени импортни и местни керамични съдове, две амфори и бронзова каничка. Пак на пода, в североизточната половина е открит скелет на кон (Китов 1996 9-21).

Граден гроб от могила „Светицата“. Датиран е във втората половина на V в. пр. Хр. Изграден е от добре обработени каменни блокове. В гроба са положени са само част от краката и долната челюст на тяло на мъж с почти пълен комплект въоръжение - бронзова броня от две части с пластична орнаментация и железни допълнения – предпазители за шия, корем, ръце; два меча; няколко върхове на копия от желязо; 144 бронзови върхове от стрели. В гробното съоръжение са поставени още: две амфори, две червенофигурни кани; златен пръстен-печат; сребърна чаша с две дръжки, бронзова хидрия и много дръжки, устия и дъна без останалата част от съдовете. Много е вероятно липсата на част от съдовете да се дължи на практикуване на обред на препогребване т.е. тялото с част от гробния инвентар да е преместен от друго гробно съоръжение. Това може и да обясни липсата на анатомичен порядък на костите на погребания индивид. На мястото на главата на погребания е поставена маска изработена от злато с тегло над 600 г, с изображение на лице на мъж с буйни коси, мустаци и брада (Китов 2005 47-65).

Гробница от могила „Голяма Косматка“. Датира се в началото на III в. пр. Хр. Гробницата се състои от дромос, преддверие и гробна камера. Дромосът е направен от ломени камъни на глинена спойка. Преддверието и гробната камера са изградени от добре обработени каменни блокове (гранит), свързани помежду си с железни скоби, залети с олово. Гробната камера има кръгъл план. В нея са разположени ложе и маса. Гробният инвентар включва елементи на въоръжението – върхове на копия; меч; шлем със сребърна позлатена апликация, наколенници с изображения на Великата тракийска богиня-майка и грифони. Украси за конска амуниция; три амфори; два бронзови съда; два сребърни - каничка с дръжка и фиала; бисерна мида, изработена от сребро с позлата; златен киликс, венец. Със златни нишки е тъкан килим, който е постлан на

пода преди подреждане на личните вещи и даровете. От скелета са намерени само 4 зъба. Възможно е тялото да е кремирано. В първото помещение е открит скелет на кон. На 7 м пред фасадата е положена бронзова глава от статуя. Главата е едно от най-добрите произведения на античното изкуство. Тя представя мъж на средна възраст, с грижливо вчесани коси, мустаци и брада, с благородно лице (Китов 2005 66-94).

Проучвателят Г. Китов твърди, че откритата гробница принадлежи на тракийския цар Севт III. Аргументите на тази теза са: близостта на Севтополис до гробницата (по-малко от 10 км); пишно погребение; синхронност между резиденцията и гробницата във времето подкрепено с печат от амфора датирана в самото начало на III в. – времето на смъртта на Севт; три надписа съдържащи името Севт - на два от сребърните съдове и върху челото на шлема; сходност на изображенията на Севт върху монети с тази на бронзовата глава открита пред входа на гробницата, която според Китов представя именно владетеля (Китов 2005, 91).

Югозападно от гр. Шипка са проучени още няколко надгробни могили. Датировката им е V–III в. пр. Хр. Това са могилите Консулова, Биньова, Зарева, Лешникова, Синева. Находките включват елементи на въоръжението, сребърни украси за конска амуниция, златен пръстен-печат (Синева могила), керамични съдове – импортни и местни (Китов 2003a, 2-12; Китов 2003b, 20- 26).

Ясеново

Селища

От землището на Ясеново е регистрирано едно селище. То се намира в м. Асарлъкът, на 0.5 км западно от селото и е датирано най-общо в късножелязната епоха (Домарадски 1991, 129; Табакова-Цанова 1991, 123). Площта на селището не е известна. От този период не са известни монументални градежи и укрепления.

Разположено е на югоизточен склон с малък наклон - 2°. За естествен водоизточник вероятно е служела р. Лещница, която се намира на по-малко от 200 м от селището. Видимостта е ограничена от почти всички посоки с изключение на юг, югоизток и югозапад. Потенциалът за земеделие е голям – почвите, на юг от селището са високоплодородни делувиялно - ливадни. Площите се намират върху водоносен пласт с добра пропускливост и оттичане.

Култови места

Не са открити култови обекти от района на селището от втората половина на I хил. пр. Хр.

Пътна мрежа

Разположението на селището в близост до пътя за „Вътреполската поляна“ в Узана, през Химитлийския проход може да предположи нейното използване за преминаване на Стара планина. Ив. Христов, базирайки се на сведения от един пътеводител за Стара планина, в който се упоменават открити археологически материали край Узана, предполага използването на пътя именно през този маршрут, който завършва при р. Росица и гр. Севлиево (Христов 2002, 80).

Липсват данни за съществуването по-ранни пътища, свързващи селището с останалите намиращи се в близост – Крън, Шипка и др. Разбира се равнинният терен в околността предлага голям избор на възможни трасета, което затруднява в голяма степен и прави опита им за откриване почти непосилен.

Засега единствените преки следи от съществуващо пътно трасе от територията на Ясеново са от Османския период. Пътят е свързвал селищата при Ясеново – Шипка – Скобелево – Тъжа. Именно по времето на Мидхад паша започва и обновлението на пътната мрежа в Казанлъшката котловина (Делийски 1999, 73).

Некрополи

В землището на селото са проучени няколко надгробни могили от могилния некропол намиращ се на по-малко от километър от селището съществувало през късножелязната епоха. Разкопани са могили: Смаилова и Деница. Датировката на откритите гробни съоръжения е от V – III в. пр. Хр. Открити са сребърни накити, въоръжения, метални и керамични съдове, сребърни украси за конска амуниция със стилизирани изображения на животни (Китов 2005, 44).

Изводи и дискусия

Селища

Селищата са групирани както поединично, така и на групи по няколко селища отстоящи едно от друго на не повече от 1-3 км. Групите, които се открояват са следните:

- Три селища при с. Осетеново.
- Четири селища при с. Александрово и с. Габарево.
- Осем селища при гр. Казанлък, с. Бузовград и с. Розово.
- Седем селища при гр. Мъглиж и с. Тулово.
- Три селища при гр. Николаево, гр. Гурково и с. Конаре.
- Четири селища при Севтополис, гр. Павел Баня, с. Горно Черковище и с. Виден.

Останалите селища са разположени по единично или по две. Поединично са селищата при: с. Тъжа, с. Александрово, с. Ветрен, с. Дъбово, с. Пчелиново, с. Копринка, с. Долно Съхране, с. Ясеново, с. Крън.

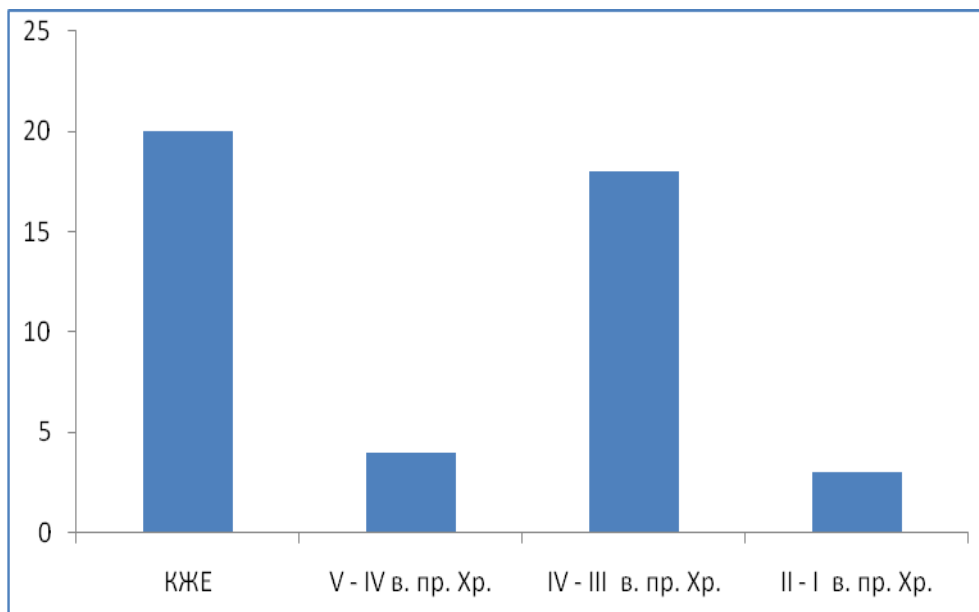
По двойки са на разстояние по-малко от 2 км едно от друго; това са селищата при: с. Турия, с. Крън и с. Шипка и с. Средногорово.

Разглеждането на селищата в групи изисква съществуването им да бъде поставено в точни хронологически рамки. Съществен проблем обаче остава именно датировката, като за повечето от тях това е цялата късножелязна епоха. Твърде разтегнатите дати, обхващащи половин хилядолетие, често пъти се дължат на липсата на достатъчно добри в датиращо отношение археологически материали. Друга съществена пречка е отсъствието на разкопки, които да уточнят началото и края на обитаване на отделните селища. Двата основни фактора, които са взаимно свързани и нужни за анализа на обектите отсъстват при голяма част от тях.

Селища, които са датирани през цялата късножелязната епоха са общо 20 на брой, което е около 40% от общия брой на всички регистрирани селища в Казанлъшката котловина. По-точна датировка имат останалите 24 обекта, макар и там на повечето от тях да не е ясна началната и крайна дата на съществуването им (Фиг. 13).

От V в. пр. Хр. са известни само четири селища (Долно Съхране, Казанлък, Осетеново, Турия) докато от втората половина на IV в. пр. Хр. и особено от ранноелинистическата епоха техният брой се увеличава четири пъти (Александрово, Бузовград (2), Габарево, Горно Черковище, Гурково, Казанлък, Копринка, Крън, Осетеново (2), Пчелиново, Севтополис, Турия, Конаре). От късноелинистическата епоха са регистрирани само три (Дъбово, Казанлък, Копринка) Тук обаче трябва да се вземе под внимание, че датирането на повечето обекти от късната класика и ранния елинизъм е станало на база нумизматичен материал, а това най-често са монети на Александър III, Филип III, Севт III и Лизимах. Резонно е да се отбележи, че засилената

циркуляция на монети от тези типове довежда до по-честото им намиране, но в никакъв случай не трябва да се имат предвид само те при датирането на селищата.

Фиг. 13. Разпределение на селищата по периоди в Казанлъшката котловина

При нито една от оформените шест големи концентрации на селища не може с точност да се определят кои от тях са съществували по едно и също време. Концентрацията на тези места може и да се дължи на факта, че едно и също селище, поради различни причини, се е измествало през времето от едно място на друго. Причините за промяна на обитаването на едно селище са много например, като лошо оттичане при дъждовни води, свличания на части от брегове на речни корита и др.

Дори и бегъл поглед върху картата с разпределението на селищата в концентрации по няколко повдига въпроса за техния характер. Разбира се безспорно селищен център през ранноелинистическата епоха от котловината е бил Севтополис. Този факт се отнася категорично само до последната четвърт на IV и първата четвърт/средата на III в. пр. Хр., но не и преди както или след това. М. Домарадски отбелязва, че в района на Долно Сахране трябва да се търси селищен център от късноелинистическата епоха (Попов 2002, 132-133), но засега хипотезата не е потвърдена. На това място по-скоро трябва да се търси такъв от класическата епоха и то още от V в. пр. Хр. ако се съди по наличието на импортна (?) керамика (букеро)

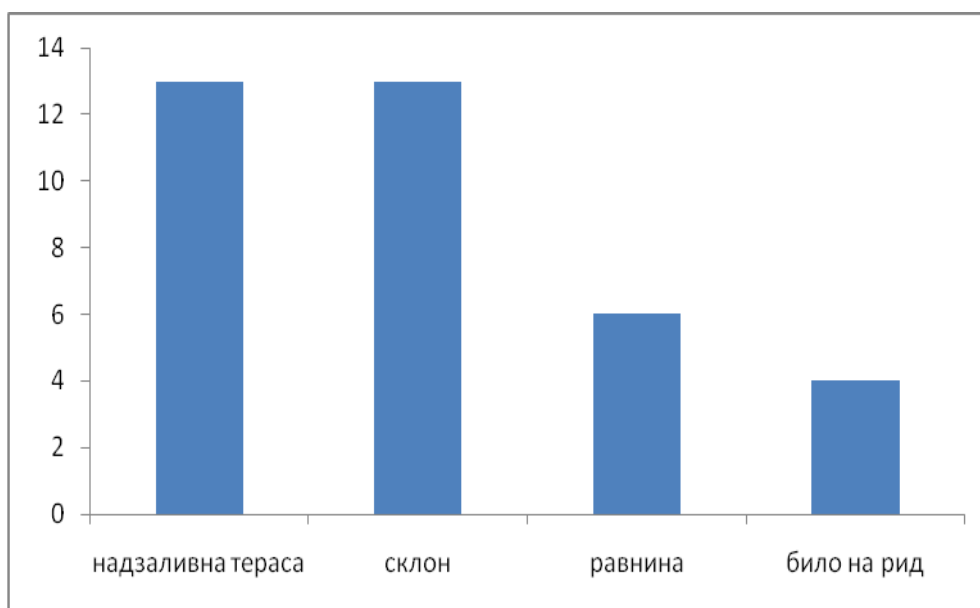
открита в могила 1 от некропола намиращ се в непосредствена близост¹¹⁰. За потвърждение за това може да послужи и откритата по повърхността на селището чернофирнисови фрагменти от съдове¹¹¹.

За класическата епоха отново няма сигурни доказателства за съществуването на политически и административен център в котловината. Пак според М. Домарадски той трябва да бъде търсен в „триъгълника Шейново – Мъглиж – Копринка“ (Домарадски 1991, 137). Два обекта в този район имат следи от монументална архитектура – каменни зидове, строителна керамика и др. се намира в м. Градовете при с. Крън; но основния проблем, е че той отново се датира в ранноелинистическата епоха. Най-правдоподобното обяснение за него е укрепена резиденция, която теоретично би могла да се свърже със Севт III. Съществуването и паралелно със Севтополис не е в противоречие и както резонно е упоменато, че укрепен център на Севт III е логично да се намира в близост до Шипченския проход, място значително по удобно за отбрана (Rabadjiev 2000, 389-390). Вторият обект се намира източно от Мъглиж, където са открити отделни архитектурни детайли. За съжаление на това място не са провеждани археологически разкопки. Съществуването на богат аристократически гроб от ранната класическа епоха в могилата Светицата, указва индиректно за наличието на селищен център с управленски функции в района поне от втората половина на V в. пр. Хр.

При останалите селища няма регистрирани следи от укрепления и монументални градежи и строителна керамика. В повечето случаи площта (когато е известна) е по-малка от 5 дка. Почти всички селища са разположени на равнинен терен с много малък наклон – 1 до 3° В половината случаи – на речни тераси на р. Тунджа и притоците и, а в останалата част - на склонове на Средна гора (Фиг. 14). Единични са случаите на регистрирани селища по южните склонове на Стара планина (Ясеново, Осетеново, Крън), най-вече заради изключително стръмния им наклон. Част от тези селища разположени на входовете на проходите, които са използвани от пътищата за преминаване на Стара планина. (Домарадски 1991, 130).

¹¹⁰ Nikov 1999, 34.

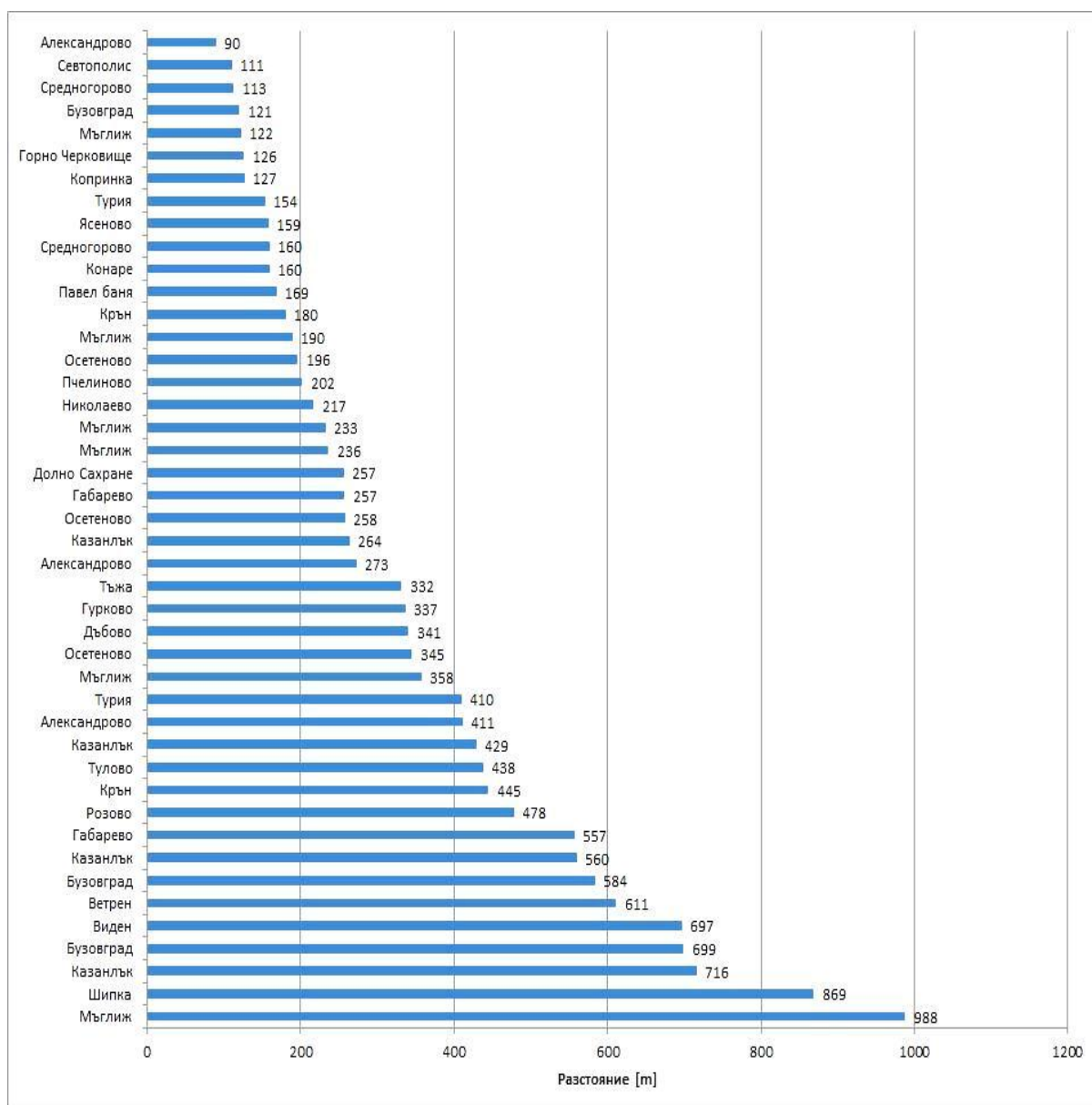
¹¹¹ Домарадски 1991, 127

Фиг. 14. Разпределение на селищата в Казанлъжската котловина според географското им разположение

Повечето селища са разположени близо до естествени водоизточници – най-често реки, като разстоянията са до около 300-400 м от тях (Фиг. 15). В случаите, в които те се намират на повече от половин километър би следвало да се помисли за използването на извори и кладенци. Последните засега са открити само в Севтополис, но важно е да е отбележи, че технологията е използвана през този период.

Както вече бе споменато за повечето селища площта е неизвестна. Домарадски описва малки селища с площ по-малки от 5 дка и големи с площ от няколко десетки декара (Домарадски 1991, 130). Това е твърде незадоволително при опит да се приложи теоретичния модел на Дж. Ръсел за пресмятане на населението на дадено селище въз основа на неговата площ. Той приема, че на 10 дка от площта на селището живеят приблизително 125 човека (Russell 1958, 50-52). Така например описаните селища с площ 5 дка трябва да са били обитавани от не повече от 65-70 човека. Разбира се не трябва да се приема, че повечето от тях са имали толкова малка площ, която реално позволява разполагането на едва няколко жилищни и стопански постройки с прилежащи към тях дворове.

Фиг. 15. Разстояние на селищата от Казанлъшката котловина до най-близкия естествен водоизточник (реки, потоци)

При разглеждането на отделните селища бе обърнато внимание на потенциала за земеделие, като бе отбелязано, че при почти всички селища заобикалящите ги почви са плодородни - по-голямата част от територията е заета от канелено – подзолисти, делувиално-ливадни и алувиално–ливадни. Делът на отделните типове почви е следният:

Тип	Площ в дка
Делувиално и делувиално-ливадни почви	162550 (21%)
Алувиално и алувиално-ливадни почви	89560 (11%)
Канелено – подзолисти почви	482650 (62%)
Ливадно-черноземновидни почви	48944 (6%)

Площта на котловината е около 780 км², но обработваемите земи са доста по-малко. При изчислението им трябва да се изключат реките, заблатените и неподходящи територии. В днешно време земеделските площи са около 276 км², от които като подходящи за обработване са около 190 км² (География на България 2002, 134). За периода на втората половина на I хил. пр. Хр. обработваемата площ трябва да бъде намалена още тъй като населението не е било в състояние да променя и манипулира ландшафта, както това се прави сега (прокарване на изкуствени напоителни канали, заравняване на терени, промяна и разширения на речни корита, дълбока обработка на почвата). Освен това трябва неясна остава и територията за пасища, нужна за съществуването на скотовъдството. Реално площите трябва да бъдат намалени още, като най-вероятно те не са били повече от 120 - 150 км².

Заедно с това трябва да се постави и въпросът за вида култури отглеждани в котловината както и техния добив. Недостатъчното количество поленови анализи не дават задоволително обяснение, но би могло да се предположи, че основно за изхранването на населението на котловината са били засаджани житни растения.

Добивите през втората половина на I хил. пр. Хр. са се отличавали доста от количеството добивано след индустриализацията на обществото. Дори в началото на XX век средния добив от житни култури, които не са специално селектирани сортове не превишавали 50 до 60 кг. от 1 декар (Dennell, Webley 1975, 106). Като се има предвид, че за нуждите за засяване на бъдещата реколта е било нужно да се оставя от минимум 1/4 до 1/3 от добивите или поне 10 кг за декар (Радунчева 1981, 19), то количеството добивано от 1 декар през късножелязната епоха едва ли е превишавало 40 - 50 кг от 1 декар. Тук трябва да се вземе под внимание и оставяните земи за възстановяване от предходни посеви (периоди на угар), които може би са заемали около половината от цялата площ. Така общото количество добиви трябва да не превишава 350000 - 4000000 кг. Според Кларк и Хасуел минималното количество зърно на човек за година е 210 кг (Clark, Haswell 1967, 63). Пресметнато това означава, че това количество е достатъчно за изхранването на максимум 19000 - 20000 души и то при минимално количество от 600 г зърно на ден, което при около 340 - 350 kkal на 100 г продукт, прави между 2000 - 2100 kkal на ден, приемано най-вероятно под формата на варива и каша, както предполага Р. Георгиева (Георгиева 1999, 75). Разбира се то би било достатъчно на повече хора поради обстоятелството, че в менюто на населението са влизали други култури като бобови храни, зеленчуци и плодове (Георгиева 1999, 76-77).

Хипотетичният брой на населението живяло в котловината през късната желязна епоха, направен на база анализ на земеделските площи, посеви и добиви е твърде неясен, но все пак ако се вземат предвид горе посочените данни може да се предположи, че територията на котловината е достатъчна за изхранването на максимум 20000 души, ако се предположи, че то се препитава главно от зърнени култури и то при оползотворяване на цялата налична площ, след задължително оставени площи като тревна угар. Останалите части вероятно са били оползотворявани като пасища за развитие на скотовъдството, което между другото е и основния източник на тор за земеделските култури.

Без съмнение другото основно направление в икономиката на котловината е представлявало именно скотовъдството. На този етап не могат да се определят предпочитанията към определени видове, както и в какво съотношение са били отглеждани те – вероятно както и на доста места в Тракия основните отглеждани видове са били коза, овца, свиня, говедо и кон (Георгиева 1999, 89-92). Едно етнографско изследване на К. Чанг от Северна Гърция показва, че на територия около три пъти по-голяма от тази на Казанлъшката котловина са отглеждани над 40000 кози и овце разделени в шест селища и организирани в стада от по 60 до около 200 глави (Chang 1993, 693-694). Имайки предвид и използването на площи за засаждане на земеделски култури, то може да се предположи, че района има капацитет да поддържа няколко хиляди глави добитък.

Откритите монетни съкровища са повече от тринадесет, от които десет принадлежат на периода на ранноелинистическата епоха (Домарадски 1991, 134). Това заедно с амфорната тара показва засилване на търговските контакти най-вече по време на съществуването на Севтополис. С малки изключения по-ранни монети на Аполония има открити само в няколко селища в котловината. Това поставя въпроса за интензивността на търговията с останалата част на Тракия и гръцките полиси през класическата епоха, която, ако се вземат тези данни, на този етап на проучванията трябва да се заключи, че е по-слабо развита от тази в Карловската котловина и района на Дуванлий например.

Силните търговски контакти през ранноелинистическата епоха безсъмнено достигат своя апогей. Това е видно и от факта, че след края на Севтополис, монетната циркулация рязко намалява, като през късноелинистическата епоха по-голяма част от монетите принадлежат на одриския династ Реметалк.

Рудодобивът и металообработката са играели основна роля в района Казанлъшката котловина, като сведения за такива дава М. Домарадски. Той ги ситуира в района на Александрово, Осетеново и Николаево (Домарадски 1991, 128, 137). За съжаление той не дава повече информация какво точно се е добивало, както и точното им местоположение.

По-подробна информация дава Г. Георгиев за златни находища в района на с. Осетеново и с. Копринка. В района на Осетеново залежите са от златни кварц-пиритови жили, а от Копринка – самородно злато (Георгиев 1987, 16). И тук обаче липсват сигурни доказателства за използването им през втората половина на I хил. пр. Хр.

Архитектура, строителни техники и материали. Основни сведения за тях се черпят от разкопките на Севтополис където при строежа на крепостните стени и сградите са употребявани ломени и речни камъни и кирпич. По отношение на покривните конструкции, освен в Севтополис, керемиди са засвидетелствани в обектите при с. Крън - м. Градовете и Мъглиж, където е открита и част от дорийска колона.

С изключение на Севтополис и Крън в останалите обекти, няма данни разкрити сгради, което прави невъзможно възстановяването на тяхната площ, вид, характер, брой на помещенията, наличие на канализация и др.

Може да се предположи, че повечето жилищни и стопански постройки са били изградени в повечето случаи като плетено-коловата или глинобитната конструкция, тъй като при теренните обходи рядко са описани следи от разрушени каменни стени или цокли, върху които става възможно поставянето на кирпичи. Приложената по-долу таблица показва вида скали намиращи се в околностите на селищата от Казанлъшката котловина.

Име	Литология
Розово	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Крън	Отложени седиментни скали
Крън	Отложени седиментни скали
Тъжа	Отложени седиментни скали
Шипка	Отложени седиментни скали
Ветрен	Отложени седиментни скали
Дъбово	Отложени седиментни скали
Мъглиж	Отложени седиментни скали
Тулово	Отложени седиментни скали
Мъглиж	Отложени седиментни скали

Мъглиж	Отложени седиментни скали
Мъглиж	Отложени седиментни скали
Мъглиж	Отложени седиментни скали
Долно Сахране	Речни камъни и пясъчници
Казанлък	Речни камъни и пясъчници
Казанлък	Речни камъни и пясъчници
Копринка	Речни камъни и пясъчници
Бузовград	Речни камъни и пясъчници
Казанлък	Речни камъни и пясъчници
Бузовград	Речни камъни и пясъчници
Александрово	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Павел баня	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Габарево	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Габарево	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Виден	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Горно Черковище	Речни камъни и пясъчници, наносни пластове и тераси, пясъци, мочурищни депозити.
Севтополис	Речни камъни и пясъчници
Конаре	Речни камъни и пясъчници
Александрово	Речни камъни и пясъчници
Осетеново	Речни камъни и пясъчници
Осетеново	Речни камъни и пясъчници
Осетеново	Речни камъни и пясъчници
Николаево	Речни камъни и пясъчници
Ясеново	Конгломерати, пясъчници и глини
Бузовград	Гранити
Средногорово	Гранити
Средногорово	Гранити
Казанлък	Гранити
Пчелиново	Гранити
Гурково	Гранити
Мъглиж	Гранити
Турия	Гранити
Турия	Гранити
Александрово	Гранити

От нея се вижда, че за някои от обектите, когато е използван камък за градеж на стени, то в повечето случаи той би бил пясъчник или речен камък. Пясъчникът е лесен за обработка и позволява използването му в цялата височина на сградите. Липсата на регистрирани блокове при теренни обходи показва, че очевидно този материал не е

предпочитан. Това може да се обясни отчасти и с разположението на някои от селищата в равнинни райони, където добиването на суровина е затруднено. Друга причина е факта, че това си остава сравнително скъп метод за изграждане на сгради. Нужна е добра подготовка и време за обработване на блоковете, както и транспорт от по-голямо разстояние от подходяща кариера. Същевременно речните камъни са добивани от коритата на близо течащите реки и е могло да се използват за изграждането поне на каменни цокли, от където да се продължи стената с помощта на кирпич например. За съжаление, освен в Севтополис, засега липсват проучени такива постройки, за да се потвърди или отхвърли това предположение. Дори и там предимно са използвани ломени камъни от гранит които са добивани от гранитоидния плутон в Стара планина (Георгиев 1987, 54). Използването на гранит е регистрирано и при гробничното строителство в някои гробници – в Сашова могила, Голямата Арсеналка и Казанлъшката гробница (Китов 1996, 33).

Може да се предположи, че през втората половина на IV и III в. пр. Хр., за задоволяване нуждите на строителството, на територията на Казанлъшката котловина са съществували поне няколко каменоломни за добив на скални материали използвани за жилищно, административно и гробнично строителство. Тяхното търсене трябва да бъде съсредоточено по южните склонове на Стара планина.

На този етап от проучванията може да бъде възстановена следната картина на селищна система в котловината:

- Класическа епоха – неизвестен брой селища, без ясно обособени селищни центрове. Може да се предположи, че част от обектите с общата датировка кже са съществували още от класическата епоха, но засега не може да се каже колко е техния брой и какъв статут, който са имали.
- Ранноелинистическа епоха – един известен селищен център (Севтополис) и осемнадесет селища. Във всичките шест концентрации, описани по-горе има регистрирани селища от този период. Тук задължително трябва да се добави и изградената категоризация според типа им – коме, комархия, хора (Фол 1970, 123 – 124). Така групите от Осетеново, Александрово, Казанлък, Мъглиж и Николаево ще бъдат определени като комархии, които обаче не достигат своето развитие на градски центрове.
- Късноелинистическа епоха – няма сигурни данни за селищни центрове, освен предположения такъв при Долно Сахране от М. Домарадски (Попов 2002, 132-133). Освен това сигурният брой на селищата от този период е три. Дори и прибавяйки

част от селищата датирани през цялата късножелязна епоха е видно намалелия им брой сравнение с периода от IV – III в. пр. Хр.

Култови места

В Казанлъшкото поле впечатление прави малкото на брой култови места регистрирани досега – Тъжа в м. Паунов камък; Виден в м.Бентът; Севтополис; Бузовград „Мегалита“. От анализа, който бе направен стана ясно, че обекта „Мегалита“ има спорен характер и най-вероятно има наблюдателни, а не култови функции.

Липсата на култови обекти няма задоволително обяснение засега. Може да се предположи съществуването на обекти от типа скални светилища по склоновете на Средна гора и Стара планина, но засега този въпрос остава отворен и само бъдещи проучвания ще установят култовите практики района на котловината.

Пътна мрежа

Основните изводи за пътната мрежа от Казанлъшката котловина в повечето случаи са направени на база теоретични модели и по-късно съществуващи трасета от римската и късноантичната епохи и средновековието.

Главните трасета през разглежданата територия са няколко:

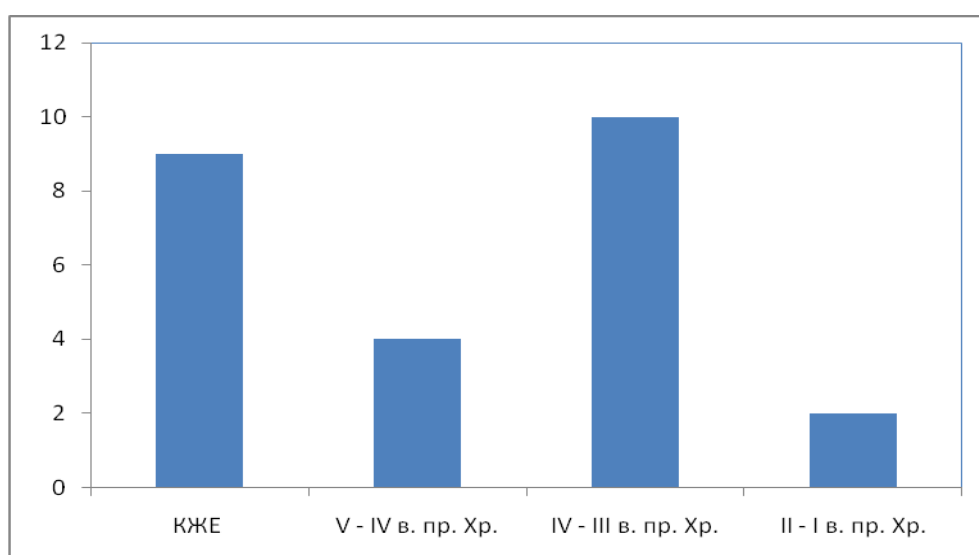
- пътят идващ от Черноморието, Сливенската котловина и продължаващ към Златишко – Пирдопското поле.
- пътят през Русалийския проход, свързващ Казанлъшкото поле в западния му край с северните склонове на Стара планина.
- пътят през прохода Хаинбоаз отново свързващ селищата на север от Балкана с котловината, но и предоставящ бърз достъп до удобно трасе през Средна гора към Горнотракийската низина, при Стара Загора и Чирпан.
- пътищата или по-скоро пътеките с множеството си разклонения при Крън, Ясеново и Шипка, отвеждащи до селищата при Трявна и Севлиево.

Трябва да се отбележи, че в повечето случаи тези пътища трудно биха изпълнявали своите функции през цялата година най-вече заради лошите климатични условия през есенно зимния сезон. Стръмният наклон налага допълнително преправяне на някои части на трасетата, което както е известно се прави след като Тракия се асимилира в границите на Римската империя. Това създава допълнителни пречки пред използването на трасетата като коларски пътища. Много е възможно по-голяма част от

тях да са били годни за употреба само от пешеходци, конници или с впрегатни животни, но теглещи шейни.

Некрополи

Некрополите и най-вече могилните некрополи в Казанлъшката котловина са едни от най-добре проучените от цялата територия на Древна Тракия. Въпреки това голяма част от разкопаните обекти не са цялостно публикувани и затова в литературата присъстват с общата датировка – късножелязна епоха (около 1/3 от всички проучени некрополи). Често липсват и данни за погребалния ритуал, и положения инвентар. Въпреки това не е трудно да се забележи нарасналия брой на ранноелинистически некрополи в сравнение с тези от класическата епоха и отново намаляващия им брой спад към края на хилядолетието (Фиг.16).

Фиг. 16. Разпределение на проучените некрополи по периоди от Казанлъшката котловина

От територията на Казанлъшкото поле са известни едни от най-добрите образци на монументална гробнична архитектура. Прави впечатление и техният изключително големия брой – над двадесет и две, открити до този момент, което представлява над 1/5 от общия брой гробници регистрирани на територията на Древна Тракия от втората половина на I хил. пр. Хр. Гробните съоръжения се разполагат в могилни некрополи, чийто общ брой на могили наброява над 1500 (Китов 1993, 23). Тук трябва да се отбележи, че само малка част от могили са проучени и не може да се твърди, че всички те принадлежат на времето на късножелязната епоха. В топографско отношение

повечето от могилите се намират в подножието на Стара планина, в северните части на казанлъшкото поле, до Шипка, Шейново, Ясеново, Скобелево и Крън. По малък брой са засвидетелствани при Гъбареве, Розово, Николаево.

Голяма част от некрополите се намират на по-малко от километър от селищата, към които принадлежат¹¹². Голяма част от могилите са разположени в полето, върху сравнително равен терен, но има и такива, които са насипани върху била и склонове (Казанлък, Горно Черковище). Многократно изразяваната хипотеза за съществуване на по-ранен във времето селищен център от Севтополис се базира именно на богатите могилни некрополи с дати от V до $\frac{3}{4}$ на IV в. пр. Хр. Разположението на повечето надгробни могили е в района на Шипка, Крън, Ясеново. Именно това дава основание там да се търси селище с представителен характер предшествашо Севтополис.

Същевременно паметниците от ранноелинистическата епоха също показват висока степен на благоденствие. Достатъчно е да се споменат образци като гробниците от „Голямата косматка“, Мъглиж и Казанлък. Съществен недостатък е незначителния брой регистрирани плоски некрополи в котловината. До този момент са известни няколко при селата Александрово¹¹³, Тъжа, Казанлък (Тюлбето), Гурково и Севтополис, при това те са открити при проучване на могилни некрополи.

¹¹²Такива са могилните некрополи при Тъжа, Долно Сахране, Александрово, Мъглиж, Горно Черковище, Копринка и др.

¹¹³Некрополът е познат в литературата в с. Търничене, тъй като в тази си част попада в землището на това село. Намира се в близост до могиления некропол в м. Керезлика (Табакова – Цанова 1991, 121).

5. Заключение

5.1. Селища

Разположение и избор на място

Анализът на ниво район на селищата в отделните разглеждани райони показва ясна предпочитания към определен тип топография. Най-често те са ситуирани на склон с малък наклон от 1 до 5°, с южно, югозападно или югоизточно изложение. Разбира се не липсват и селища, които да са разположени и на северни склонове. Разположението им е най-вече в северните дялове на Средна гора и са обърнати към котловините (Карловска и Казанлъшка) и най-вероятно е продиктувано от нуждата от защита от ветрове и наклон, който осигурява доброто оттичане на дъждовни води. Близостта до склоновете на Средна гора задоволява и нуждата от дърва, както за строителен материал, така и за огрев и други ежедневни нужди. Съществена разлика обаче съществува между разположението на селищата в първите дялове на Средна Гора и Стара планина. Последната има изключително стръмни южни склонове, които не позволяват „качването“ на населените места във височина. Ето защо селищата са разположени в зоната на преход между планината и равнината, върху малки склонове. Изключение правят няколко обекта при Крън, м. Градовете, Пчелиново и в Мъглижкия проход, в м. Градът.

Средна гора, от друга страна, предлага много по-удобни условия за заселване във височина. Южните и северните склонове на двете части – Същинска и Сърнена, са със сравнително малки наклони, и полегати части, които позволяват разполагането на селища. Изборът на склонове с южно, югоизточно или югозападно изложение е свързан с многократно по-голямото количество на получена слънчева енергия на единица площ. Именно слънчевата радиация затопля терена и колкото повече е толкова по-малко сняг и влага ще се задържа. Годишната сумарна слънчева радиация при над 80% от селищата е над средната за земите в тези географски ширини. Това показва, че местата са избирани внимателно след наблюдения най-вече при заснежен и топящ се при положителни температури терен.

Когато селищата не се намират на склон в близост до планина, най-често предпочитаното място е надзаливна тераса на пълноводна река. Често пъти това са големи реки като Тунджа и Стряма, което обяснява и ситуирането на населените места във връзка с употребата на реките като речни пътища.

Интересна категория представляват обектите намиращи се на била на ридове или възвишения. Те представляват най-малка част от документираните селища, едва осем на брой. Характерът на тези обекти обаче все още не е изяснен. В някои случаи (Аневско кале) би могло да се касае за светилище или еднофамилно укрепено резиденциално жилище. Възможно е това да представляват и хориони, но само в най-общ смисъл на думата на укрепени места, с цел защита на населението при евентуален военен конфликт. Употребата на думата акропол тук обаче не е подходяща, тъй като акрополът се свързва преди всичко с наличието на градски център в подножието му, а такива не са установени със сигурност в подобна топографска ситуация. За ранножелязната епоха П. Илиева цитирайки Н. Ефстратиу приема, че укрепените обекти, намиращи се на възвишения, могат да се определят като стопанства за животни на скотовъдците, които да разполагат с място за прибирането им (Илиева 2006, 10). Мнение, върху което си струва да се помисли особено като се има предвид използването на отделните вертикални зони за паша на пастирите в планинските райони.

Видимостта между населените места разположени в котловините в повечето случаи е много добра. Изключение правят няколко обекта намиращи се в планинските части на Средна гора – Пчелиново, Средногорово, Мъглиж (м. Градът). За разлика от котловините, селищата намиращи се от южната страна на Същинска и Сърнена Средна гора, предопределени от хълмистия терен, понякога не предлагат директна връзка помежду си.

Може би най-важният фактор за образуване на едно селище на дадена територия е наличието на целогодишни и пълноводни водоизточници. При всички разглеждани населени места от районите на Горнотракийската низина и Подбалканските полета, има наличие на реки. Част от тях, към днешна дата, представляват пресъхнали дерета, но може да се предположи, че през периода на съществуване на селищата намиращи се до тях, те са били пълноводни. Пресъхването им, почти със сигурност, би означавало преместване на населеното място.

Повече от 70% от всички селища са разположени от 200 до 300 м от естествените си водоизточници т.е. е възможно посещаването им по няколко пъти дневно, за задоволяване на ежедневни нужди, без осезаема загуба на време. Една малка част от обектите нямат засвидетелстван в близост водоизточник, което предполага използването на извори, които не са функциониращи днес. Използването на изкуствени водоеми и иригационни системи не е регистрирано по археологически път. Освен в

Севтополис не е установена употребата на кладенци. Може да се предположи, че такива са били правени и на други места, особено в зоните с по-равнинен терен и близост на голяма река до тях, където дълбочината за преодоляване е по-малка.

При анализа на почвите и потенциала за развитие на земеделието в отделните райони на северните части на Западната Горнотракийска низина, Карловската и Казанлъшката котловини се заключи, че в по-голяма част от тях условията за отглеждане на земеделски култури са много добри. 85 % от площите имат висок плодороден потенциал, като голяма част от тях са разположени върху водоносни пластове позволяващи насищане с грунтови води, но и лек наклон способстващ са оттичане на гравитационни води, които при задържането си за по-дълго време имат вредно въздействие върху растенията, тъй като пречат на снабдяването им с кислород.

Една малка част от разглежданите територии имат средни и ниски условия на развитие на земеделски култури. Това са селищата в планинските райони – Средногорово, Пчелиново, Мъглиж (м. Градът), Розовец, Мрачник, Турия и Кръстевич. Вероятно при тях добивите са били достатъчни само за задоволяване на собствените си нужди или дори се е налагал внос на определени продукти. Друг, специфичен в земеделско отношение район е този на Стрелча и Панагюрище. И двете места са разположени в хълмисти райони и почви, благоприятни повече за развитие на лозарство. То въпреки е подходящ отрасъл и за почти всички останали територии разглеждани тук.

Териториите оставени като тревна угар по всяка вероятност са използвани за изхранване на домашни животни. Скотовъдството е основен отрасъл, базиран в тези територии на отглеждането на говедо, кози, овце, свине и коне. То е свързано със земеделието главно поради необходимостта от тор за посевите, както и с използването на говедото за теглителна сила.

Концентрирането на няколко селища едно до друго и липсата на достатъчно територия около тях, както например селищата в западните и централните части на Казанлъшката котловина, не предоставят достатъчно територия за изхранването на големи стада. Това предполага, че специализирани пасторални селища с големи на брой стада са съществували в определени райони, най-вероятно в близост до планинските склонове

Територията или по-точно размера на площите, с които разполага едно селище може би представлява фактор при избора на прехраната, но при наличие на достатъчно такава, предпочитанията трябва да се сведат и до производителност за единица площ,

както и до необходимите усилия, положени при добива на храна. От направените опити за изчисление на добивите най-вече от зърнени култури при развито земеделие, се установи, че са нужни поне 5 - 6 дка площ за изхранването на един човек на година, при добиви не повече от 50 - 60 кг от декар. От скотовъдство и по-специално говедовъдство нуждата от територия е два пъти по-голямо, тъй като съотношението е около 10 дка пасища на човек, но от овцевъдство или козевъдство данните за площите са сходни със зърнените култури. От това следва, че изборът би следвало да се определи от съотношението на изразходена и придобита енергия вследствие на извършената дейност по осигуряване на прехрана. Тук предимство има животновъдството, което изисква усилията на малка специализирана група грижеща се за голям брой животни. Но не трябва да се забравя, че базирането само на един отрасъл носи много негативи при изменение на условията – климатични, социални и др. Както вече бе споменато скотовъдството и земеделието са свързани и именно тук това личи най-добре при употребата на животинска тяга за оран и други земеделски дейности спестяващи време, усилия и работна ръка. Освобождаването на групи от хора, които не се занимават със земеделие или животновъдство довежда до отделянето на нови специализирани групи занимаващи се с други дейности като рударство, металургия, строителство и добив на материали, занаятчийство и търговия.

Изброените по-горе дейности могат да се окажат и определящи при избор на място за заселване. Например голямото количество могили, некрополи, златно съкровище и др. открити при Панагюрище най-вероятно са резултат от развита рудодобивна и металообработваща дейност, а не от продуциране на излишъци от земеделски култури тъй като районът не е с висок потенциал за развитие на този отрасъл, така както е Казанлъшкото поле. Металургията, въпреки че е отрасъл, който винаги се е смятал за основен при търговията с гръцкия свят. Без значение във вида на черни или благородни метали, може би това е най-печелившата от всички други дейности. Наред с това тя изисква многобройна работна ръка, която да живее в близост до минните разработки. Селища с такава функция, които да се различават съществено по територия от другите открити досега, досега не са регистрирани. Откритите „буци желязна руда“ от селището от Раковски, шлаката от Васил Левски и Кръстевич¹¹⁴, представят преки доказателства за обработката на метал в селищата, но не и за неговия мащаб.

¹¹⁴ Кисьов 2004, 40, 49; Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007, 164.

По-малка зависимост при избор на място за селище имат материалите, добивани от обкръжаващата ги среда и използвани при строеж на сгради. Най-често това са камък, дърво и глина.

Камъкът е добиван от кариери, които в повечето случаи (за обектите от които има информация) е добиван в близост до селищата, на не повече от няколко километра. Използвани са местни породи скали и въпреки, че някои от тях са доста твърди, като при гранита използван за градежите в Севтополис, са употребявани много на широко. В други случаи има установен внос от сравнително голямо разстояние, както е установено при гробницата от Четиньова могила, където според Г. Китов, част от материала е добит от кариери в м. Русалин при Стрелча.

Глината е друг основен градивен материал, който най-вероятно е бил добиван в непосредствена близост до селищата където се е употребявала най-често под формата на кирпич, обмазка при плетено-колова или глинобитна конструкция. По-малко е засвидетелстваната употреба на местна глина за изработката на строителна керамика и по-специално керемиди. Установеното местно производство в селището при Васил Левски показва доброто усвояване на ресурсите намиращи се в близост до него. За съжаление не навсякъде където има регистрирана строителна керамика има направени анализи за нейния произход.

Дървото е последният основен материал използван за строеж на сгради най-вече при покривните конструкции. Няма данни за правени анализи в разглежданите райони, но може да се предположи, че са използвани дърва от заобикалящите Средна гора и Стара планина. Дори и селищата, които се намират далеч от тях най-вероятно са ги набавяли от същите места. Водните пътища сигурно също са били използвани при транспортирането на дървен материал.

От съществено значение за познанието относно процеса на усвояване на една територия има разпределението на селищата в пространството. Това е част от определението на К. Ренфрю и П. Бан, които казват, че под селищни модели трябва да се разбира разпределението на обекти в пространството на даден регион (Renfrew, Bahn 2008, 182). Един поглед върху картата показва известно групиране на част от селищата, като някои от тях са разположени на по-малко от 2 км едно от друго. Основният проблем тук обаче е датировката на голяма част от тях. При анализа на отделните райони бе споменато, че голяма част от тях са датирани твърде общо. Поставянето им в късножелязната епоха, без очевидно те да са съществували през цялата епоха, поставя на сериозни изпитания опита за прилагане на теоретичните модели на Вита – Финци и

Хигс имащи за цел определяне на територията на дадено селище чрез описването на времеви радиуси. Трябва да се отчете факта, че съществуват определени зони, върху които не са регистрирани обекти, въпреки, че условията са идентични и в близост не съществуват други селища. Това най-вероятно се дължи на проучеността в района т.е. не са извършвани достатъчно теренни обходи. Пример за това могат да бъдат землищата на селата Климент, Войнягово от Карловската котловина и селата Песнопой и Иван Вазово в района на Хисаря. Преди да бъдат направени обходи през 2009 и 2010 г. почти не са известни селища от късножелязната епоха; документираните са само няколко могилни некропола. След една единствена експедиция в изброените землища броят на населените места нараства и те вече присъстват като най-гъсто населените места в районите си.

Селища, които са разположени на по-малко от 2 км.¹¹⁵ разполагат с малко територия, която може да се използва за обработваема земя и пасища. Използвайки модела за изчисление на потенциала на земята, приложен в предходната глава, може да се заключи, че при оползотворяване на голяма част от земята¹¹⁶ за зърнени култури и отглеждане на животни, то размера на населението едва ли е превишавал 200 – 300 души. В действителност регистрираната площ на тези селища от няколко декара показва, че най-вероятно те са имали дори по-малък брой жители.

Концентрирането на някои селища толкова близо едно до друго може да се дължи на няколко причини:

- нужда от защита. По-високата концентрация на селищата осигурява по-голяма и лесна защита.
- изпълняващи поддържащи функции на голям селищен център. Пример за това може да послужи Севтополис и близо разположените няколко селища.
- търговски. Близостта до главни пътни артерии осигурява повече контакти и в резултат по-добри дивиденди.

Етно- политическа принадлежност

В началото на късножелязната епоха териториите на северните части на Западна Горнотракийска низина са със спорен политически контрол най-вече на две тракийски

¹¹⁵ Само ако се приеме, че това са две или повече селища, а не едно премествало се във времето следствие на редица фактори, обсъдени в глава 4 при анализа на селищните системи на отделните райони.

¹¹⁶ Невъзможно е да се използва цялата площ за осигуряване на прехрана. Причините са както природни - особености на релефа, като корита на реки, дерета, така и социални -, некрополи, култови места и др.

племена – беси и одриси. Ив. Христов, позовавайки се на предположения на Хр. Данов предлага, че района на Панагюрище е бил зона на влияние на бесите (Христов 2010, 20). Това предположение обаче би трябвало да се отнесе за период преди управлението на Ситалк.

Източните подбалкански котловини и по-специално Карловското и Казанлъшкото поле са с установена принадлежност към Одриското царство почти от началото на втората половина на I хил. пр. Хр. П. Делев отбелязва, че гробът от могилата „Светица“ е белег за появата на селищен център в Казанлъшката котловина в края на V в. пр. Хр., под контрола на одриския владетел Амадок I (Делев 2008, 217). Районът на Дуванлий, Ръжево Конаре и Старосел също трябва да се присъедини към одриската държава, още повече, че М. Тачева смята, че некрополът при Дуванлий представлява родов некропол именно на одриските династи след Терес (Тачева 1994, 145-148).

Време и продължителност на обитаване

На пръв поглед установяването на продължителността на съществуване на селищата в северните части на Западната Горнотракийска низина и Подбалканските полета би трябвало да бъде сравнително лека задача, но датирането в много широки хронологични рамки (късножелязна епоха) на почти половината селища я превръща в невъзможна. Вече многократно бе споменато, че тези обекти не са съществували през цялата втора половина на I хил. пр. Хр., а просто липсват диагностични археологически материали, които да послужат за това.

След големия процент на селищата датирани най-общо в късножелязната епоха, следват тези съществували през ранноелинистическата епоха. Те представляват 1/3 от всички селища. Интересен факт, е че голяма част от тях се намират в Казанлъшката котловина. Най-голям брой селища от V и първата половина IV в пр. Хр., е района на Хисаря, Старосел, Кръстевич и Дуванлий. Резонно би трябвало да се очаква голям брой селища от този период и в Карловската котловина, предвид ранния селищен център при Васил Левски, но причината техния брой да е само три отново е в археологическите проучвания в района.

По-голям проблем обаче представлява почти пълната липса на датирани селища в късноелинистическата епоха. Всичките четири селища произхождат от Казанлъшката (2) Карловската котловини (1) и района на Старосел и Хисаря (1). Причината, както и на останалите места в Тракия, трябва да се търси в разпознаването на масовия

археологически материал от тази епоха, тъй като монетните находки са прекалено малко.

По отношение продължителност на обитаване на селищата, от известните до сега такива, може да се заключи, че тя варира от няколко десетилетия до около малко над един век. Примерите от селищните центрове са известни, но за останалите периода на съществуване е направен главно върху монети и импортни материали, открити по повърхността. Известно, е че това крие много недостатъци, но на този етап, без археологически проучвания и установена стратиграфия, трудно може да бъде извлечена информация извън този предел.

Площ и вътрешна организация

Площта на голяма част на селищата варира в рамките на няколко декара. Изключение правят центрoвете като Севтополис например чиято територия се простира на площ от 50 дка. Разбира се съществуват и селища, като например при Брезово, за което Ив. Велков съобщава, че керамични фрагменти се срещат на километри по течението на реката, до която то е разположено. Това обаче съвсем не означава, че то се е простирало на няколко квадратни километра. Разпръснатите материали са по-скоро следствие на природни фактори и селскостопанска дейност.

Внимателният поглед върху площта на селищата показва техния компактен характер. Ал. Фол и Д. Попов, цитирайки най-вече Тукидид и Ксенофонт, описват жилищата в селищата като съседни, но изолирани и оградени в висока ограда направена от дърво или камък. Вътре, в двора, се намирили и други постройки, като хамбар и навеси за инвентар (Фол 1970, 163, Фол 1981, 93; Попов 1998, 140). Тези сведения навеждат на мисълта, че върху площ от няколко декара, например 5 - 7 дка биха се разположили от няколко до няколко десетки домакинства. В известна степен това кореспондира с теоретичния модел на Дж. Ръсел¹¹⁷ за пресмятане на населението на дадено селище въз основа на неговата площ. Така например селища с площ 5 – 7 дка трябва да са били обитавани от не повече от 60 - 90 души. Тези цифри не са и в противовес и на изчисленията за потенциала за изхранване, който предлага площта около едно селище в рамките на 2 до 3 км радиус. Той, както бе по-горе е достатъчен за не повече от 200 – 300 души и то при използване на голяма част от земята като пасища и обработваеми площи.

¹¹⁷ Описан при анализа на селищната система в Казанлъшката котловина.

При почти всички разгледани до сега обекти няма открити следи от отбранителни съоръжения. Такива има документирано само при големите представителни селищни центрове като Васил Левски и Севтополис. Под въпрос остават сведенията за крепостни стени при Соколица и Дуванлий. Обектите, които обаче са идентифицирани като резиденции – (Старосел) Кози грамади и Стрелча (Смиловене), неизменно са били укрепени с каменни зидове.

Основен проблем представлява липсата на сведения за вътрешната организация на селищата. Няма данни за това как са били парцелирани, не се знае съществува ли, или по-точно къде се намира централното място в едно селище. Не може да се каже дали е съществувал някакъв план и дали постройките са били обърнати към определена посока.

Архитектура и строителни техники

В повече от 90 % от всички регистрирани селища от изследвания ареал няма данни за сградите, постройките и отбранителните съоръжения от тях. В останалите обекти са извършвани само частични сондажни проучвания, които хвърлят известна светлина върху архитектурните решения и строителните техники използвани при строежа им.

От класическата епоха с най-представителна архитектура са селищата при Кръстевич и Васил Левски. За съжаление до този момент са разкопани едва няколко сгради от двете селища, които обаче показват висока степен на благоустройство. В селището от Кръстевич е установена улична настилка и канализация за оттичане на дъждовни води. При една от сградите е установен втори етаж. За изграждането на основите им са използвани ломени камъни на глинена спойка. Във височина стените са били изградени от кирпич. Покривът е бил от керемиди, поставени върху дървена скара. С керемиди от много високо качество са били и покривите на сградите в селището при Васил Левски. Там обаче за основи на укрепителната стена са използвани много добре обработени квадри. Във височина стените са били изградени от речни камъни и кирпич.

На няколко други селища са регистрирани сгради правени с подобна техника на изграждане от каменни основи и стени от кирпич. Интересна констатация правят Д. Стоянова и Хр. Попов, като твърдят, че дори може да се изведе правило, че там където е използвана строителна керамика има и употреба на кирпич (Стоянова, Попов 2008, 344). Размерите им варират от 20 до 50 см на дължина и на ширина и от 7 до 10 см на

височина. Големите размери позволяват изграждането на единични зидове с висока скорост, които едновременно с това притежават достатъчно дебелина да поддържат покривната конструкция и топлоизолират помещенията на сградите. Изграждането с по-малки по размер кирпичи, като тези документиран при селищата от Раковски и Дуванлий, изисква градежът да не бъде единичен.

От теренните обхождания и сондажните проучвания са документиран множество горели части от стенна глинена мазилка. Това е показател за използване на плетено-коловата конструкция при изграждането на сгради. Техниката има хилядолетна традиция на цялата територия на Тракия и се използва включително и през XX в. За разлика от кирпича, стените направени с тази техника са по-тънки, но благодарение на дървените гради, служещи за подпори и рамки, е възможно използването на керемиди за покрив. Не е изключена и употребата на лентеста глинобитна техника, отново в комбинация с дървени колони и рамки.

С най-висока степен на благоустройство от ранноелинистическата епоха разбира се е Севтополис. В него е установена улична мрежа от улици, широки от 3 до 6 м., пресичащи се под прав ъгъл. Освен това, макар и с неголеми размери, в селищния център е била изградена и агора (2,2 дка). В Севтополис са засвидетелствани са и трите типа на класическото и ранноелинистическо гръцко жилище – с пастас, простас и перистил. Техният план обикновено е правоъгълник. Те имат много помещения, разположени около един централен двор. Някои от тях имат и отделни стопански дворове. Жилищата в Севтополис имат основи от ломени камъни, споени с глина. Нагоре стените са изградени с кирпич. Покривната конструкция е дървена скара, покрита с дъски и измазана с глина, върху която са наредени керемиди.

5.2. Култови места

Факт, който не трябва да се пренебрегва, е наличието на сравнително малко култови обекти от всички райони. Най-голям дял от тях заемат скалните светилища. Както и при селищата, и тук почти всичките са само регистрирани при теренни обходи, без върху тях да са извършвани разкопки. Това неизменно създава редица проблеми свързани предимно първо с техния характер и след това с датировката им. Вече бе обсъден обекта при Бузовград – „Слънчевата врата“, при който, въпреки проведените сондажни проучвания, не са открити ясни доказателства за употребата му като светилище. Подобно на него са още няколко десетки такива паметници, На пръв поглед

те отговарят на посочения още от М. Домарадски модел на светилища тип скални т.е. с изразен скален масив, намиращи се в близост до селища или некрополи (Домарадски 1990, 35). При внимателен анализ обаче се вижда, че на повечето обекти липсват така характерните за тях скални изсичания.

Съдейки само по определени белези като керамичните фрагменти от повърхността и наличие на скални масиви не се откриват достатъчно основания част от обектите да бъдат регистрирани като култови места. Понякога артефактите биха могли да бъдат резултат от друг вид човешка активност свързана например със защита. Изграждането на наблюдателни кули не е честа практика в тракийската действителност, но употребата на удобни места, без наличие на монументални съоръжения, имащи голяма видимост във всички посоки, би могло да бъде предположено. Дейностите могат да бъдат и свързани и със скотовъдство например. Примери за изграждането на животински обори от нетрайни материали има и включително в XX в. Често се срещат разположени не далеч от населените места, но са правени и на по-отдалечени, в различните пасищни пояси през сезоните.

Както е известно във вътрешността на Тракия храмовете не са често срещани, но в разглежданите ареали такива са регистрирани в Севтополис и Кръстевич, м. Секиз харман. Любопитно е ситуирането на последния извън населеното място¹¹⁸, към което принадлежи и което се намира на повече от 1,2 км по права линия и предвид планинския терен, времето за връзка между двата обекта е било от 20 до 30 мин.

Другият основен проблем е датировката на повечето култови обекти. Не са малко случаите, в които те присъстват с една обща датировка обхващаща цялото I хил. пр. Хр. Факт, е че в много от случаите керамичните фрагменти са не достатъчно информативни, но поставянето на обектите в толкова широк хронологичен диапазон не носи никакви ползи.

Както вече бе обсъдено при анализа на селищната система в района на Старосел, подмогилните монументални съоръжения не могат да бъдат считани за храмове, а остават с единственото предназначение като гробници. Освен това бе обърнато и внимание на съществуването на друг вид паметници и това са постройките обслужващи „храмовете“ в Старосел. Те обаче най-вероятно ще се окажат жилищни постройки от селище, чиято дата не съвпада с времето на подмогилните паметници.

¹¹⁸ В случая, според проучвателите, обектите при Кръстевич – селището в м.Памук тепе и храма в Секиз харман, са синхронни във времето и свързани един с друг.

Последната група са ямните комплекси. Всички те обаче са открити в могилен насип и са резултат от постпогребални практики, а не други ритуални дейности т.е. тук не би трябвало да се правят паралели с „ямните полета“ откривани на цялата територия на Тракия.

По отношение на описаните от К. Кисъов ями в селището при Васил Левски, и интерпретирани от него като ритуални, трябва да е споменено, че те най-вероятно имат чисто утилитарен характер и са били предназначени за съхранение на продукти. Тук може да се споменат и т. нар. сириси или подземни складове, известни от писмените сведения за сватбата на Ификрат, когато Котис подарява като зестра един такъв склад пълен с лук. От там са известни размерите, които имал той, а именно 12 лакътя или приблизително 5,5 м. Може да се предположи, че са били използвани такива складове с всякакъв размер и форма. Разпознаването им като такива обаче при археологически разкопки е нелека задача, още повече като се има предвид, че за укрепване на стените на едно изкопаното в земята хранилище не е нужно те да бъдат опалвани, а само добре измазани и усилены с дървени пръти, по примера на изграждане на стени на постройки с плетено-колова конструкция.

5.3. Пътна мрежа

Сухоzemни пътища

Един от най-оспорваните елементи на селищните системи в Тракия през втората половина на I хил. пр. Хр. е пътната мрежа или по-точно възстановяването на нейните трасета. Както е известно през това време не се полага пътна настилка, така както това се прави след анексирането и към римската империя. Ето защо и възстановяването на точните маршрути е в повечето случаи твърде спекулативно. Разбира се, че импортните предмети и монетните находки показват засилване на връзките и контактите на тракийските селища с останалия свят, но те могат да послужат единствено като точки за ориентир на предполагаеми трасета. Този проблем е донякъде преодолим при анализ в планинска среда, където удобните за преминаване места са много по-малко отколкото в равнинни участъци.

На територията на разглежданите райони на Горнотракийската низина и източните Подбалкански котловини (Карловска и Казанлъшка), преминават няколко основни маршрута идващи от бреговете на Черно, Мраморно и Егейско море, както и от северните части на Тракия, отвъд Стара планина. Направеният анализ на отделните

части показва, че освен използваните големи трасета е било напълно възможно употребата на множество по-малки, част от които са с локално значение. Предложените планински пътеки в Стара планина от Ив. Христов например, са използвани от гледна точка на преодоляване на релефа, но не и като интензитет, поради липсата на условия, позволяващи употребата на колесен транспорт. Това ограничава достъпа до районите отвъд Стара планина, на няколко места, през които могат да се ползват коли с животинска тяга, както и преминаването на голям брой хора, като войскове части. Тези места винаги са маркирани със следи от селища, но за съжаление липсата на разкопки, на голяма част от тях, не позволява да се проследи техният характер и степен на благоденствие.

По-голям проблем представлява локализирането на маршрутите в равнинната зона. Общо взето там основният метод е използването на по-късните римски трасета, като ориентир. Предполагаемо през известен период от време използваните пътища, които са били добре отгледвани, са променяли трасетата си по ред причини, като най-вероятно това е ставало поради въздействието на природни и климатични фактори.

Хронологически употребата на пътища на цялата територия е съществувала от предходната епоха, но монетните находки и импортните материали, показват нейното развитие още от втората половина на V в. пр. Хр., и като че ли е с най-голям интензитет през целия IV и особено в неговата втора половина до първата четвърт на III в. пр. Хр. След това рязко намалява и се запазва така до края на епохата. Известно раздвижване показват монетите от I в. пр. Хр., но никога в това количество както през ранноелинистическата епоха.

Речни пътища

Използването на реките за транспортиране на стоки и ресурси е предложено за няколко големи реки от територията на Тракия. В разглежданите райони попадат две такива реки – Стряма и Тунджа.

Характерна особеност при р. Стряма са малкото селища които са разположени в непосредствена близост до нея и то от нейното средно течение на юг. Това би могло да се окаже показател за нейното използване за пренос на материали и стоки само от средата на Карловската котловина на юг.

За разлика от Стряма, Тунджа или по-точно нейните надзаливни тераси са много по-обитавани. На нейните брегове е разположен и Севтополис. Плавателният и характер вероятно е бил използван пълноценно тъй като тя предоставя най-бързия

начин за пренос до района на Кабиле, а след това и Ускудама, и Енос - на устието на Марица при Егейския бряг.

5.4. Некрополи

Най-голям брой обекти от районите включени в настоящето изследване заемат некрополите и по-точно могилните некрополи. Макар и повечето от тях да са непроучени, до сега са разкрити няколко десетки монументални гробници и градени гробове, което прави районите на Старосел, Дуванлий и Казанлъшката котловина едни от най-богатите, както от към открити предмети на лукса, така и от към представителна гробнична архитектура.

Разположение

Всички некрополи се намират на не повече от 2 до 3 км от селищата, към които принадлежат. Разположението им зависи изцяло от обкръжаващата среда и при наличие на естествени възвишения, хребети и ридове се забелязва тенденция към издигането на надгробни могили на тези места. Могилите се срещат както поединично така и на групи от няколко до няколко десетки. Разстоянията между тях също варират и са от няколко десетки до няколко стотин метра.

Характерна особеност е ситуирането на едни от най-богатите надгробни могили, с най-представителната гробнична архитектура, в един малък ареал в северната част на Казанлъшката котловина, между Шипка, Ясеново и Крън. Предвид по-ранната дата на съоръженията от времето на възникването на Севтополис, то трябва да се спомене още веднъж за вероятния селищен център, който трябва да се намира в тази част и за който бе предположено при обсъждането на селищната система на Долно Съхране.

Съществуването на още няколко селища с по-висок статус могат да бъдат предположени на база богати погребения. Първото се намира в района на Старосел и най-вероятно се намира в м. Станилица, където е регистрирано селище от втората половина на IV – III в. пр. Хр. Следващото най-вероятно се намира в землището на Песнопой, и като белег за това са големия брой могилни насипи регистрирани в района с открито през 1951 г богатото погребение от класическата епоха. Последният голям селищен център, който може да бъде предположен въз основа на проучен богат могилен некропол се намира в района на Брезово. Това най-вероятно е селището регистрирано още от Ив. Велков при разкопаването на некропола.

Датировка

Най-ранните некрополи датират още от началото на късножелязната епоха и се намират при Дуванлий и Карловската котловина. Богатството на първият е предпоставка селището регистрирано в близост да се смята за център на представители на одриската династия. Въпреки, че селището при Васил Левски показва висока степен на благоденствие, некрополите в близост не предоставят богати гробове. Това най-вероятно може да бъде обяснено с сравнително слабата проученост на могилените насипи в района. Богатите гробове от некрополите от втората половина на V до средата на IV в. пр. Хр. са съсредоточени около няколко района: гореизброените на Дуванлий и Песнопой и Казанлъшката котловина. За този период е характерно изграждането на гробове от добре обработени квадри, част от които са покрити със стенна украса. За разлика от това монументалните гробници масово се разпространяват няколко десетилетия след това – най-вече след средата на IV в. пр. Хр. и продължават да се строят около век. Време, всъщност което съвпада с постепенното отслабване на Одриското царство и най-вече след походите на Филип II. К. Рабаджиев обяснява този факт с нуждата от демонстрация на богатство и позиция в обществото тъй като това е време на разпокъсана държава и несигурна власт (Рабаджиев 2011, 45).

Най-голям брой проучени или частично проучени са некрополите, които принадлежат на ранноелинистическата епоха. Те заемат повече от 40% от общия им брой като от тях най-много са разположени в района на Старосел и Карловската котловина. Съществен дял представляват некрополите имащи датировка само като късножелязна епоха. Това е резултат от регистрирани могилене насипи, които не са проучвани, а само са регистрирани при теренни обходи. Такива има най-вече от Карловската котловина и са резултат от две експедиции през първата половина на 90 – те години и през 2010 г. Съществен проблем обаче тук е датировката на насипите, тъй като те не са разкопани, а информация за открити датиращи материали липсва т.е. много вероятно е част от тези насипи да принадлежат и на римската или ранножелязната епоха например.

Не е изненада малкия брой некрополи от късноелинистическата епоха. Те са само два и са от Казанлъшката котловина, като в близост до тях са регистрирани и синхронни селища, към които най-вероятно принадлежат некрополите. Още две селища са документирани от този период, но техните некрополи не са открити.

Независимо от съществуването на обективни трудности, споменавани не веднъж в текста, анализът на селищните модели в района северните части на Западната Горнотракийска низина позволи да се извършат определени обобщения, които характеризират условията на живот и селищното строителство на населението във втората половина на I хил. пр. Хр. Бъдещите изследвания ще покажат степента на обективност на този анализ, но към настоящия момент може да се твърди, че той е предложил най-важните изводи, които са били възможни при актуалното състояние на историческото познание.

6. Използвана литература

Абдулов 2004: Г. Абдулов. Археологически проучвания в Панагюрския край. В: Панагюрското съкровище и тракийската култура. София, 121-135.

Агре, Дичев 2007: Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на тракийски укрепен обект в м. Смиловене, в землището на град Копривщица. В: Археологически открития и разкопки през 2006. София, 72-74.

Агре, Дичев 2008: Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на тракийски укрепен обект в м. Смиловене, в землището на град Копривщица. В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 220-222.

Агре, Дичев 2010: Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на тракийски укрепен обект в м. Смиловене, в землището на град Копривщица. В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 214-217.

Агре, Дичев 2011: Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на тракийски укрепен обект в м. Смиловене, в землището на град Копривщица. В: Археологически открития и разкопки през 2010. София, 194-196.

Божинова, Гяурова 2010: Е. Божинова, Б. Гяурова. Теренни обхождания в землищата на с. Иван Вазово, Песнопой, Бегово, Горна махала, Отец Паисиево, община Калояново. В: Археологически открития и разкопки през 2010, 654-657.

Божкова 2004: А. Божкова. Находка на гръцка керамика от класическата епоха. – Археология, 3-4, 52-60.

Ботушарова 1954: Л. Ботушарова. Погребение с глинен саркофаг при с. Песнопой. – Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 265–272.

Вакарелски 2007: Хр. Вакарелски. Етнография на България. София.

Велков 1925: Ив. Велков. Тракийската гробница при Старо – Ново село. – Годишник на народната библиотека в Пловдив, 171-175.

Велков 1931: Ив. Велков. Няколко изчезнали древни селища в Пловдивско. В: Сборник. “Митрополит Максим”, Пловдив, 74-80.

Велков 1935: Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. – Известия на Българския археологически институт, VIII, 1-17.

Велков 1937: Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932 - 1933 година. – Известия на Българския археологически институт, XI, 117-170.

Велков 1938: Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. - Известия на Българския археологически институт, XII, 259-280.

Венедиков 1981: Ив. Венедиков. Земеделието при траките. В: Развитие на земеделието в българските земи, съставител Ив. Венедиков, София, 31-122.

Венедикова 2005, Б. Венедикова. Глинени барабани от могила 32 в Тракийския култов център Старосел. В: Земи на България – люлка на тракийската култура, II, 222-226.

Георгиев 1987: Г. Георгиев. Полезните изкопаеми от времето на траките. София.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н.е) – Археология, 1991, 1, 1 – 10.

Георгиева 1999: Р. Георгиева. Храна и хранене. В: Етнология на траките. София, 71-112.

Герасимов 1942: Т. Герасимов. Находки от електронови монети на гр. Кизик от България. - Годишник на Народния музей - София, VII, 1942, 72-89.

Гетов 1961: Л. Гетов. Новооткрита тракийска тухлена гробница при язовир “Г. Димитров”. – Археология, 4, 58-60.

Гетов 1965: Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско – Известия на археологическия институт, XXVIII, 203-229.

Гетов 1988: Л. Гетов. Мъглижката гробница. София.

Гетов 1991: Л. Гетов. Тракийски гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 40-46.

Гоцев, Петкова 2011: А. Гоцев, Н. Петкова. Издирване на археологически обекти на територията на гр. Стрелча. В: Археологически открития и разкопки през 2010. София, 567-568.

Делев 2008: П. Делев. Надгробните могили при Симеоновград, Одриското царство и тракийските племена в долината на Хеброс. В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2005. В. Търново, 211-233.

Делев, Божкова, Ботева 2002: П. Делев, А. Божкова, Д. Ботева. Надгробни могили в землището на с. Исперихово, Пазарджишко - *Rhodopica*, 1-2, 123-139

Делийски 1999: Д. Делийски. Старите пътища в Казанлъшко. – Казанлък в миналото и днес, 5, 1999, 71-76.

Джамбов 1996: Ив. Джамбов. Разкопки на средновековния град Копсис – долно предградие, манастирски комплекс, тракийско селище – край Сопот. В: Археологически открития и разкопки през 1995. София, 104.

Димитров 1960: Д. Димитров. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. – Археология, 1, 3-15.

Димитров 1984: Д. Димитров. Тракийският град Севтополис. – В: Севтополис, 1, 11-17.

Димитрова 2007: Д. Димитрова. Сондажни археологически разкопки на скалното светилище в землището на с. Бузовград, община Казанлък. В: Археологически открития и разкопки през 2006. София, 116-119.

Домарадски 1990: М. Домарадски. Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на реките Марица, Места и Струма. В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на реките Марица, Места и Струма. Смолян, 29-44.

Домарадски 1991: М. Домарадски. Културата на траките през късножелязната епоха в Казанлъшкия край. В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 126-143.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Трако – гръцки търговски отношения. Емпорион Пистирос I. Септември.

Домарадски, Кисъов 1990: М. Домарадски, К. Кисъов Сондажни проучвания при с. Дуванлий, Пловдивско. В: Археологически открития и разкопки през 1989, Кюстендил, 41.

Домарадски, Танева 1998: М. Домарадски, В. Танева. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Емпорион Пистирос II. Септември.

Илиева 2006: П. Илиева. Егейска Тракия между Бистонида и Пропонтида (VIII - VI в. пр. Хр.) – Автореферат на дисертация. София, 2006, 1-39.

Кисъов 1990: К. Кисъов. Разкопки при с. В. Левски, община Карлово. В: Археологически открития и разкопки през 1989, Кюстендил, 41-42.

Кисъов 1991: К. Кисъов. Разкопки при с. В. Левски, община Карлово. В: Археологически открития и разкопки през 1990, Ловеч, 64-65.

Кисъов 1994: К. Кисъов. Някои аспекти на селищното развитие в горното течение на река Стряма през късната желязна епоха. – В: III международен симпозиум “Кабиле”. Поселищен живот в Тракия, Ямбол, 104-110.

Кисъов 1995: К. Кисъов. Археологически проучвания на могила 5, край с. Васил Левски, община Карлово. В: Археологически открития и разкопки през 1994. София, 66.

Кисъов 1996: К. Кисъов. Археологически проучвания на могила 5, край с. Васил Левски, община Карлово. В: Археологически открития и разкопки през 1995. София, 41-42.

Кисъов 2001: К. Кисъов. Тракийски могилен некропол край Старосел, община Хисаря. – Годишник на археологическия музей в Пловдив, X, 20-50.

Кисъов 2003: К. Кисъов. Теренни обхождания в землищата на селата Зелениково и Розовец, община Брезово. В: Археологически открития и разкопки през 2003. София, 98.

Кисъов 2004: К. Кисъов. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. София.

Кисъов 2005: К. Кисъов. Тракия и Гърция в Древността. Пловдив.

Кисъов 2007: К. Кисъов. Археологически проучвания на тракийски селищен център от класическата епоха край с. Васил Левски, община Карлово. В: Археологически открития и разкопки през 2006. София, 13-142.

Кисъов 2009: К. Кисъов. Археологически проучвания на тракийски селищен център от класическата епоха край с. Васил Левски, община Карлово. В: Археологически открития и разкопки през 2008. София, 237-240.

Кисъов, Кесякова 2001: К. Кисъов, Е. Кесякова. Теренни обхождания и археологически разкопки в землищата на селата Ръжево Конаре и Чернозем, община Калояново. В: Археологически открития и разкопки през 1999-2000. София, 52.

- Кисъов, Маджаров, Дамянов 1994:** К. Кисъов, М. Маджаров, Д. Дамянов. Археологически проучвания на селище и могилен некропол от късната желязна епоха край с. Васил Левски, община Карово. В: Археологически открития и разкопки през 1992-1993. В. Търново, 36.
- Китов 1977:** Г. Китов. Тракийска гробница – мавзолей край град Стрелча. – Векове, 1, 12-21.
- Китов 1979:** Г. Китов. Тракийските могили край Стрелча. София.
- Китов 1992:** Г. Китов. Могилен некропол край с. Красново, община Хисаря. Археологически открития и разкопки през 1991. София, 56.
- Китов 1993:** Г. Китов. Могили – *Thracia*, 10, 39-80.
- Китов 1994а:** Г. Китов. Тракийски гробнично – култов комплекс в могилата Оструша край Шипка. – Проблеми на изкуството, 4, 13-20.
- Китов 1994б:** Г. Китов. Долината на царете в Казанлъшката котловина. – Анали, 2 – 3, 46-76.
- Китов 1996а:** Г. Китов. Могилата Голяма Арсеналка (Монументална тракийска куполна гробница в некропола Шипка – Шейново). – Археология, 4, 31-42.
- Китов 1996б:** Г. Китов. Сашова могила (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново). – Археология, 2- 3, 9-22.
- Китов 1996с:** Г. Китов. Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко (Монументална тракийска гробница) – Археология, 1, 1-9. Китов 2001, 78.
- Китов 2002:** Г. Китов. Тракийски култов център в Старосел. Варна.
- Китов 2003а:** Г. Китов. Долината на тракийските владетели I - Археология, 1, 13-29;
- Китов 2003б:** Г. Китов. Долината на тракийските царе владетели - Археология, 2, 28-42.
- Китов 2005:** Г. Китов. Долината на тракийските владетели. Варна.
- Китов, Агре 2002:** Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София.
- Китов, Петров, Димитрова 2006:** Г. Китов, И. Петров, Д. Димитрова. Разкопки в Александрово. В: Археологически открития и разкопки през 2005. София, 127.

Кръстева, Маджев 1994: М. Кръстева, Н. Маджев. Теренни обхождания на територията на община Карлово. В: Археологически открития и разкопки през 1992-1993. В. Търново, 38-39.

Кръстева 1995: М. Кръстева. Надгробни могили в селата Куртово, Сушица и Васил Левски, община Карлово. В: Археологически открития и разкопки през 1994. Смолян, 67.

Маджаров 2004: М. Маджаров. Римският път Ескус – Филипопол. Пътни станции и селища. София.

Маджаров 2009: М. Маджаров. Римските пътища в България. София.

Маджаров, Танчева 2008a: М. Маджаров, Д. Танчева. Археологически разкопки на тракийско светилище от V – IV в. пр. Хр. при с. Кръстевич, община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 149-152.

Маджаров, Танчева 2008b: М. Маджаров, Д. Танчева. Археологически разкопки на тракийско селище от V – IV в. пр. Хр. при с. Кръстевич, община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 218-220.

Маджаров, Танчева 2009a: М. Маджаров, Д. Танчева. Археологически разкопки на тракийски култов комплекс от V – IV в. пр. Хр. при с. Кръстевич, община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2008. София, 195-198.

Маджаров, Танчева 2009b: М. Маджаров, Д. Танчева. Археологически разкопки на тракийски селищен комплекс от V – IV в. пр. Хр. при с. Кръстевич, община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2008. София, 240-244.

Маджаров, Танчева 2010: М. Маджаров, Д. Танчева. Археологически разкопки на тракийски култов комплекс от V – III в. пр. Хр. в местността Секиз харман при с. Кръстевич, община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 199-201.

Маджаров, Танчева, Тачихара 2006: М. Маджаров, Д. Танчева, Т. Тачихара. Археологически проучвания край с. Кръстевич, община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2005. София, 138-140.

Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева 2007: М. Маджаров, Д. Танчева, Т. Тачихара, З. Косева. Археологически разкопки на тракийско светилище при с. Кръстевич, община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2006. София, 164-167.

Маджаров, Танчева, Тачихара, Косева, Бонев 2007: Археологически разкопки на тракийско селище при с. Кръстевич, община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2006. София, 162-164.

Маджаров, Тонков, Танчева, Василева 2011: М. Маджаров, Н. Тонков, Д. Танчева, Д. Василева. Геофизични измервания и сондажни археологически проучвания на тракийски селищен и търговски център в местността Памук тепе при с. Кръстевич, Община Хисаря. В: Археологически открития и разкопки през 2010. София, 189-190

Миков 1954: В. Миков. Античната гробница при Казанлък. София.

Милчев 1961: А. Милчев. Археологическо проучване в околностите на Пирдопско. В: Сборник изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 417-435.

Мутафов, Койчев 2000: В. Мутафов, Ат. Койчев. Уникална находка предмети и монети фракийских владетелей и городов Малой Азии, связанной с погребением фракийского владетеля Керсеблепта. Предварительное сообщение. В: Eight international congress of thracology – Thrace and the Aegean. Sofia, 633-643

Нехризов, Цветкова, Сobotкова, Божинова 2010: Г. Нехризов, Ю. Цветкова, А. Сobotкова, Е. Божинова. Терени обхождания в Казанлъшката котловина. В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 571-574.

Николов 1991, 71-78.

Овчаров 1999: Т. Овчаров. Принос към археологическата карта на с. Тъжа, Казанлъшко. – Казанлък в миналото и днес, 5, 1999, 48-51.

Попов 1982: Ат. Попов. Крепости и укрепителни съоръжения в крънската средновековна област. София.

Попов 1998: Д. Попов. История на Стария свят. София.

Попов 2002: Хр. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI – I в. пр. Хр. София.

Порожанов 2003: К. Порожанов. Континуитет и/или дисконтинуитет в обществото на Югоизточна Европа през V – II хил. пр. Хр. В: Земи на България – люлка на тракийската култура, В. Търново, 15-30.

Рабаджиев 2011: К. Рабаджиев. Гробниците в Тракия: мавзолеи, храмове, херони? Част I. – Археология, 1, 44-60.

Радунчева 1981: А. Радунчева. Праисторическа епоха. В: Развитие на земеделието в българските земи, съставител Ив. Венедиков, София, 7-29.

Славейков, Златунова 2007: П. Славейков, Д. Златунова. География на България. София.

Стоянова 2005: Д. Стоянова. Йонийски рамки за врати в елинистическа Тракия. В: Сборник в чест на проф. Людмил Гетов. София, 654-671.

Стоянова, Попов 2008: Д. Стоянова, Хр. Попов. Нови сведения за употребата на кирпич в предримска Тракия. В: Phosphorion. Studia in Honorem Mariae Čičíkova. София, 340-346.

Табакова – Цанова 1961: Г. Табакова – Цанова. Тракийското светилище при с. Виден, Старозагорско. – Известия на археологическия институт, XXIV, 205-219.

Табакова – Цанова 1991: Г. Табакова-Цанова. Принос към археологическата карта на Казанлъшкия район. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край, Казанлък, 104-125.

Табакова - Цанова, Гетов 1973: Г. Табакова – Цанова, Л. Гетов. Тракийската гробница при Казанлък, Археология, 2, 15-29.

Тачева 1994: М. Тачева. Надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско – родов некропол на Одриската династия на Терес. В: Първи международен симпозиум “Севтополис”. Надгробните могили в Югоизточна Европа, I. Велико Търново, 145-148.

Теодосиев 1994: Н. Теодосиев. Тракийски могилни гробници при Панагюрище. – Археология, 3-4, 1-6.

Топтанов, Меламед, Абдулов 1994: Д. Топтанов, А. Меламед, Г. Абдулов. Археологически проучвания на крепостта „Красен“ край гр. Панагюрище, Пловдивска област. Предварително съобщение. – Известия на музеите в Южна България, XX, 85-107.

Узунов 2009: Ж. Узунов. Керамичен комплекс в могила 2 от некропола при с. Исперихово, Пазарджишко – Сборник в памет на Велизар Велков, София, 136-139.

Филов 1919: Б. Филов. Паметници на тракийското изкуство. – Известия на Българското археологическо дружество VI, 1916-1918, 1-55.

Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско, София, 159-231.

Филов 1937: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1-116.1-238.

Фол 1970: Ал. Фол. Социална и демографска структура на Древна Тракия. София 1970.

Фол 1981: Ал. Фол. История на българските земи в древността. София 1981.

Христов 2002: Ив. Христов. Пътища и крайпътни съоръжения в Хемус, В. Търново.

Христов 2006: Ив. Христов. Тайнствената тракийска резиденция, крепост и светилище на одриските царе в Средна гора (V – IV в. пр. Хр.), В. Търново.

Христов 2010: Ив. Христов. Храмът на безсмъртните, София.

Христов, Анастасов, Ангелов 2008: Ив. Христов, Д. Анастасов, А. Ангелов. Тракийският храм в Старосел, София.

Христов, Карацанова, Деянова 2011: Археологически открития и разкопки през 571.

Христов, Лазов 2011: Ив. Христов, Г. Лазов. Археологически открития и разкопки през 190-193.

Цончев 1940-1941: Д. Цончев. Антична могилна гробница при Сърневец. – Известия на Българския археологически институт, XIV, 60-68. 127.

Цончев 1942: Д. Цончев. Старините около Сърнегор. - Годишник на Пловдивската Народна библиотека и музей, 1940-1941, 107-116.

Цончев 1950: Д. Цончев. Археологически вести. - Годишник на Народния Археологически музей - Пловдив, II, 268-269.

Цончев 1959: Д. Цончев. Сивата тракийска керамика в България. - Годишник на Народния Археологически музей - Пловдив, III, 93-134.

Чичикова 1957: М. Чичикова. Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III в. пр. н. е., Известия на археологическия институт, XXI, 129-150.140-144

Чичикова 1969: М. Чичикова. Тракийската могилна гробница от село Калояново, Сливенски окръг. – Известия на археологическия институт, XXXI, 1961, 45-91.

Чичикова 1970: М. Чичикова. Севтополис. София.

Чичикова 1991: М. Чичикова. Нови наблюдения върху градоустройството и архитектурата на Севтополис. В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край, Казанлък, 60-70.

Чолаков, 2010: И. Чолаков. Римски и ранновизантийски метални инструменти от територията на България, София.

Шкорпил 1898: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Могили, Пловдив.

Allan 1972: W. Allan. Ecology, techniques and settlement patterns, in Ucko et al. 1972, p. 211-226.

Archibald 1998: Z. Archibald. Odrisian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford, 1998.

Barker 1972: G. Barker. The conditions of cultural and economic growth in the Bronze Age of Central Italy. Proceeding of the Prehistoric Society, 38, 170-208.

Binford 1964: L. Binford. A Consideration of Archaeological Research Design, American Antiquity, 29, 425-441.

Bintliff 1999: J. Bintliff. Settlement and territory. In: Themes and approaches, 505-545.

Carneiro, 1958: R. Carneiro. Agriculture and the beginning of civilization, *Ethnographisch-archaologische Forschungen*, 4, 26-36

Cassels 1972: R. Cassels Human economy in the prehistoric Waikato. The Journal of the Polynesian Society, 81, 196-247.

Chagnon 1967: N. Chagnon. Yanomamo social organization and warfare. In: War, the Anthropology of Armed Conflict and Aggression edited by M. Fried, M. Harris, R. Murphy, New York, 113-125.

Chang 1993: C. Chang. Ethnoarchaeological survey of pastoral transhumance sites in the Grevena, region, Greece, Journal of field archaeology, 20, 249-264..

Chisholm 1968: M. Chisholm. Rural settlement and land use: An essay in location, Chicago.

Clark, Haswell 1967: C. Clark, M. Haswell. In: The economics of subsistence agriculture, London.

Cranstone 1972: B. Cranstone. Environment and Choice in Dwelling and Settlement: an Ethnographical survey, In in Ucko et. al. 1972, 488-503.

Dennell and Webley 1975: R. Dennell, D. Webley. Prehistoric settlements and land use in southern Bulgaria. In: Paleoeconomy, edited by E. Higgs, London and New York, Cambridge University, 97-109.

Dimitrov, Čičikova 1978: D. Dimitrov, M. Čičikova. The Thrascian city of Seuthopolis, British Archaeological Reports, Supplementary series 38.

Flannery 1968: K. Flannery. Archaeological Systems. Theory and Early Mesoamerica. In: Anthropological Archaeology in the Americas, edited by B. J. Meggars, Washington 1968, 67-87.

Flannery 1976a: K. Flannery. Empirical determination of site catchments in Oaxaca and Tehuacan. In: The Early Mesoamerican village, edited by K. V. Flannery, New York, 103-117.

Flannery 1976b: K. Flannery. The village and its catchment area: Introduction. In: The early Mesoamerican village, edited by K. V. Flannery, New York, 91-95.

Foley 1977: R. Foley. Space and energy: A method for analyzing habitat value and utilization in relation to archaeological sites. In: Spatial archaeology, edited by D. L. Clarke, New York, 163 – 187.

Garlan 1968: Y. Garlan. Fortifications et histoire grecque. In: Vernant, Problemes de la guerre en Grece ancienne, Paris.

Georgieva 2002: R. Georgieva. Des tumuli sans tombes en Thrace. In: Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology - Thrace and the Aegean, II. Sofia, 875-883.

Hassan 1975: F. Hassan. Determination of size, density and growth rate of hunting-gathering Populations. In: Population, ecology and social evolution, edited by S. Polgar. The Hadue: Mouton, 1972, 27-52.

Higgs 1967: E. Higgs et al. The climate, environment, and industries of Stone Age Greece: Part II. Proceedings of the Prehistoric Society, 1-29.

Higgs, Jarman, 1969: E. Higgs, M. Jarman. The origin of agriculture: A reconsideration, Antiquity, 31-41

- Kitov 1999:** G. Kitov. Royal insignia, tombs and temples in the valley of the Thracian rulers, *Archaeologia Bulgarica*, 3, 1-20.
- Nankov 2008:** E. Nankov. The Fortifications of the Early Hellenistic Thracian City of Seuthopolis: Breaking the Mold. - *Archaeologia Bulgarica*, 3, 15-56.
- Nikov 1999:** K. Nikov. "Aeolian" bucchero in Thrace? – *Archaeologia Bulgarica*, 2, 31-42.
- Rabadjiev 2000:** K. Rabadjiev. The royal palace (?) in Seuthopolis. – *Thracia* 13, Serdicae, 387-397.
- Renfrew, Bahn 2008:** C. Renfrew, P. Bahn. *Archaeology. Theories, Methods and Practice*. London.
- Roper 1972:** D. Roper. The Method and Theory of Site Catchment Analysis: A Review, in Ucko et. al. 1972 119-140.
- Rouse 1972:** I. Rouse. Settlement patterns in archaeology, in Ucko et al. 1972, 95-107
- Russel 1958:** J. Russel. Late ancient and medieval population. *Trans American philosophical society*, 48.
- Rutter 1929:** O. Rutter. *The Pagans of North Borneo*, London.
- Rowlands 1972:** M. Rowlands. Defense: A Factor in The Organization of Settlements, in Ucko et. al. 1972, 447-461.
- Schiffer 1975:** H. Schiffer. An alternative to Morse's Dalton settlement pattern hypothesis. *Plains Anthropologist*, 20, 253-266.
- Siddle 1968:** D. Siddle. War towns in Sierra Leone. A study in social change, *Africa*, 38, 47-56.
- Smith 1972:** F. Smith. Land-use, Settlement Patterns and Subsistence agriculture: a demographic perspective in Ucko et al. 1972, 409-425.
- Thesiger 1964:** W. Thesiger. *The march Arabs*, London 213-257
- Tsontchev 1951:** D. Tsontchev. Tombeau tumulaire thrace près de Brezovo. – *RA* 38, 1951, 24-43.
- Trigger 1968:** Trigger. The determinants of settlement patterns, in Chang, K. C. (ed.) *Settlement Archaeology*. Palo Alto 55-66
- Tzochew 2011:** Ch. Tzochew. The date of the tholos tomb in Chetinyova tumulus, Starosel. – *Arhaeologia Bulgarica*, 1, 13-19.

Vita-Finzi 1969: C. Vita-Finzi. Early man and environment. In: Trends in geography – An introductory survey, edited by U. Cooke and J. H. Johnson, Oxford, 102-108.

Vita-Finzi, Higgs 1970: C.Vita-Finzi, E.Higgs. Prehistoric economy in the Mount Carmel area of Palestine: site catchment analysis, in Proceedings of the Prehistoric Society, London, 1-37.

Webley 1972: D. Webley. Soils and site location in prehistoric Palestine. In: Papers in economic prehistory, edited by E. S. Higgs. London and New York, Cambridge University, 169-180.

Willey 1953: G.R. Willey. Prehistoric Settlement Patterns in the Virú Valley, Peru, Bureau of American Ethnology, Bulletin 155.

Wilmsen 1973: E. Wilmsen. Interaction, spacing behavior and the organization of hunting bands, Journal of Anthropological Research, 29, 11-31.

7. Приложение

7.1. Карти

Обр. 1. Обща карта на археологическите обекти.

Обр. 2 Обща карта на селищата от втората половина на I хил. пр. Хр.

Обр. 3. Селища от класическата епоха.

Обр. 4. Зони на използване на площите около селищата от класическата епоха (2,5 км радиус).

Обр. 5. Селища от ранноелинистическата епоха.

Обр. 6. Зони на използване на площите около селищата от ранноелинистическата епоха (2,5 км радиус).

Обр. 7 Карта на почвите от Казанлъшката котловина.

Обр. 8. Карта на почвите от Карловската котловина.

Обр. 9. Карта на почвите от района на Хисаря, Старосел, Кръстевич и Дуванлий.

Обр. 10. Карта на почвите от района на Брезово.

Обр. 11. Карта на почвите от района на Стрелча и Панагюрище.

Обр. 12. Видимост между обектите от Казанлъшката котловина¹¹⁹

Обр. 13. Видимост между обектите от Карловската котловина.

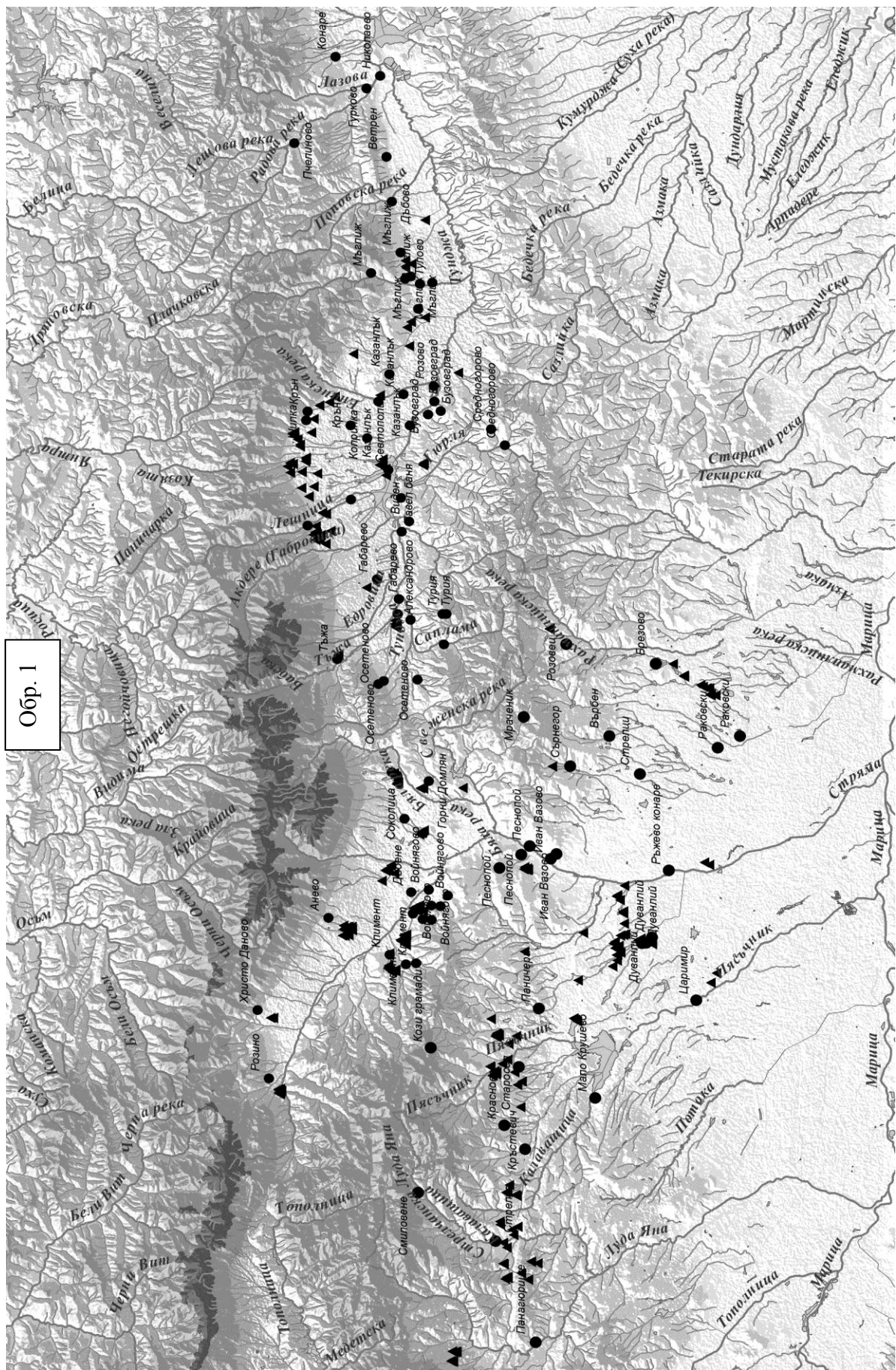
Обр. 14. Видимост между обектите от района на Хисаря, Старосел, Кръстевич и Дуванлий.

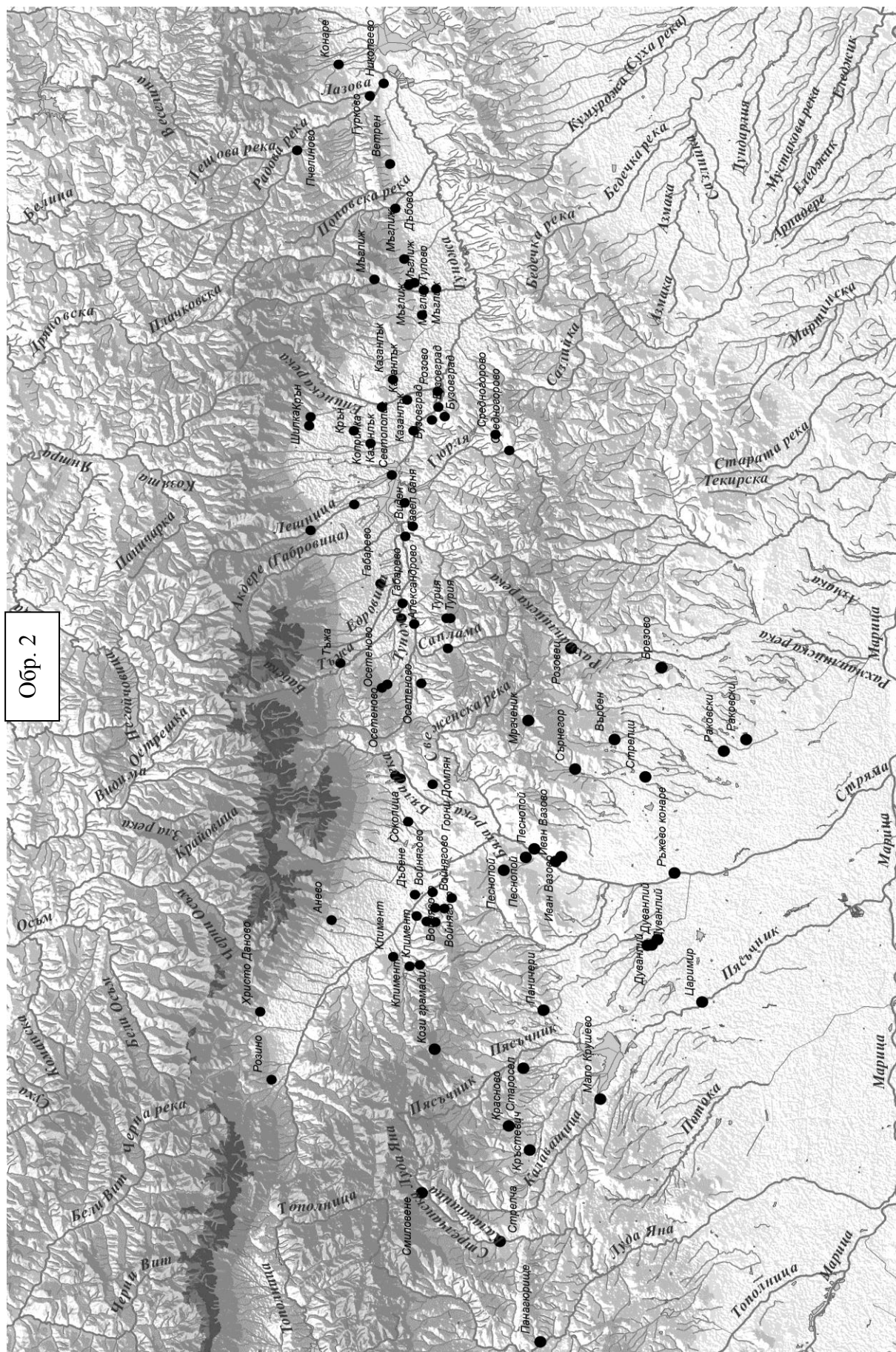
Обр. 15. Видимост между обектите от Брезово.

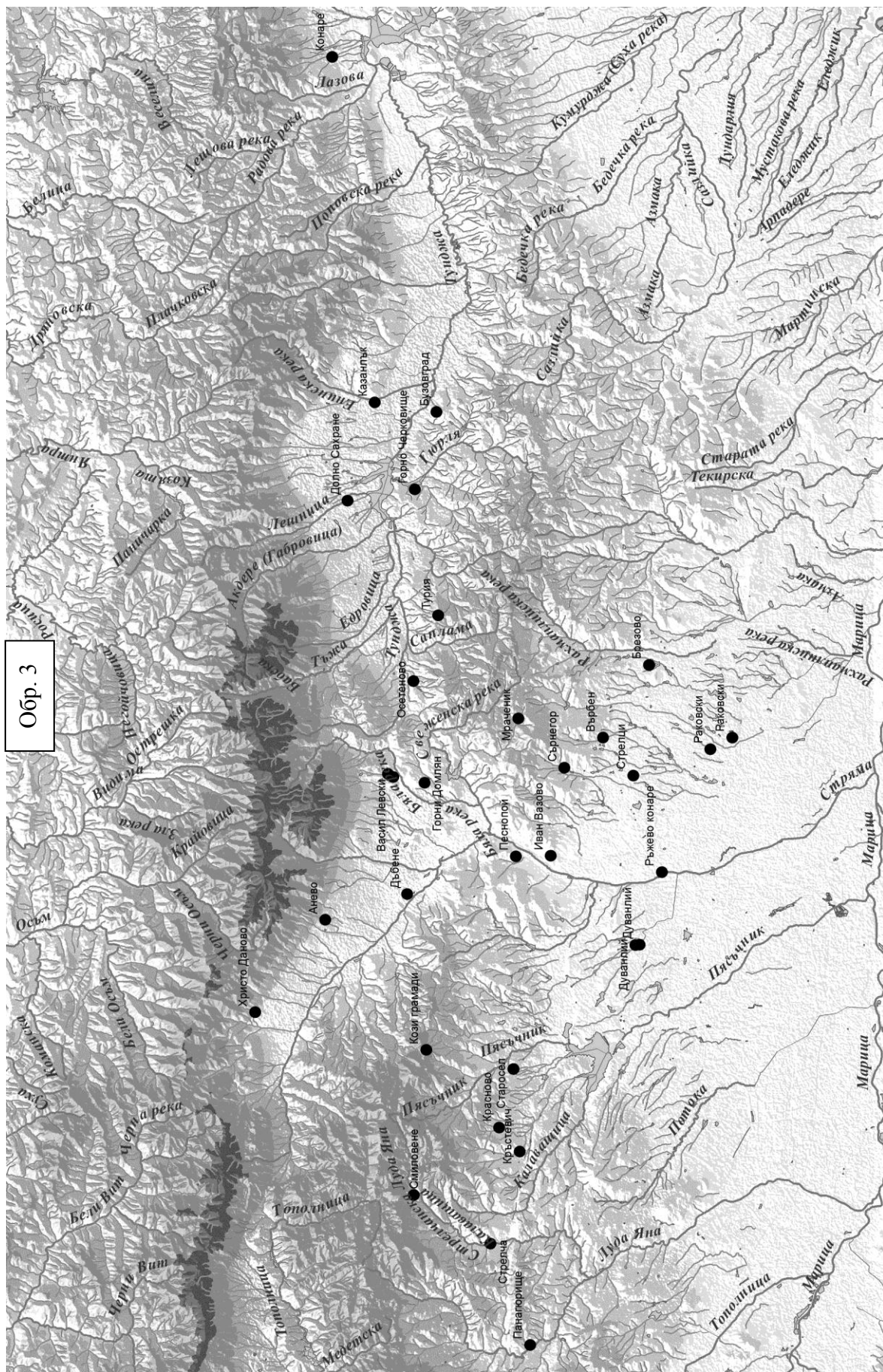
Обр. 16. Видимост между обектите от Стрелча и Панагюрище.

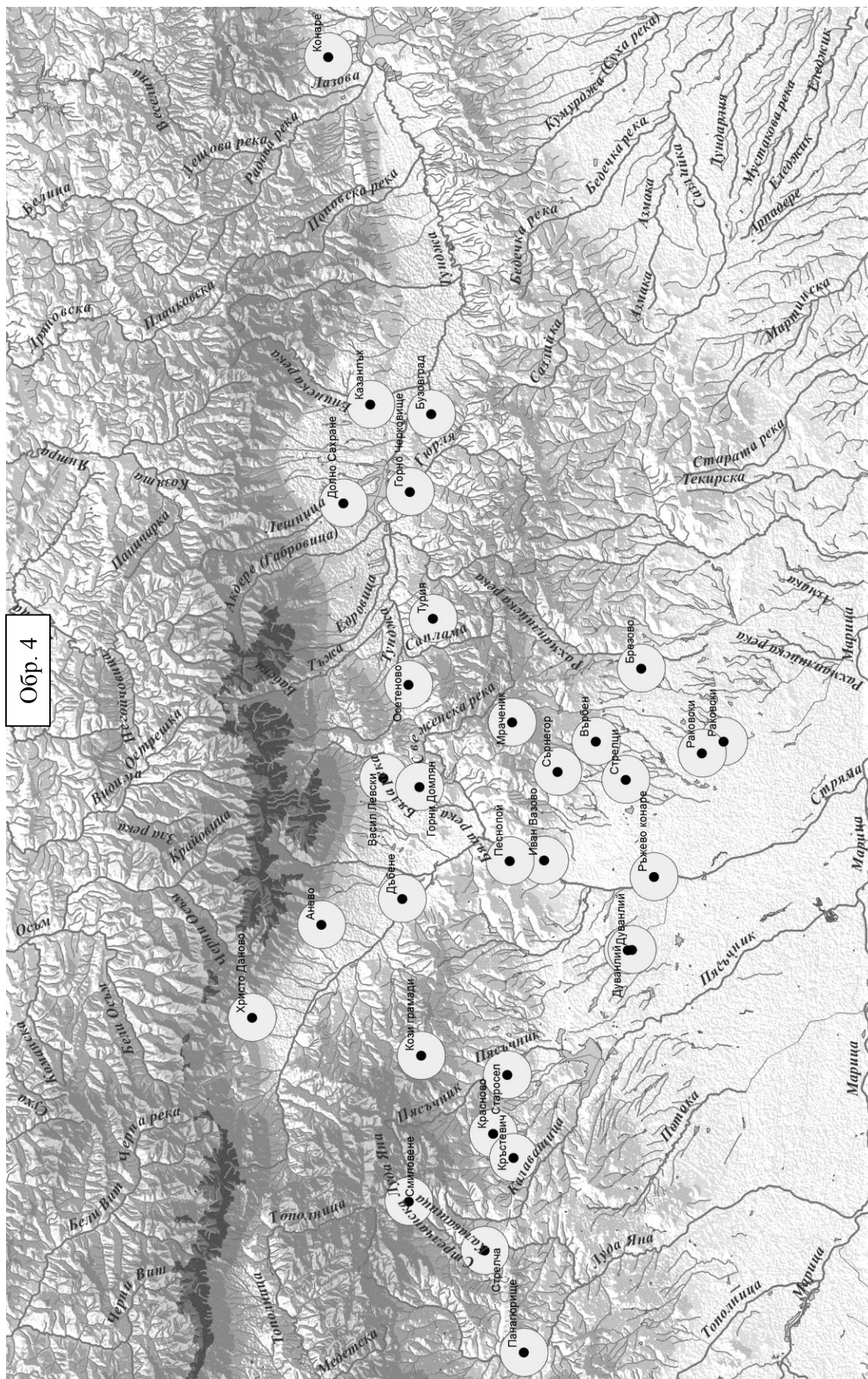
Обр. 17. Карта на със сравнителни данни на сумарната годишна слънчева радиация от разглежданите райони на Горнотракийската низина и Подбалканските котловини, и границите на съвременна България.

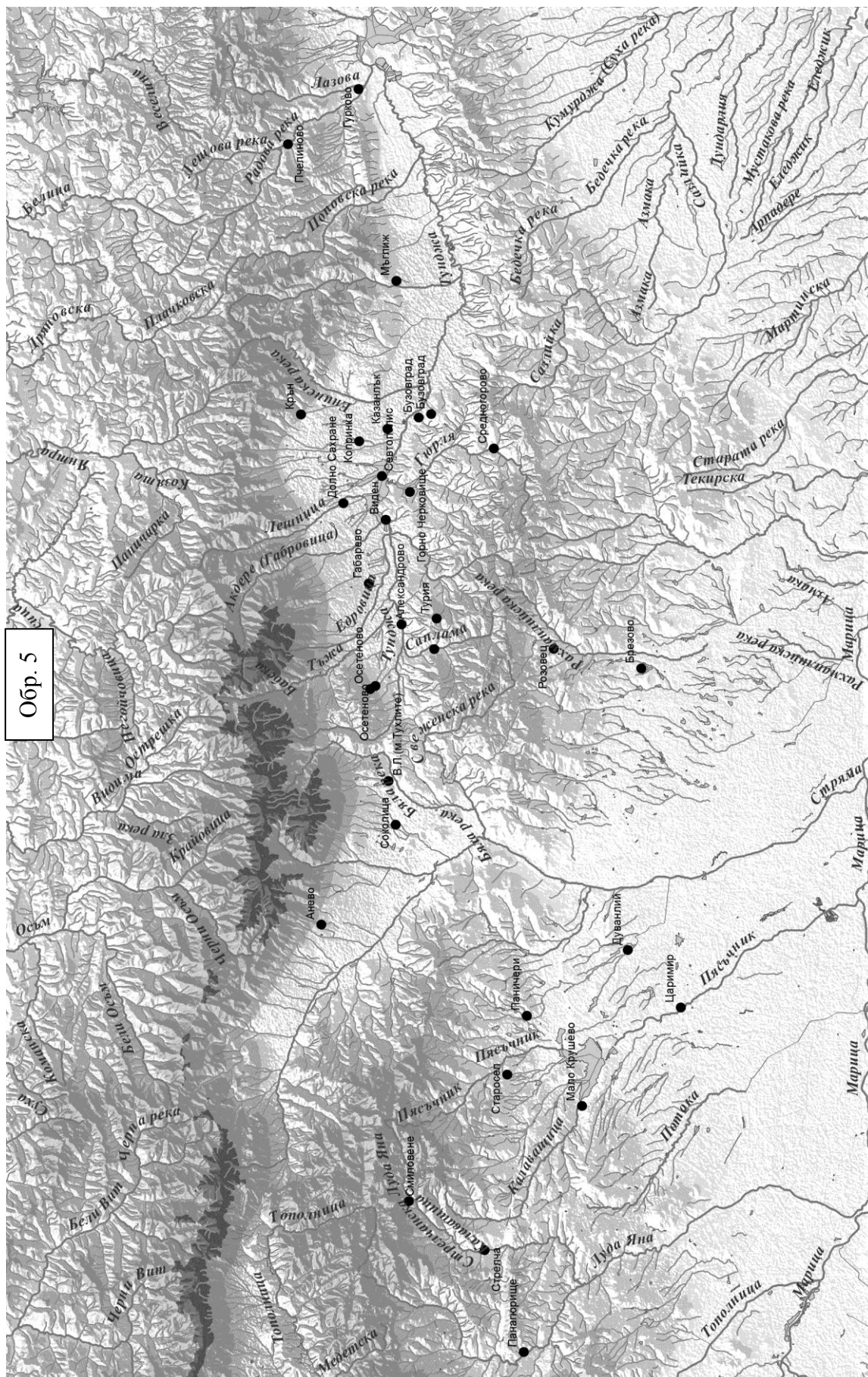
¹¹⁹ Със зелен цвят са отбелязани видимите, а с червен невидимите, от населените места територии. Същият метод за маркиране е използван и при обр. 13, 14, 15 и 16.

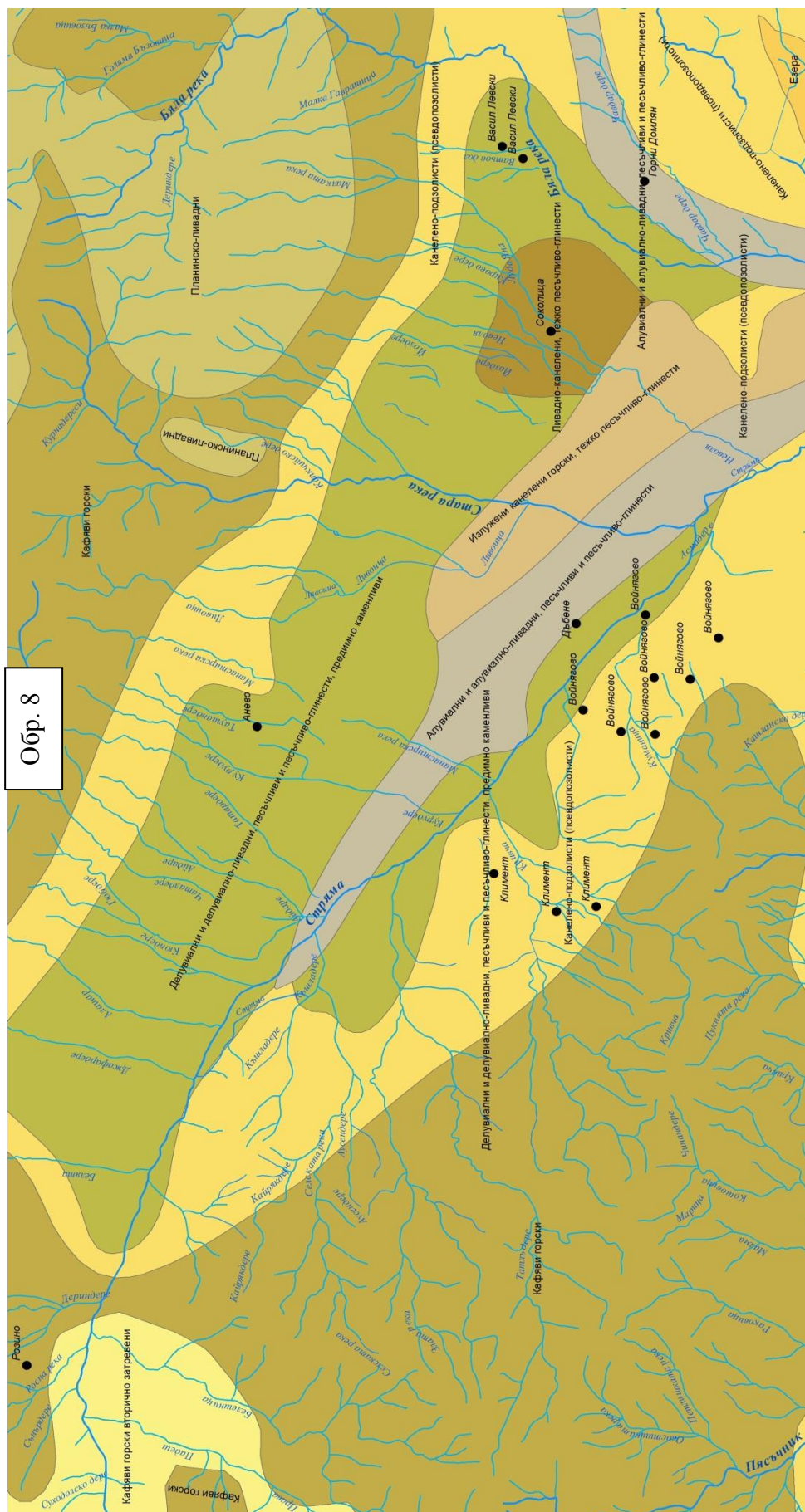

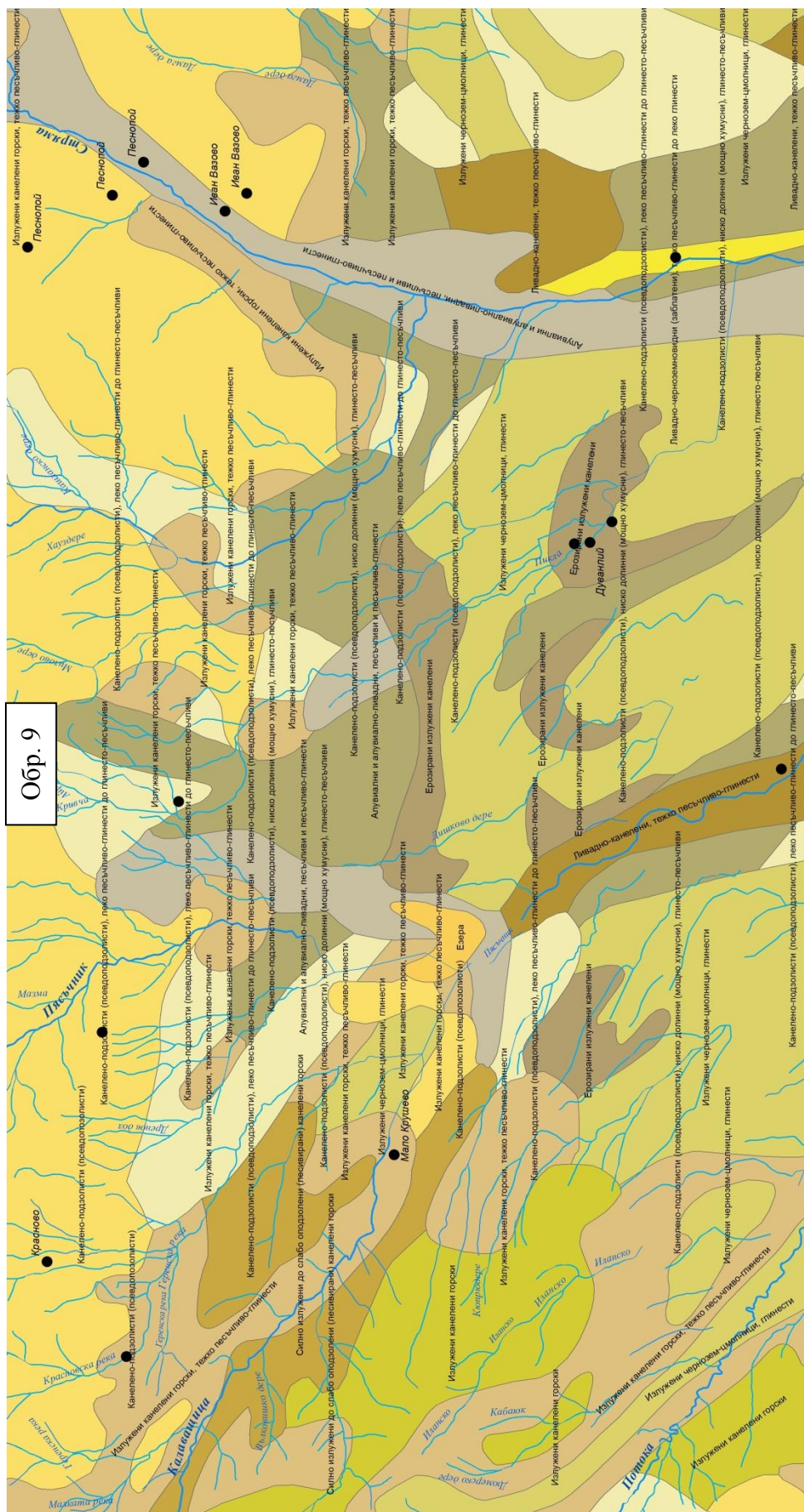

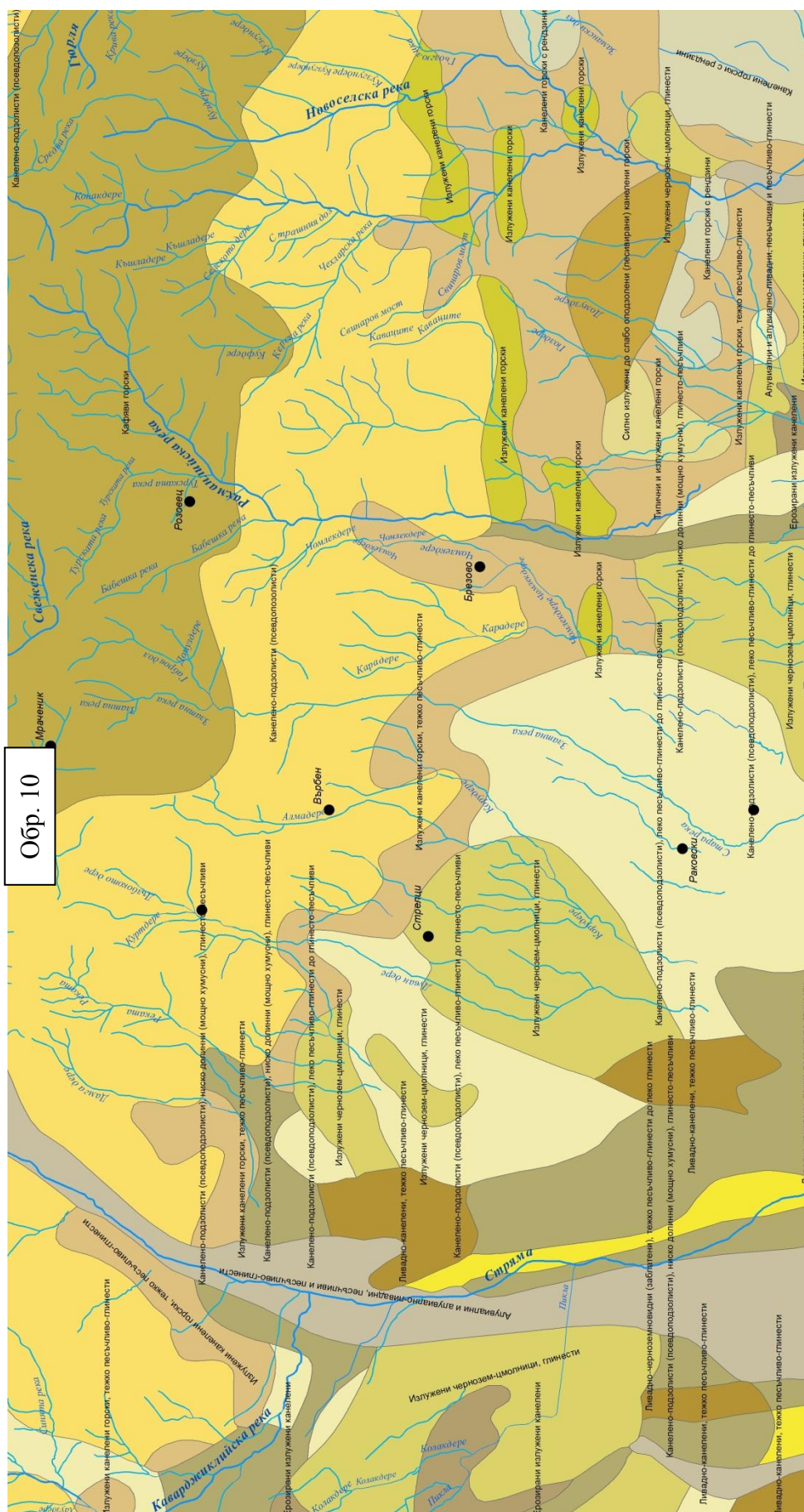

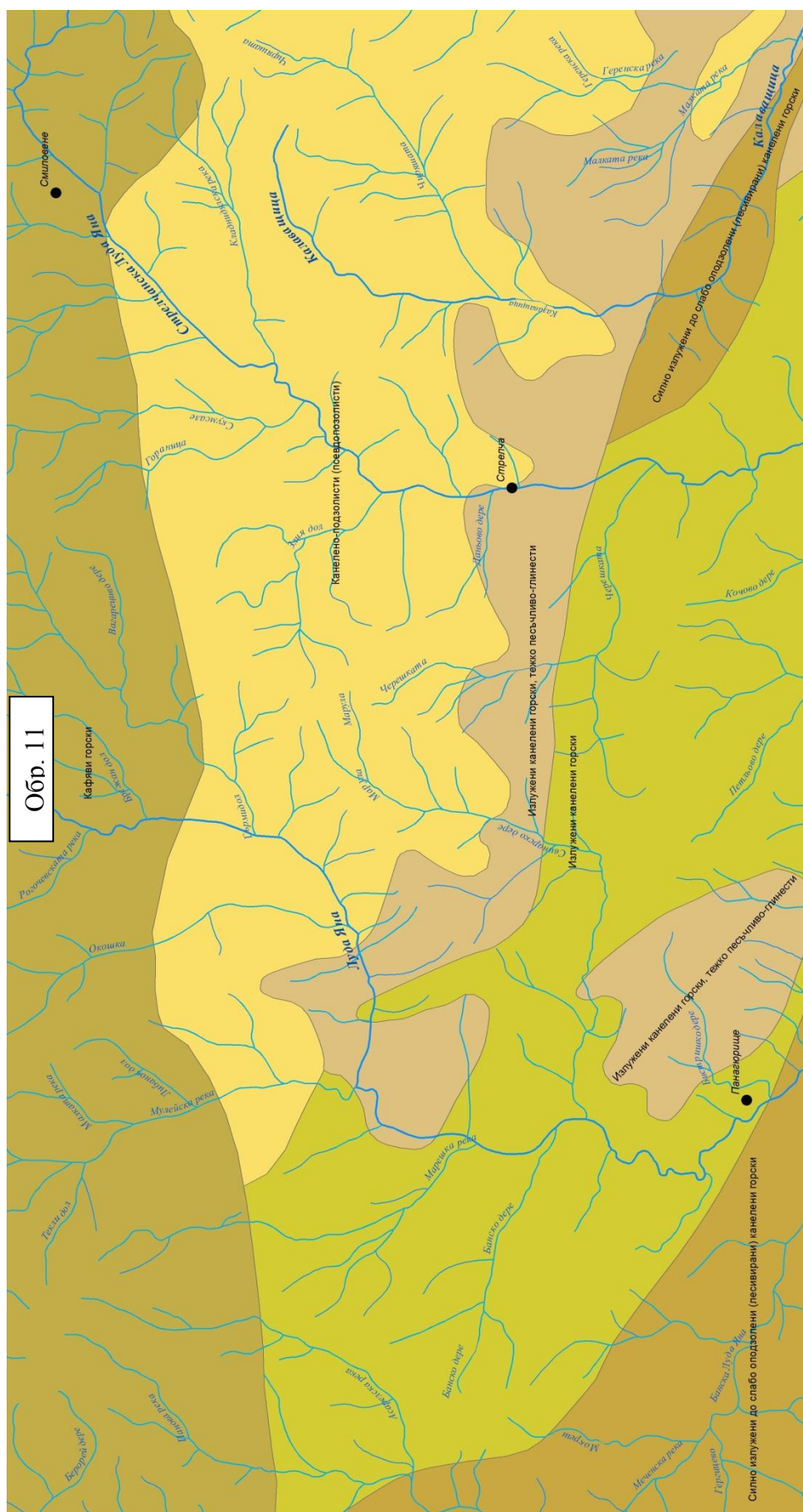

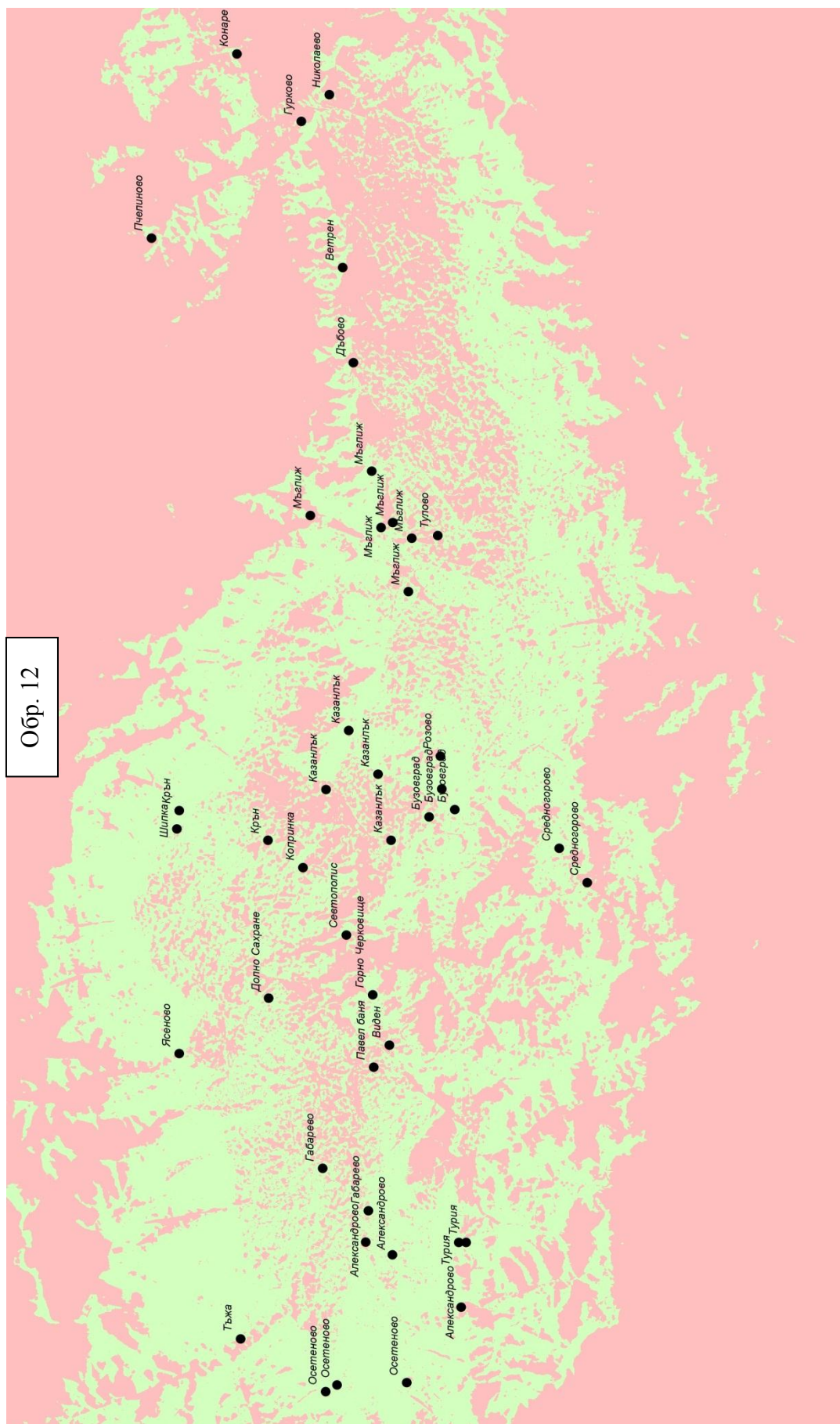

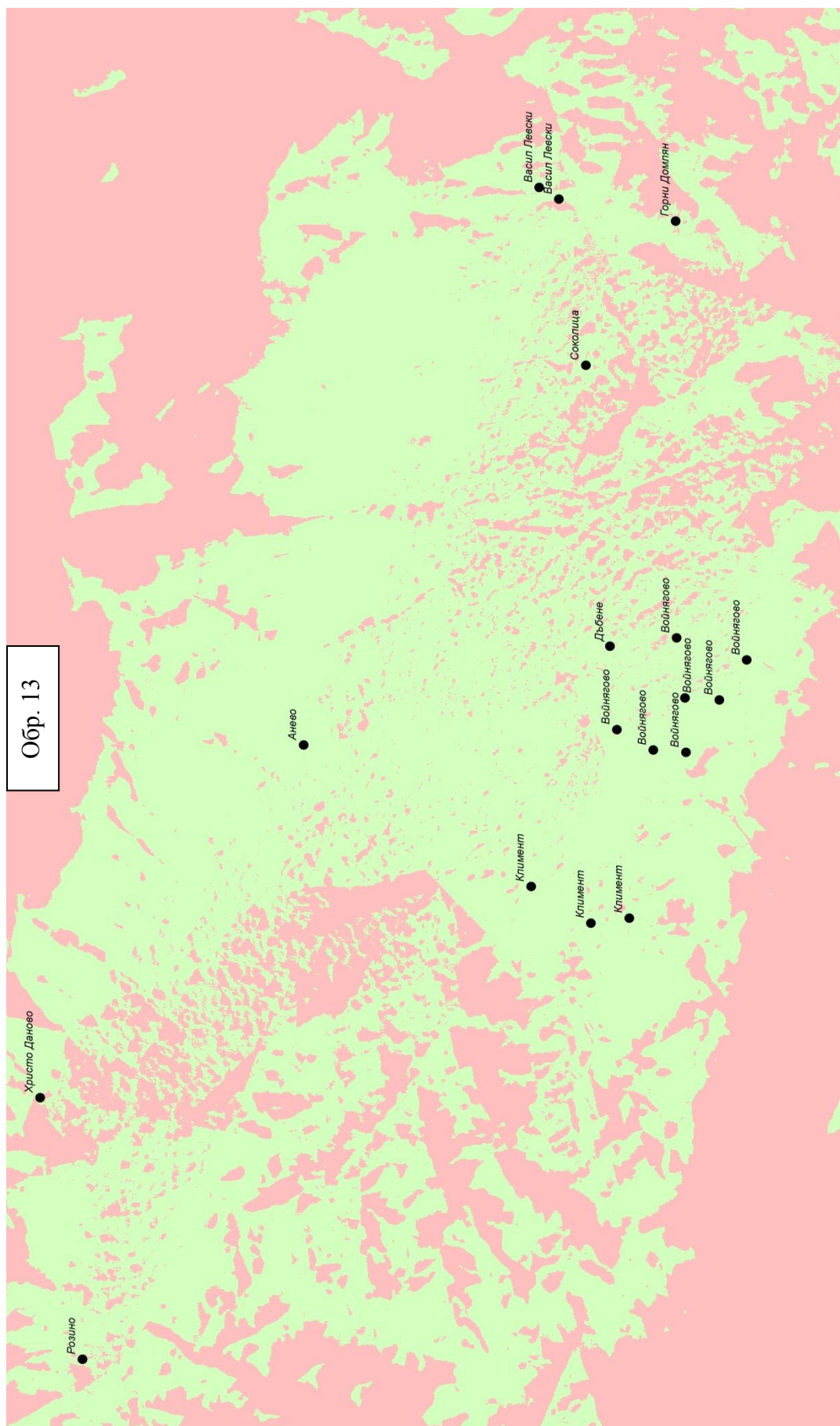

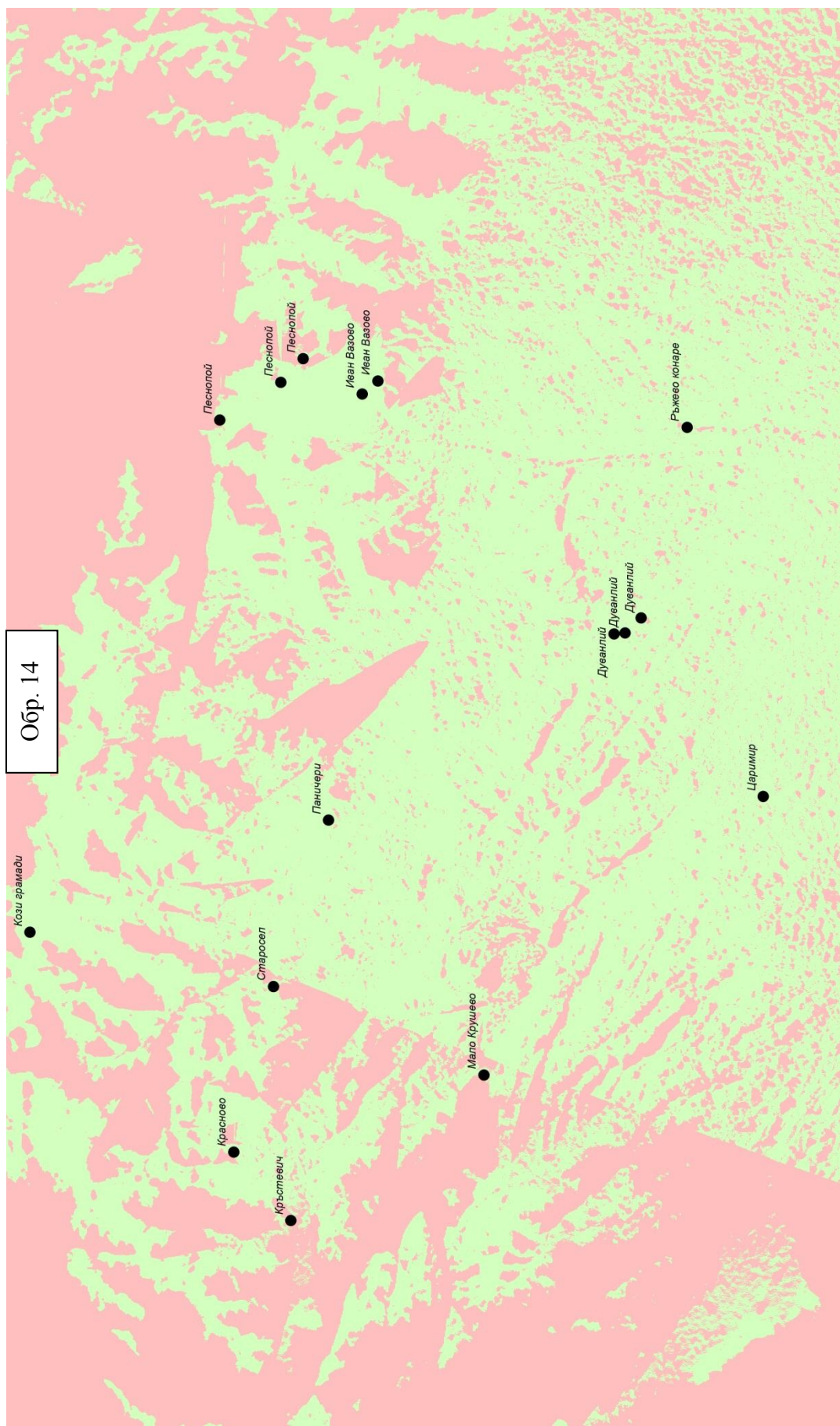

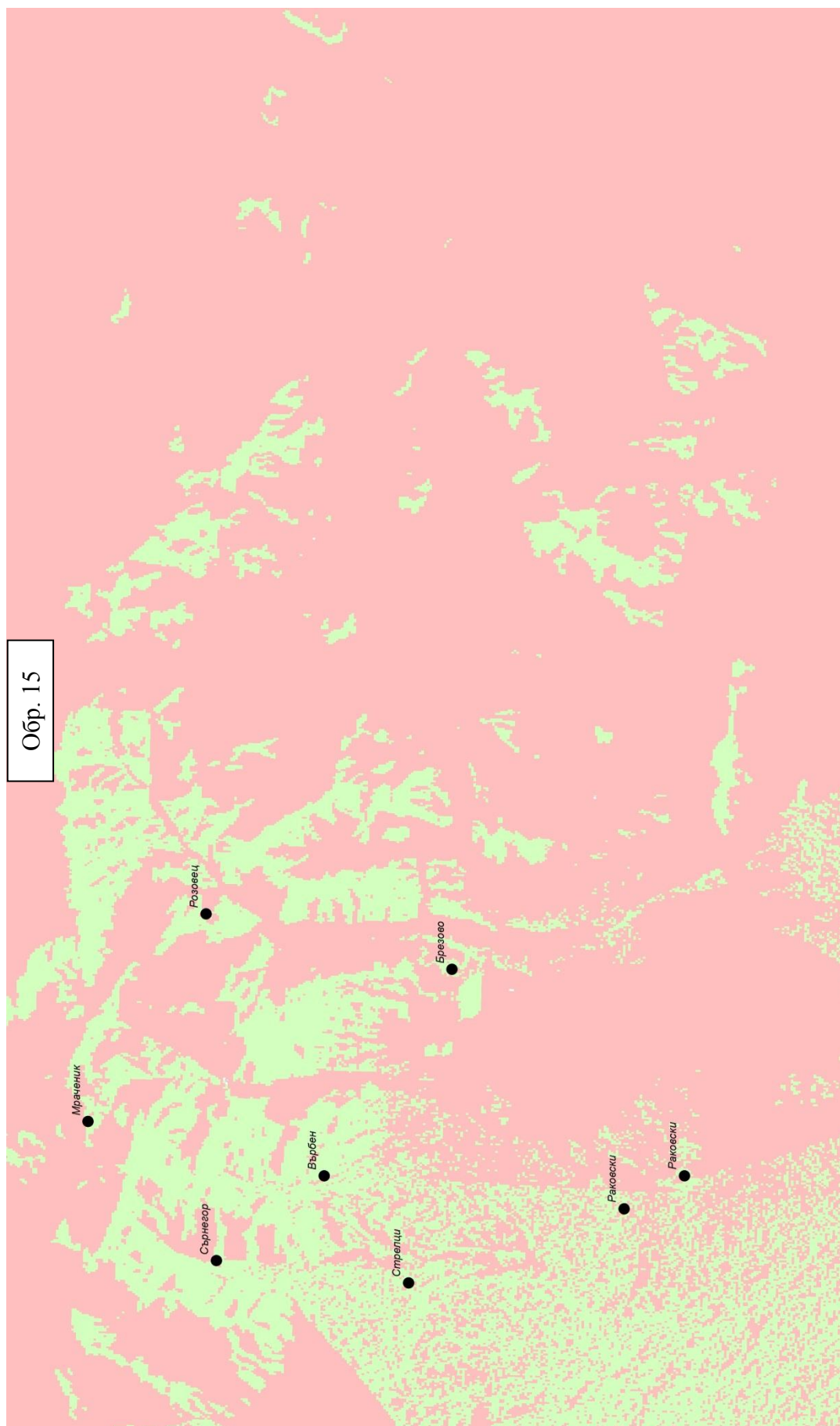

Обр. 13

Обр. 15

Обр. 16

